

Népelemek és gyülekezeti énekek
a 17. századi Magyarországon

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör* cseh
forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népénekek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül
való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népénekek és gyülekezeti énekek
a 17. századi Magyarországon

Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon

Szerkesztette
Szádoczki Vera

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2017

Lektorálta
Szelestei N. László

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a szerkesztő a Kutatócsoport munkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2016. december 1.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
Besztercebányai kancionálé, 1623.
(Evangélikus Országos Könyvtár, R 1.644. H. Hubert Gabriella
szíves engedélyével)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezető kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-848-5
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2017
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2016. december 1-jén tartott <i>Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon</i> című konferenciájának programja	7
Előszó.....	9
BALI JÁNOS Olasz tankönyvek, német orgonák, magyar népelemek: templomi orgonakíséret a 17. században.....	11
DÉKÁNY VANDA 17. századi népelemek továbbélése a <i>Varsányi énekeskönyv</i> ben.....	25
FARMATI ANNA Mikroelemzések, mélyfúrások esélyei az első hivatalos népelemekgyűjteményekben	37
HEVESI ANDREA Thordai János nótajelzés-használata.....	47
H. HUBERT GABRIELLA A 17. századi gyülekezeti énekek kutatásának új lehetőségei.....	59
KOVÁCS ESZTER A magyarországi biblikus cseh és szlovák nyelvű énekek és versek tervezett repertóriumra és felhasználási lehetőségei.....	67
KŐVÁRI RÉKA A Kájoni <i>Cantionale</i> Jézus nevééről szóló énekcsoportjának dallamai.....	73
MEDGYESY S. NORBERT Nagypénteki énekek a Kájoni- <i>Hymnarium</i> ban: népszolozsma, stációs népelemek vagy korai passiójáték?	91
PAPP ÁGNES A mise állandó énekei magyarul az 1674-es <i>Cantus catholicus</i> ben.....	111
RÉGER ÁDÁM Kájoni János <i>Hymnarium</i> ának szerkezetéhez	131

SZÁDOCZKI VERA	
Több felekezet által is használt énekek a 17. századi katolikus énekeskönyvekben	141
VADAI ISTVÁN	
Vásárhelyi András Mária-énekéről	153
Személynévmutató	171

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2016. december 1-jén tartott Népénekek és gyülekezeti
énekek a 17. századi Magyarországon című
konferenciájának programja

H. HUBERT GABRIELLA (Budapest)

Gyülekezeti énekek az RMKT 17. századi sorozatában

VADAI ISTVÁN (Szeged)

Egy mondat a zsarnokságról

PAPP ÁGNES (Budapest)

A mise állandó énekei magyarul az 1674-es Cantus catholiciben

DÉKÁNY VANDA (Budapest)

A 17. századi népénekek továbbélése a Varsányi-énekeskönyvben

KOVÁCS ESZTER (Budapest)

A 17. századi szlovák népénekek tervezett repertóriumra és felhasználási lehetőségei

RÉGER ÁDÁM (Budapest)

A Kájoni-Hymnarium szerkezete

MEDGYESY S. NORBERT (Piliscsaba)

Nagypénteki énekek a Kájoni-Hymnariumban: népszolozsma, stációs népének vagy korai passiójáték?

KÓVÁRI RÉKA (Budapest)

A Kájoni Cationale Jézus nevééről szóló énekcsoportja

BALI JÁNOS (Budapest)

Olasz tankönyvek, német orgonák, magyar népénekek: templomi orgonakíséret a 17. században

FARMATI ANNA (Kolozsvár)

Mikroelemzések, mélyfúrások esélyei az első hivatalos népénekgyűjteményekben

SZÁDOCZKI VERA (Budapest)

Több felekezet által is használt énekek a 17. századi katolikus énekeskönyvekben

Előszó

Az utóbbi években örvendetesen megélénkült a régi magyarországi vallásosság irodalmi emlékei iránti érdeklődés, ezen belül pedig a vallásos költészettel, népénekekkel, gyülekezeti énekekkel foglalkozó kutatások. 2016-ban megjelent a *Régi Magyar Költők Tára XVII. század* sorozatának 17. kötete, *Evangélikus és református gyülekezeti énekek* címmel. Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport ennek kapcsán konferenciát szervezett 2016. december 1-jén *Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon* címmel. Kötetünk e konferencia előadásait foglalja magába. A tanulmányok a téma és a vele foglalkozók sokszínűségét tükrözik: egyes énekeskönyvre vagy énekekre fókuszáló írások, egyes motívumokat vizsgáló, illetve nagyobb kérdéskört összefoglaló dolgozatok egyaránt találhatóak köztük. Míg egyes tanulmányok az énekek szövegeire, addig mások a zeneiségre – dallamokra, kíséretre – koncentrálnak. A szerzők a lelkiségi irodalom és a régi zene, népzene kutatói: a régi magyarországi népénekekkel régebb óta foglalkozó irodalom-, zene- és művelődéstörténészek mellett akad a témával rövidebb ideje ismerkedő egyetemi hallgató is.

A kötet tanulmányait formailag igyekeztünk egységesíteni, a régi szövegek átírása kapcsán azonban az egyes szerzők – a közölt művek által megkívánt – eltérő gyakorlatát tiszteletben tartottuk. A szöveggözlésekben a forrásszövegek betűhűen szerepelnek, a dolgozatokban található idézetek azonban a könnyebben olvashatóság érdekében többnyire mai helyesírás szerintiék.

A kötetben egyes intézményneveket, szakkifejezést váltó műcímeket általánosan ismert rövidített alakjukban használunk. Ezek a következők:

LFZE – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

MTA – Magyar Tudományos Akadémia

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár

PPKE BTK – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

RMK – SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I–III, Bp., 1879–1898.

RMNy – *Régi magyarországi nyomtatványok*, I–IV, szerk. BORSA Gedeon et al., Bp., Akadémiai, OSZK, 1971–2012.

A szerkesztő

BALI JÁNOS

*Olasz tankönyvek, német orgonák, magyar népénekek:
templomi orgonakéséret a 17. században*

1. Orgonák Magyarországon

A 16–17. században az európai orgonaépítésnek két, markánsan különböző nagy iskolája alakult ki: az itáliai, mely egy manuális hangszereket épített a felhangrendszer szerint egymás fölé tornyosuló principál-regiszterekből, és az észak-német, melynek többmanuális, sok sípfajtát alkalmazó hangszerei lényegében több hangszer egybeépítésének tekinthetők.¹ Dél-Németországban e két konstrukciós stílus sajátos áthatása jelent meg; s a komponisták stílusa is ötvözi az olasz, az északi, sőt a francia modort.

A korabeli Magyarország az orgonaépítészetben a dél-német világ periferiájához tartozott. Már a 16. század elejétől kezdve tudunk magyarországi templomi orgonákról; s bár az orgonaépítés nagy 17. századi európai felfutása a török hódoltság és Rákóczi-szabadságharc idejére esett, de még így is figyelemre méltó a hazai új orgonák nagy száma katolikusoknál és evangélikusoknál egyaránt. A felvidéki Lőcse, Eperjes, de különösen az erdélyi Beszterce és Nagyszeben orgonái koruk legnagyobb hangszerei közé számítottak. Számos nyugat-magyarországi, felvidéki és erdélyi városban épült a 17. század folyamán ezeknél ugyan kisebb, de azért jelentős egy manuális, pedálos orgona: tipikus példájuk a soproni Szent György-templom 1633-ból való, nemrég helyreállított hangszere.² S nem csupán német mesterek működtek az országban, hanem hazai manufaktúrák is

¹ „Organ” szócikk, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley SADIE, New York, Macmillan, 2001, XVIII, 565–651.

² Diszpozíciója: Manual – Holzflöte 8', Gedact 8', Principal 4', Spitzflöte 4', Superoctave 2', Quint 1 1/3', Mixture III; Pedal – Subbas 16', Bassflöte 8'. A '90-es években még némileg átalakított formában láttam a soproni orgonát – köszönettel tarozom Hajdók Juditnak, aki felhívta rá a figyelmemet, hogy a közelmúltban megtörtént az orgona restaurálása.

elindultak, elsősorban a kisebb városokat, falvakat látva el egy manuálos, 4–5 regiszteres kis orgonákkal.³

A protestantizmus kezdetben orgona-ellenes volt, de a gyülekezeti éneklés hamar visszakívánta a kidobott hangszereket.⁴ A zenészek az újkor hajnalának legmakacsabb vallásháborúi során is szakmai hidat képeztek a szemben álló felekezetek között: így a hívek közös éneklésének szokásával együtt az orgona ének-kísérő szerepe hamar fontos lett a katolikus egyházban is, ahol az orgonajáték hagyománya a középkortól folytonos volt. Elsőre meglepőnek tűnhet, hogy a katolikus orgonajáték hatalmas húzóerejét jelentette a szegény ferences rend – de vegyük figyelembe, hogy az orgona eleinte a képzett, hivatásos énekesekből álló, polifon zenét éneklő cappella helyettesítőjeként funkcionált, s bármennyire is drága volt egy orgona, még mindig kevesebbe került, mint tucatnyi énekes állandó alkalmazása. Ráadásul, egy nagyobb adomány orgona formájában századokra ott maradt, hirdetve az adományozót: az orgonák elterjedésében a társadalmi reprezentáció bizony nem elhanyagolható szempont.

2. Orgona és liturgia

Az orgona 17. századi katolikus használatát VIII. Kelemen pápa 1600-as *Caeremoniale episcoporum*a szabályozta. Rendelkezéseit a korabeli orgonajáték egyik legfontosabb forrása, az olivetánus szerzetes Adriano Banchieri *Organo suonarino* című, többrészes könyvének első kötete alapján így foglalhatjuk össze:⁵

³ Otmar GERGELYI, Karol WURM, *Historické organy na Slovensku*, Bratislava, Opus, 1989; Hermann BINDER, *Orgeln in Siebenbürgen*, Kludenbach, GMV, 2000; SZIGETI Kilián, *Régi magyar orgonák: Kőszeg*, Bp., Zeneműkiadó, 1974; SZIGETI Kilián, *Régi magyar orgonák: Győr*, Bp., Zeneműkiadó, 1977; SZIGETI Kilián, *Régi magyar orgonák: Szombathely*, Bp., Zeneműkiadó, 1978.

⁴ Például Emdenben 1628-ban kitétték az orgonát, de 1640-ben visszavették. Lásd „Ems-Dollart Region”, szócikk: *The organ: an encyclopedia*, ed. Douglas E. BUSH, New York, Routledge, 2006, 171.

⁵ Adriano BANCHIERI, *Organo suonarino*, op. 13, Venetia, Ricciardo Amadino, 1605, 38.: a misére vonatkozó részek összefoglalása. A liturgikus orgonálásról szinte minden korabeli gregorián-tankönyv említést tesz, lásd még például Giulio Cesare MARINELLI, *Via retta della voce corale*, Bologna, Giacomo Monti, 1671; Andrea di MODONA, *Canto harmonico*, Modena, Cassiani, 1690, 217–219. Az orgonálásra vonatkozó olasz gregorián-traktátusok annotált bibliográfiáját lásd Michael DODDS, *Organ Improvisation in 17th-Century Office Liturgy. Contexts, Styles, and Sources*, Philomusica on-line, 12(2012), 23–48.

*Tabella ordinata per gli Organisti Principianti ; del tempo
che deuono suonare alle Messe di Canto fermo.*

Inito il Choro il Sicut erat del Introito si suonano gli Kyrie;
Intuonata la Gloria in excelsis; à quella rispondesi alternatiuamente.

Finira l'Epistola si suona vn ripieno ò fuga breuemente.
Immediatamente doppò il Verfetto si risponde all'Alleluja;

(occorrendo)

Intuonato il Credo a quello rispondesi alternatiuamente (se però è in consuetudine)

Detto Oremus suonasi vn Motretto, ò Ricercata Musicale sin tanto che il Sacerdote si volta dire Orate fratres;

Suonansi due volte breuissimamente a gli Sanctus.

Poi si suona alla Leuatione, ma piano, & cosa graue che muouii alla deuotione

Doppò il Pax Domini, si suona l'Agnus Dei;

Replicato il secondo Agnus Dei dal Choro, si suona vn Capriccio, ouero Aria alla Fransefe, che sia vaga, ma Musicale;

All'Ite Missa est, ouero Benedicamus Domino, vn poco di Ripieno;

Auertendo a quelli Organisti che forse non sono informati, che sopra l'Organo non si deue sonare Arie di Balli, di Madrigali impuri, & lasciui, perche queste Armonie vengono prohibite nel Sacro Concilio Tridentino, nella Sessione Vigesima seconda;

Ricordo intorno alla Messa del Giouedi, & Sabato santo.

Il Giouedi; intuonata la Gloria in excelsis si suona vn ripieno. Il Sabato poi intuonata pure la Gloria, a quella si suona alternatiuamente. Doppo l'Epistola non si suona, non si canta il Credo; si suona all'Offertorio, similmente gli Sanctus, non si canta Agnus Dei, ma doppo il Pax Domini, si suona sin tanto che il Sacerdote è comunicato; doppo in Choro si canta il Vespro annesso alla Messa, ne si suona senon finito il Salmo Laudate, si suona al Magnificat l'Ortauo Tuono, vna Franzesina nel fine; con l'Ite Missa est Alleluia: e ciò basti.

1. kép: Banchieri, Organo suonarino (1605), 38. – tabella az organista
miseben betöltendő feladatairól

A mise állandó részeit a (kor szokása szerint csak férfiakból álló) gregorián kórus és az orgona alternatim, azaz soronként váltakozva adja elő. Rövid orgona-utójáték csatlakozik a szentlecke, az Alleluja, és a *Benedicamus Domino* végéhez; hosszabb ricercare vagy motetta szól felajánlásra, áhítatos, komoly halk zene úrfelmutatásra, kecses capriccio vagy canzona áldozásra.

A ceremóniális vesperások hangos („in ripieno”) bevonulási toccatával kezdődnek, s a zsoltárok utáni antifónát az orgona játssza, az alkalomtól függően hosszabban vagy rövidebben. A himnusz és *Magnificat* alternatim – bennük a kórus lehet polifon is. Az orgona-versekben is lehet szólóénekes; illetve, ez is alternálhat a tisztán orgonás versekkel. A *Magnificat*hoz fűzve következik egy

canzona vagy motetta. Lezárásként, a *Benedicamus* után gyors válaszként valami rövid és virtuóz játszandó.⁶

Az orgona szerepe tehát az énekesek helyettesítése az alternatim tételekben és motettákban, s további fontos feladata a kezdőhang megadása az egyszólamú gregorián kórus számára a tétel hangnemét előlegező rövid praeludium segítségével.

A korai protestáns liturgiák némileg eltérő rendje ugyanezeket a feladatokat adta az orgonistának. A latin liturgiába először csak a Luther által németre fordított hitvallás közös éneklése került be. Majd fokozatosan egyre nagyobb teret kapott a hymnodiából kifejlődő korál-éneklés. Felidézhetjük a Rostockban, 1617-ben tartott, a reformáció centenáriumát ünneplő istentiszteletet, ahol a latin *Gloria* után elhangzott az *Allein Gott in der Höh sei Ehr...*, figurálisan, orgona kíséretével; a szentlecke után az *O Herre Gott, dein göttlich Wort...* figurálisan és az egész kongregáció énekével alternatim, orgonakísérettel; s egy figurális darab a záró áldás után orgonával. Valahol közben szerepelt még két német zsoltár is, gyülekezeti énekként, orgonával. A vesperásban a *Magnificat* figurálisan, orgonával szólt; a gyülekezet beszállt a német *Te Deumba*, és zárásként a *Nun lobe, meine Seele, den Herrn...* következett, figurálisan és a gyülekezet énekével, orgonával.⁷

A gazdag német kereskedővárosok magas szintű, az orgonára is erősen épülő műzenei világa mindig is kiemelkedett a német átlagból, ahol a népének elterjedése és az orgona kísérő szerepe a 17. század második felében gyorsult csak fel. A katolikusoknál a *Caeremoniale* ugyan nagy teret enged a figurális muzsikának az elő- és utójátékok, alternatim verzusok, felajánlási és áldozási függönyzenék terén, amelyekbe a gyülekezet egyre növekvő mértékben tudott bekapcsolódni; de ez minden bizonnyal sokáig főként csak rezponzoriálisan, az énekelt-orgonált figurális zenével alternálva történt; párhuzamosan az evangélikus liturgia lassú átalakulásával.

Ne feledjük, hogy a korai népének egy rendkívül kifinomult, polifon zene-kultúra talaján sarjadt ki: nem csoda, hogy a gyerekek, nők, férfiak együttlé-
séből keletkező oktávpárhuzamok s a lapidáris formálás bárdolatlansága csak
lassan tudott magának teret nyerni.

⁶ Banchieri a vesperásra vonatkozó információkat sok kis részletben közli; összefoglalását lásd DODDS, *Organ Improvisation...*, i. m., 23–48.

⁷ Joseph HERL, *Worship wars in early Lutheranism: Choir, congregation, and three centuries of conflict*, Oxford, Oxford Univ. Press, 2004, 133.

3. Az orgonista mestersége

1673-ban, Stockholmban, Johann Jacob Hamischer danzigi orgonista az alábbi hat pontban válaszolt a felvételi kérdésre, „mit kell tudni egy orgonistának?": 1) minden tónusban előjátékot rögtönözni; 2) himnusz-feldolgozást rögtönözni imitációkkal; 3) négyzólamú fúgát rögtönözni adott témára; 4) számozott baszszust játszani és szükség esetén irányítani egy együttest; 5) olasz stílusban játszani a liturgikus év szerint; 6) karbantartani az orgonát.⁸

Egy mai orgonista jó eséllyel megbukna a vizsgán – ami jelzi, hogy a zenei gondolkozás és a stúdiók nagyon eltértek a maiaktól. A legkorábbi, 14–15. századi orgonakották és tankönyvek⁹ azt mutatják, hogy a lassú, egyenletes értékekben alsó szólamként játszott gregorián dallamra rögtönzött fürge figuráció képezte a mesterségbeli tudás alapját. Ennek elsajátításához az orgonistának jól kellett ismernie a hexachord-solmisatiót és a nyolc egyházi tónus világát, s birtokolni kellett egy virtuóz, rugalmas motívumkészletet; a tankönyvek éppen ezt a tudást adták át.

A 17. századból főleg itáliai orgona-tankönyvek állnak rendelkezésünkre; közülük is a leghíresebb Girolamo Diruta ferences szerzetes Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek dedikált *Il Transilvano* című, kétkötetes munkája.¹⁰

Az 1593-ban megjelent első kötet végigveszi a kottairás elemeit és tanítja a hexachord-solmisatio részleteit. Majd skálagyakorlatok következnek, s a konszónanciák és disszónanciák ismerete, továbbá a zárlati és egyéb díszítések elsajátítása. A kötetet valamennyi egyházi hangnemben¹¹ írott toccaták gazdag választéka

⁸ *Uo.*, 131.

⁹ *Codex Faenza*: modern kiadása *Corpus Mensurabilis Musicae* 57 (American Institute of Musicology, 1972); fotokópiája letölthető az [imslp.org](http://imslp.org/wiki/Petrucchi) „Petrucchi” digitális gyűjteményéből: [http://imslp.org/wiki/Codex_Faenza_\(Various\)](http://imslp.org/wiki/Codex_Faenza_(Various)); Conrad PAUMANN: *Fundamentum organisandi* (kézirat, c. 1452), két, kissé különböző változatát a *Lochamer Liederbuch* és a *Buxheimer Orgelbuch* is tartalmazza; mindkettő fotokópiája letölthető az [imslp.org](http://imslp.org/wiki/Petrucchi) „Petrucchi” digitális könyvtárból: [http://imslp.org/wiki/Lochamer-Liederbuch_\(Paumann,_Conrad\)](http://imslp.org/wiki/Lochamer-Liederbuch_(Paumann,_Conrad)) [http://imslp.org/wiki/Buxheimer_Orgelbuch_\(Various\)](http://imslp.org/wiki/Buxheimer_Orgelbuch_(Various)) (utolsó megtekintés: 2017. április 14.)

¹⁰ Mindkét kötet fotokópiája letölthető az [imslp.org](http://imslp.org/wiki/Petrucchi) „Petrucchi” digitális gyűjteményéből: [http://imslp.org/wiki/IL_Transilvano_\(Diruta,_Girolamo\)](http://imslp.org/wiki/IL_Transilvano_(Diruta,_Girolamo)) (utolsó megtekintés: 2016. november).

¹¹ Diruta a Heinrich Glareanus által bevezetett 12 tónus rendszerét használja, szemben a korabeli általános gyakorlattal, mely megmaradt a hagyományos 8 tónusnál.

zárja, melyek egyszerre szolgálnak etűdként és adják a liturgikus repertoár fontos részét.

Az 1609-es második kötet először a többszólamú motetták orgonakottába való összeírását oktatja; az állandó ornamentáció fontossága itt is hangsúlyos – a korabeli hangszeres játék a díszítésekkel igyekezett pótolni az énekhang lebilincselő változatosságát és kifejező erejét.¹² A következő fejezet fantáziák improvizálását tanítja, melyhez az ellenpont szabályait foglalja össze oly célravezetően és tömören, hogy formulázása a későbbi elméletírás széles körben utánzott példaképe lett. Kategorizálja a konzonanciákat s a köztük lehetséges mozgásokat. Megkülönböztet „Contrapunto osservato”-t és „contrapunto commune”-t ez – utóbbi, kevesebb és egyszerűbb szabálynak eleget tevő mód felel meg az improvizált gyakorlatnak. A fejezetet minden hangnembe tartozó ricercarék sora zárja: egyszerre orgonajáték- és kompozíciós stúdiumként, repertoárépítésként, de a modern olasz iskola szerzőinek reklámjaként is. A harmadik fejezet a zsolnártónusokhoz tartozó előjátékok rögtönzését tanítja, a legfontosabb lehetséges transzpozíciókkal együtt. A negyedik fejezet himnusz-versettókat és *Magnificat*-válaszokat tanít, transzponálva is. A transzpozíció kérdése két szempontból is fontos: egyrészt, mert ha a celebráns váratlan hangnemben intonált, vagy a kórus elcsúszott, az orgonistának igazodnia kellett (amint ezt például Marinelli említi¹³); másrészt, mert a korban nem lévén normál „A” hang, helyi hangolási szokások díváltak.¹⁴ Rómában például a mainál nagyszekunddal mélyebbek voltak az orgonák, Észak-Itáliában jóval magasabbak; az orgonaépítők pedig a nagy 17. századi orgonaépítési hullámban magasabbra építették az orgonákat,¹⁵ mert így a legnagyobb sípokban foglalt, tetemes ón-mennyiséget tudtak megtakarítani.

A *Magnificat*ok után Diruta mise-szakaszokat, himnuszok kezdeteit és finálisait, valamint teljes zsolnártónusokat, Mária-antifonákat és a *Te Deum* orgonálandó szakaszait adja meg improvizációs alapként, tenor- vagy basszuskulcs-

¹² Lásd például Sylvestro GANASSI *Fontegara* (Velece, 1535) című díszítési tankönyvének és egyben furulyaiskolájának előszavát, Cap. I. Fotokópiája letölthető az imslp.org „Petrucci” digitális gyűjteményéből: [http://imslp.org/wiki/Opera_Intitulata_Fontegara_\(Ganassi,_Sylvestro\)](http://imslp.org/wiki/Opera_Intitulata_Fontegara_(Ganassi,_Sylvestro)) (utolsó megtekintés: 2016. november).

¹³ Giulio Cesare MARINELLI, *Via retta della voce corale*, Bologna, Giacomo Monti, 1671, 207–213.

¹⁴ Bruce HAYNES, *History of Performing Pitch: The Story of "A"*, Lanham, Maryland and Oxford, Scarecrow Press, 2002.

¹⁵ Így lett még a Praetorius idejében a mai hangolásnál mélyebb „Chor-Thon” Bach korára egy nagy szekunddal magasabb.

ban, a kizárólag férfiakból álló kórusok hangfekvésének megfelelően.¹⁶ Végül alapelveket fektet le az orgona regisztrációjához, az egyházi tónusok karaktere szerint.¹⁷

Adriano Banchieri már idézett, 1605-ös *Organo Suonarino*ja ugyanúgy az állandó improvizációra és gregorián ének ismeretére épül, mint Diruta könyve, de hozzá képest a korszak meghatározó szemléleti változását mutatja: a „basso continuo”, azaz folyamatos basszus-szólam megjelenését. A reneszánszban a tenor szólam volt a komponálás központja, a barokkban viszont az új szerepet kapó basszus vált a strukturális szempontból legfontosabb szólamává. A reneszánszban a megszólaló harmóniak csupán az önálló szólamok találkozási minőségei voltak, a barokk viszont a harmóniai folyamatot figyeli, s rögzíti a néhány jellel kiegészített basszusban. Fontos hangsúlyozni, hogy ez nem jelenti a „tonika-domináns-szubdomináns” 19. századi zeneelmélet által leírt funkciós rendszerében való gondolkodást: a 17. század zenéje ugyanúgy „modális”, mint az előző századé volt.

MESSA DELLA MADONNA
Baffo con sicurissima guida fin' alla finale di verfetto in verfetto.

Yrie lei fon ij ij Kyrie.
Yrie Kyrie Kyrie lei fon ij Cri.
Hriste ij Criste lei fon ij Cri.
Yrie lei fon ij ij Kyr
Yrie eleifon . ij ij

2. kép: Banchieri: Organo suonarino, 7. – Kyrie-versusok az első miséből

¹⁶ A korszak olasz improvizációs gyakorlatát illetően lásd még Edoardo BELLOTTI, *Counterpoint and Improvisation in Italian Sources From Gabrieli to Pasquini*, *Philomusica online*, 12(2012), 49–61.

¹⁷ A regisztrációt illetően lásd még: Constanzo ANTEGNATI, *L'arte organica*, Brescia, Tebal-dino, 1608.

Az új szemléletnek megfelelően Banchieri számozott basszussal közli négy miseordinárium, a három legismertebb sequentia, zsoltártónusok, Mária-antifonák, himnuszok orgona-szólamát. Ám ennek eljátszása is az orgonista rögtönzési képességére támaszkodik: az egyes versettók első motívuma mindig az adott gregorián dallamot idézi, utána bomlik ki imitatív rejtvényként a kompozíció. A *Magnificat*oknál Banchieri szoprán szólamot is megad; így a pusztá orgonálás helyett figurális énekes zenével szólalhat meg a canticum minden második verse.

Lodovico Viadana minorita atya 1602 után basso continuoval adja ki liturgikus darabjait; közöttük található orgonakíséretes miséje is, mely a hasonló darabok áradatát indította el a ferenceseknél. Ebbe a vonalba tartozik Kájoni János csíksomlyói házfőnök 1667-es keltezésű, 35 misét tartalmazó kéziratos *Organo missaléja* is.¹⁸

A korszak szerzői igyekeztek minél sokrétűbben kezelhető zenét komponálni: például Giovanni Paolo Cima, a milánói S. Celso orgonistája 1610-es *Concerti ecclesiastici* c. gyűjteményének előszavában leírja,¹⁹ hogy az összes többszólamú darabját lehetségesnek tartja egyetlen, orgonával kísért szoprán énekessel előadni. Az otthoni éneklést bátorítja Johann Hermann Schein 1627-es *Cantionaléjának*²⁰ előszava, mely nemcsak azt írja, hogy a számozott basszus lant számára is alkalmas, de azt is megemlíti, hogy kettős ellenpontot használt, vagyis a szólamok oktáv-helyzetének megcserélésével is jól szólnak himnuszai, zsoltárparafrázisai. Bartholomäus Gesius 1601-ben, az Odera melletti Frankfurtban megjelent korálkönyvének²¹ előszavában abbéli reményét fejezi ki, hogy négy- és ötszólamú darabjai nem csupán a templomban és az iskolában, de családi közös éneklés keretében a hívek otthonában is fel fognak csendülni.

Az új komponálási- és hallásmód, a basso continuo megjelenése nem csupán a barokk zene központi ideáját, a theatrumot tükröző szereplő/háttér viszony

¹⁸ Modern kiadása: KÁJONI János, *Organo missale*, kiad. RICHTER Pál, Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 2005.

¹⁹ Giovanni Paolo CIMA, *Concerti ecclesiastici*, Milano, 1610, [1].

²⁰ Az 1645-ös kiadás fotokópiája letölthető a Bayerische Staatsbibliothek digitális gyűjteményéből: <http://stimbuecher.digitale-sammlungen.de/view?id=bsb00092744> (utolsó megtekintés: 2016. november).

²¹ Bartholomäus GESIUS, *Geistliche Deutsche Lieder*, Frankfurt an der Oder, 1601; fotokópiája letölthető a Bayerische Staatsbibliothek digitális gyűjteményéből: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0009/bsb00092080/images/index.html?seite=0000-1&l=de> (utolsó megtekintés: 2016. november).

zenei megvalósulása. Megszületésében része volt az orgonán játszott motetták egyszerű notációjára való törekvésének, s az egyre intenzívebben megjelenő homofón szerkesztésnek is.

A 16. század folyamán mindenütt egyre népszerűbbé vált a „falso bordone” néven emlegetett többszólamú zsoltározás.²² Banchierinél és másoknál megtaláljuk ennek orgonakivonatos formáját: orgonakiséretet a zsoltártónusokhoz, mely segítette az énekeseknek az intonációs elcsúszás ellen. A falso bordone jelentősége túlmutat a zsoltározás gyakorlatán: hiszen hasonlóan ahhoz, ahogy a zsoltározás gyakorlata kialakította a tónusok modális rendszerét, a többszólamú zsoltárok sokat játszott kadenciái mintául szolgáltak az egyes tónusokban kialakítandó zárlatokhoz.

OTTO FALSI BORDONI SOPRA
gli otto fuoni fotrò la guida del Baffo.

The image shows a musical score for four voices, labeled Primo tuono, Secondo, Terzo, and Quarto. The title is 'OTTO FALSI BORDONI SOPRA' with a subtitle 'gli otto fuoni fotrò la guida del Baffo.' The score consists of four staves of music, each with a different clef and key signature, representing the first four tones of the organ.

3. kép: Banchieri: Organo suonarino, 59. – az első négy zsoltártónus orgonakisérete

Továbbá, a 16. század utolsó harmadától kezdve egyre gyarapodott a néha szintén falso bordone néven emlegetett homofón vokális korál- és himnuszfeldolgozások száma, melyekben a dallam a felső szólamban szerepel; s egyre többször találkozunk ezek billentyűs intavolációival is. A drezdai August Nörminger 1598-as kéziratos korálgyűjteménye már 77 megharmonizált korált tartalmaz.

²² Murray C. BRADSHAW, *Performance Practice and the Falsobordone*, Performance Practice Review, Vol. 10 (1997), No. 2.; a díszített, figurális verziókkal kapcsolatban lásd: Karl Gustav FELLERER, *Monodie passeggiata*, Musicological Annual, XVII/1, Ljubjana, 1981, 65–86; Francesco SEVERINI, *Salmi passeggiati*, Róma, Borboni, 1615; fotokópiája letölthető az imslp.org „Petrucci” digitális gyűjteményéből: [http://imslp.org/wiki/Salmi_passeggiati_per_tutte_le_voci_nella_maniera_che_si_cantano_in_Roma_\(Severi,_Francesco\)](http://imslp.org/wiki/Salmi_passeggiati_per_tutte_le_voci_nella_maniera_che_si_cantano_in_Roma_(Severi,_Francesco)) (utolsó meglátogatás: 2016. november).

Gesius 1601-es, imént említett négy- és ötszólamú énekeiben a melódiát a felső szólamba tette, miáltal „a fiatalság, amely természeténél fogva vonzódik a zenéhez, továbbá az egész gyülekezet több örömet kap”. Előszavában ír az alternatív gyakorlatról is: „egy verset egyetlen gyerek énekel az orgonával, majd a következőt a muzikusok kórusa, melybe bárki közelben álló bekapcsolódhat”. Az 1604-es hamburgi négyeszólamú *Melodeyen Gesangbuch*²³ is hasonló szellemben készült, ám még az orgona szólisztikus előadását is megemlíti alternatívaként, s – hogyha az orgona együtt játszik az énekkel, akkor „még az is bekapcsolódhat az éneklésbe, aki rossz nyenyere-hangja miatt az istencséret zenei szekerén leginkább ötödik keréknek érzi magát” – utal a kiadvány négyeszólamúságára.

The image displays two pages from the *Melodeyen Gesangbuch* (Hamburg, 1604). The left page, numbered 202, is titled "Die XLII. Melodey" and features a single melodic line in D major. The right page, numbered 203, is titled "In vier stimmen" and shows the same melody arranged for four voices: Alto (A), Tenor (T), Bass (B), and Soprano (S). Both pages include the lyrics: "N dulci júbilo, nun sing, vnd seiet fro / vnsern herzen wonne / lig in praesepio, vnd leuchtet als die Sonne / matris in gremio,." The musical notation is in a historical style with a treble clef and a common time signature.

4. kép: *Melodeyen Gesangbuch* (Hamburg, 1604), 202–203.

A német orgonisták hagyományos módon nem hangjegyes kottát, hanem betűtabulatúrát használtak. Ennek megfelelően német könyvtárak ezerszám őríznek

²³ *Melodeyen Gesangbuch: Darinn Luthers und ander Christen gebreuchlichsten Gesenge*, Hamburg, Rüdinger, 1604; fotokópiája letölthető a Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek digitális gyűjteményéből: <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PID=PPN647647958> (utolsó megtekintés: 2016. november).

vázlatokat tabulatúras homofon korálkísérettel, intavolált motettákkal. Scheidt 1624-es *Tabulatúra novája* nyomán indult el ebben valami változás. 1640-ben jelent meg Crüger korálkönyve, melyben a szopránkulcsban lejegyzett dallamhoz már basso continuo társul; s ez után ez a korálkönyvtípus általánosan elterjedt.

4. A magyar népének

Mit jelent mindez hazai népénekeinkre vonatkoztatva?

A legfontosabb 17. századi kottás énekgyűjtemény, az 1651-es *Cantus catholico*²⁴ kizárólag egyszólamú dallamokat tartalmaz. A tarkabarka sokféleség – ami a kulcsok (C1, C2, C3, C4, G2), metrumok (C, C tactus minor, \mathcal{C} , C3, C³/1, C³/2, C⁶/4, O, O³/1, O³/2), előjegyzések (-, b, bb, bbb), apróbb notációs konvenciók közt uralkodik – arról árulkodik, hogy a könyv anyaga többféle forrásból származik, s az összeállító a lejegyzés praktikus egységesítése helyett kottahűen másolt. Van is az énekek között sok minden: régies tenor-dallam, metrumba tört gregorián (egy korabeli ferences elméletíró²⁵ kifejezésével „cantus fractus”), újszerű, barokkos szoprán-dal. S e sokféle menzurális notáció olvasása bizony tanult muzsikust feltételez: szemlátomást nem az egyszerű, zeneelméletben kevésbé jártas templomjáró kedvére készült a kotta.

Látva a *Caeremoniale episcoporum* szelleméhez való erős ragaszkodást, melyet például az 1689-es augsburgi kiadású anonim *Wegweiser*,²⁶ az első német orgona-tankönyv is mutat, s ugyanakkor a kor sokszínű gyakorlatát, valószínűsíthetjük, hogy e 17. századi énekanyag korabeli szerepe és megszólaltatása sokkal több lehetőséget mutatott fel, mint azt első látásra gondolhatnánk. A német tabulatúrában írott *Kájoni-kódex*²⁷ és a fentebb már említett, ugyancsak Kájonitól származó *Organo missale* pontosan tükrözi a kor fentebb leírt orgonahasználati szokásait: misetételek és egyéb liturgikus anyagok, liturgiába helyezett motetták, canzonák,

²⁴ Fotokópiája letölthető az OSZK digitális gyűjteményéből: <http://mek.oszk.hu/13600/-13640/html/index.html> (utolsó megtekintés: 2016. november).

²⁵ Andrea di Modona

²⁶ *Kurtzer jedoch gründlicher Wegweiser, vermittelt welches man aus dem Grund die Kunst, die Orgel recht zu schlagen*, Augsburg, 1689. Az 1718-as kiadás fotokópiája letölthető a Bayerische Staatsbibliothek digitális gyűjteményéből: *Vermehrter, und zum fünfftenmal in Druck beförderter Kurtzer jedoch gründlicher Wegweiser[...]*, Augsburg, Walder. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10527811_00001.html (utolsó megtekintés: 2016. november).

²⁷ Modern kiadása: *Codex Caioni saeculi XVII*, kiad. Saviana DIAMANDI, PAPP Ágnes, Bp., MTA ZTI, 1994 (Musica Danubiana 14).

valamint a lassan népénekbe forduló himnusz-éneklés alternatív előadását, kíséretét. A *Vietoris tabulatúra*s könyv²⁸ egyházi énekei is hasonló repertoárt mutatnak, de jóval képzetlenebb muzsikustól.

De ne álljunk meg itt: e gyűjteményeket használó orgonista, ha nem is feltétlenül Diruta szintjén, de a korabeli elvek és stúdiumok alapján működött. Bizonyára valamilyen rögtönzött praeludiummal adott hangot a liturgikus- és devotionalis énekeknek. Ez lehetett olyan, mint például a *Kájoni-kódex* 84. és 181. (melyek rendkívül hasonlóak Diruta és Banchieri példa-bicíniumaihoz), 202. (melyben első motívuma alapján talán a *Deus tuorum militum*... kezdetű vértanú Szent István-himnusz láthatjuk²⁹), a 88. (mely népének bevezetése lehet) számú darabja, vagy olyan, mint a *Vietoris tabulatúra* 287–289. számú praeambulumai, de bizonyára mindig játszott valamit, legalább a *Wegweiser*-ben bemutatott pár hangos intonációt. A *Vietoris tabulatúra* második része ünnepekörök szerint csoportosítja a Kájoniéhoz képest kis anyagát: az ezekben található Kyrie, Et in terra, Credo feliratú darabok valószínűleg a Banchieri által leírt gyakorlat alternatív orgona-versei lehetnek, akárcsak a *Kájoni-kódex* mise- és sequentiátörédei. E darabok többségének lejegyzett formája igen csak primitív, de játékban már nyilván többszólamú, díszített szerkezetekké bomlottak a kétszólamú, személyes használatra készített vázlatok, melyek távol állnak tőle, hogy a későbbi értelemben vett „darabnak” lehessen őket nevezni: a 16–18. századból számos félkész vázlatot ismerünk a zene minden területéről.

Innen nézve új fényben tűnik fel a hazai billentyűs forrásokban található, több zenetudósban is a mesterségbeli színvonalra vonatkozó, kínzó kérdéseket implikáló tiltott párhuzamok ügye is. A darabok elején felbukkanó oktávpárhuzamok Banchieri példadarabjainak szellemében az intonáció-jelleg unisono megerősítését jelenthetik; a közbül előforduló oktáv- és kvintpárhuzamok viszont a basszusvonal figurálásával könnyűszerrel eltüntethetők (és valószínűleg a játékos el is tüntette ezeket), amint ezt Diruta tanítja is.³⁰

A Kájoni által intavolált motetták, fugák, *ricercare*, *canzon* megszólaltatása jól illeszkedik az orgonisták olasz tankönyvekből megismert liturgikus feladatai közé. A *Vietoris tabulatúra* elevatiós darabjaiban pedig a Banchieri által megkívánt áhítatos, komoly darabokat kell látnunk – bizonyára ezek is gazdag ornamentációval szólal-

²⁸ Modern kiadása: *Tabulatura Vietoris saeculi XVII*, kiad. FERENCZI Ilona, Marta HULKOVÁ, Bratislava, Opus, 1986 (*Musicalia Danubiana* 5).

²⁹ Lásd például BANCHIERI, *Organo suonarino*..., *i. m.*, 54.

³⁰ DIRUTA, *i. m.*, *Seconda parte, Libro secondo*, 4.

tak meg, hiszen ez alapját képezte az akkori zenélésnek, amit például Diruta tankönyvének vagy a *Wegweisernek* didaktikai felépítése is mutat.³¹

Az 1655-ös kiadású, szlovák nyelvű *Cantus catholici* több közös éneket tartalmaz a *Victoris tabulatúrával*,³² ezért talán joggal tételezhetjük fel, hogy a magyar nyelvű kiadások énekeit is kísérhették orgonán. De vajon hogyan? A német korálkönyvekből és a hazai tabulatúrákból úgy tűnik, hogy a kísérettel ellátott énekeknél a 17. század második felében már mindig a szopránba került a melódia. Ezért, ha egy korabeli orgonista a *Cantus catholici* egy dallamához készült kíséretet fabrikálni, először a megfelelő fekvésbe kellett transzponálnia a dallamot, figyelembe véve az énekléshez kényelmes hangfekvést, saját orgonájának hangolását, a középhangos temperatúrából³³ és rövid basszusoktávból³⁴ adódó korlátokat. A dallamot leírta betű-tabulatúrával (a hazai orgonisták a fennmaradt források tanúsága szerint a német betű-tabulatúrákat használták); majd a korabeli ellenponttan szerint ellenszólamot írt hozzá: akár igényesebb, „osservato”, akár egyszerűbb, „commune” stílusban. A zenei sorok első felében szabadon kezelhette a basszust, de a zárlatoknál a modális jelleg szerint az intavolált motettákból vagy a falso bordonék játzsásából jól ismert formulákat volt célszerű használnia. Saját használatára ennyi elegendő is volt: az ájtatosságon történő előadáskor belső szólamokat és figurációkat tett hozzá, s ügyelt a musica fictára,³⁵ főként a zárlatok vezetőhangjainál.

A jól képzett, s nem csak tabulatúrákat, hanem hangjegyes kottát is olvasó orgonisták mindezt fejben, „supra librum” képesek voltak megtenni. Hiszen aki tud adott témára négyszólamú fugát improvizálni, az a kíséret lényegesen egyszerűbb feladatát könnyedén abszolválja.

A *Cantus catholici* imént felvázolt nemzetközi kontextusa és előszavának figyelmes olvasása további gondolatokra vezet. Az előszó az „Istenes énekszó ballásáról”

³¹ A mai, kottaolvasás-központú zeneoktatás felől tűnik csak hatalmas feladatnak a díszítés: gondoljunk csak a furulyázó, írástudatlan pásztorokra.

³² *Tabulatura Victoris...*, i. m., 33.

³³ Az orgonákat a 16–17. században leginkább valamilyen középhangos temperatúrába hangolták: ezekben a 12 kvintből 11 egyformán szűkített, egy pedig (általában a gisz-esz) nagyon tág („farkas-kvint”). Következésképp a 12-ből 8 nagyterc tiszta (1/4 kommás hangolás) vagy majdnem tiszta (1/5 és 1/6 kommás), 4 pedig túlságosan tág. Ezért a 2b–3# előjegyzések hangnemei használhatók (némi elővigyázatossággal), a távolabbiak viszont fülsértően szólnak.

³⁴ A rövid basszusoktávban a legalsó, nagy oktáv billentyűzete úgy néz ki, mintha lefelé csak E-ig tartana. De valójában a Cisz, Esz, Fisz és Gisz hiányoznak: az E, Fisz, Gisz megszokott billentyűit leütve a C, D, E hangok szólnak meg.

³⁵ A musica ficta (képzelt zene) a kottában nem jelölt módosítójelek alkalmazásának korabeli gyakorlata.

beszél [kiemelés tőlem – B. J.]; sehol sem mondja azt – szemben a német evangélikus előszavakkal – hogy mindenkinek be kéne kapcsolódnia az énekbe. Sőt, Socrates egyháztörténetére hivatkozva a különféle nyelvű népeknek a laodicenumi gyülekezetben történő együtt-énekletét „mennydörgésszerű, az ájtatossághoz illetlen zűrzavarként” említi, melynek feloldása végül is a kántorok által irányított, Szent Ignác mártír látomása alapján kialakított alternatív éneklés lett. Lehetségesnek látszik hát, hogy a *Cantus catholici* énekei a címbe említett „templomi solennitások és egyéb ajátatosságok” alkalmával előjátékkal, s versszakonként váltakozva kórus illetve orgona, vagy orgonával kísért egyszólamú ének formájában is felcsendülhetnek (hiszen, mint láttuk, ha nem is mindenütt, de a nagyobb városok templomaiban voltak orgonák). Efféle előadásban pedig a gyűjtemény repertoárja meglepően közel kerül a korabeli basso continuoós német vallásos dalkötetekhez, sőt, az 1711-es *Harmonia caelestis*hez. S a *Cantus catholici* egyes darabjaiban látható ütemváltások, a korabeli modern táncok ritmikája alapján is azonnal a kor kis ariái, vokális koncertói jutnak eszünkbe.

5. kép. *Redemptor orbis natus est...* – karácsonyi ének (*Cantus catholici*, 1651, 35.)

Összefoglalva, azt gondolom, hogy 17. századi liturgikus zenei emlékeink a magasabb zenei műveltségbe való beilleszkedés kísérleteinek nyomait is őrzik, és egy sokkal differenciáltabb és finomabb zenei kultúra emlékeit mutatják annál, mint ami róluk a köztudatban szerepel. Kutatásainknak ezért érdemes a kor magasabb színvójú zenei világának inherens részleteit is minél mélyebben megismerni, s hazai zenei emlékeinket ezek fényében is vizsgálni.

DÉKÁNY VANDA

17. századi népekek továbbélése a Varsányi énekeskönyvben

A konferencián elhangzott előadásomban a *Varsányi énekeskönyv*¹ továbbélő 17. századi énekanyag meghatározását tűztem ki célul, jelen tanulmány a kutatás eredményeit tárja fel. A kézirat általános ismertetése után arra keresem a választ, milyen mértékben támaszkodik a választott kántorkönyv leghosszabb tematikus énekcsoportja a korábbi tradíciókra, és hogyan formálja át azokat.

A *Varsányi énekeskönyv* a magyar nyelvű, kézíratos, népekeket tartalmazó gyűjtemények egyik fontos darabja, amelyet Pannonhalmán a Főapátsági Könyvtárban őriznek. Stoll Béla bibliográfiája a 18. század második felére datálja a terjedelmes kéziratot,² de Gacs Emiliánál korábban még az az adat olvasható, hogy a 18. és 19. század fordulóján keletkezhetett,³ Szabó T. Attila pedig az írásának jellegét tekintve a 18. század végéről valónak gondolja.⁴ Nevét egy dunántúli településről, Veszprémvarsányról, a keletkezési helyéről kapta, de az informatív posszeszszorbejegyzésekből tudható, hogy a 18. század első felében az akkori tulajdonosával együtt elkerült egy másik faluba, Lovászpatonára.

A kézirat 214 énekszöveget tartalmaz, amelyeket összesen hét kéz jegyzett le, és az előzéklapokon kívül három, de nem egyenlő méretű egységre osztható fel a gyűjtemény, ebből kettőt pedig az erős tematikusság jellemez. A kántorkönyv szerkezete:

¹ *Varsányi énekeskönyv*, 18. sz. 2. fele. (Mikrofilm: OSZK, FM 1/2188)

² STOLL BÉLA, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., Balassi, 2002, 483. sz.

³ GACS Emilián, *A pannonbalmi könyvtár ismeretlen egyházi énekeskönyvei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1938, 188.

⁴ SZABÓ T. Attila, *Újabb adatok és pótlások kézíratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvésztéhez*, Kolozsvár, 1941 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 123), 10.

	Bejegyző	Lapszám	Énekek száma		
Előzéklapok	főként a 7. kéz – Szabó Gergely		1	1	
1. egység	1. kéz – feltételezett Varga Ignác	3–237.	149	149	
2. egység	2. kéz	238–239.	1	12	214
	3. kéz	240–241.	1		
	2. kéz	241–245.	3		
	1. kéz – V. I.	246–248.	4		
	7. kéz – Sz. G. (Nagyzsombati vers)	248.	–		
	4. kéz	249–250.	1		
	5. kéz	250–252.	2		
3. egység	1. kéz – V. I.	253–297.	31	52	
	6. kéz	297–317.	21		

A táblázatban szereplő két név közül Szabó Gergely személye azért érdekes, mert az ő bejegyzései tartalmazzák az énekeskönyvre vonatkozólag a legtöbb, esetenként más forrásokból is alátámasztható történeti adatot, köztük például azt, hogy Varga Ignác írhatta a gyűjtemény legnagyobb hányadát.

Az első és egyben a legterjedelmesebb rész a 3–237. lapig tart, és az énekeskönyvnek körülbelül a háromnegyedét öleli fel a maga 149 énekszövegével. Ebben az egységben azonos kézírással lejegyzett, az év hónapjainak sorrendjét követő, főként szentekről szóló, valamint Mária-ünnepekhez és különböző egyházi eseményekhez kapcsolódó népelemek sorakoznak. Ez az összefüggő gyűjtés a szentiszteletnek egy kimagasló példáját képezi, amelynek kapcsán érdemes megvizsgálni, hogy milyen gyökerekre mennek vissza a különböző énekszövegek,

és milyen mértékben merít a lejegyző a rendelkezésére álló hagyományokból, hogyan variálja azokat. Szintén érdekes kérdés, hogy vajon hoz-e létre saját maga új szövegeket, és azok kapcsolódnak-e az általa már ismert énekekhez.

A teljesség kedvéért az énekeskönyv további részéről azt lehet elmondani, hogy a 238. laptól kezdődik a második blokk, amely csupán a 252. lapig tart. Összetételét tekintve vegyes énekek szerepelnek benne, nem határozza meg egységes tematika, ráadásul több személy által lejegyzett énekszövegek követik benne egymást, csupán ebben a kis szakaszban hat különböző írás különíthető el egymástól. Az itt megtalálható énekek harmada Nepomuki Szent Jánosról szól, őt pedig csak a 18. század első felében avatták szentté, tehát a 17. századból még nem maradtak ránk róla szóló magyar nyelvű énekszövegek.

A harmadik, terjedelmesebbnek mondható szakasz a 253. laptól az énekeskönyv végéig, vagyis a 317. lapig tart. Ez is egy tartalmilag koherens, ám az eddigiektől eltérő tematikát követő rész. A kántorkönyvnek körülbelül ez az utolsó negyede az év vasárnapjaira való énekeket tartalmaz, amelyekről a jelen általános ismertetés után egyáltalán nem esik majd szó, mivel az ilyen típusú, szórványos megjelenésű olvasmányénekek magyarországi alkalmazásának kezdetét a 18. század közepére lehet tenni.⁵ A *Varsányi énekeskönyv*ben szereplő evangéliumok szerint való énekeknek két leírója van, az első kéz megegyezik az első nagy egység lejegyzőjével. Ezek az énekek a kéziratosságban máshol is felbukkannak; a második kéz pedig valószínűleg nem ismerte az elkezdett tradíciót, ezért forrásaként az Ányos Pálnak tulajdonított, 1785-ben kiadott *Énekek könyvét* használta.

A felsorolt három rész közül az első és egyben leghosszabb egység bizonyult a legmegfelelőbbnek a felmerülő kérdések kapcsán, hogy mégis milyen szálak fűzik a 18. század második feléből származó kéziratot a 17. századhoz, így az ebben szereplő 149 szöveget helyeztem a vizsgálataim középpontjába. Ebbe azokat az énekeket is beleszámoltam, amelyek néhány elveszett lap miatt csonkán szerepelnek a kéziratban, mert gond nélkül lehet őket azonosítani a meglévő soraik, strófáik alapján is.

A 149 népéneknek 64 különböző tárgya van, és a szentek többségéről egymás után 3 szöveg található a kántorkönyvben. A veszprémvarsányi kéziratot már ez az adat is eltávolítja kissé a 17. századi énekeskönyvektől, mivel azokban még nem szerepeltek ilyen nagy mértékben szentekről szóló szövegek, ráadásul az 1651-es és 1675-ös *Cantus catholicus*ben, valamint az 1676-os *Cantionale catholicum*ban nem hónapok szerinti a felosztása ezeknek az énekeknek, hanem az azonos

⁵ PAPP Ágnes, „*Epistola és Evangélium szerint való énekek*”: 18. századi kézíratos katolikus kántorkönyveink tanúsága, Zenetudományi Dolgozatok, 2011, 151–152.

típusú szenteket csoportosítják bennük külön-külön. Ez alól kivétel az 1674-es kassai kiadású *Cantus catholici*,⁶ amelyben a kézirathoz hasonlóan következnek egymás után a hónapok rendje szerint az egyes szentekről szóló énekek, viszont e kapcsán sem teljes a hasonlóság. A Mária-ünnepek szövegei a 17. századi nyomtatványban külön egységet képeznek, de fontos, hogy a *Cantus catholici* is utal a megfelelő helyeken a Mária-énekekre a „Dicsőült Szentekről közönséges énekek” című énekcsoporton belül, a *Varsányi énekeskönyv*ben pedig a többi népének közé vegyülve szerepel belőlük néhány.

Az 1674-es énekeskönyvhöz tehát formailag lazán kapcsolódik a vizsgált kézirat, ám tartalmával már sokkal szorosabb viszonyban áll. Feltehetőleg a kassai kiadású *Cantus catholici* volt az egyik – közvetlen vagy közvetett – forrása a *Varsányi énekeskönyv*nek, több mint 30 énekszöveget lehet teljes biztonsággal egymás mellé állítani a két gyűjteményből.

A kéziratban legtöbbször változtatás nélküli, általában pontosan lejegyzett, esetleg másolt, strófaszámukban is megegyező szövegek szerepelnek. Előfordul néhol egy-egy másik szó használata, egyes szókapcsolatok elhagyása, vagy azok tagjainak a felcserélése, mint Szent Apollóniánál: „Nyavalyások szószólója, fogafájók orvoslója” helyett „Nyavalyások orvoslója, fogafájók szószólója” van a kéziratban, valamint egy esetben a nyomtatványtól a refrén átírása jelent eltérést. A továbbiakban az 1674-es kiadású *Cantus catholici* anyagával kapcsolatos megfigyelésekre hozok néhány példát.

Azoknál az énekeknél, amelyek nem pontosan ugyanúgy szerepelnek a kántorkönyvben, mint a nyomtatványban, általában olyan mértékű változtatásokat lehet megfigyelni, mint az *Isten udvarának, szentek városának üdvöz légy csillagja...* incipitű ének esetében. A *Varsányi énekeskönyv*ben lévő szöveg rövidebb a nyomtatványénál, hiányzik belőle a 4. és 7. szakasza, valamint kisebb eltéréseket mutat a kézirat utolsó 2 strófája a feltételezett mintájához képest. Ezek a különbségek nem zárják ki, hogy a *Cantus catholici* volt a forrása az adott szövegnek, de elképzelhető az is, hogy attól függetlenül így ismerte az éneket a varsányi kézirat lejegyzője.

Cantus catholici, 1674

5. Angyali seregek, mennyei vitézek
téged asszonyolnak,
szentséges próféták, régi pátriárkák
téged, ó, Szent Szűz áldanak.

Varsányi énekeskönyv

4. Angyali seregek, mennyei vitézek
téged asszonyolnak,
szentséges próféták, régi pátriárkák
magasztalván áldanak.

⁶ *Cantus catholici*, Kassa, 1674. (RMK I. 1159)

6. A szent apostolok, s dicsőült mártírok,
szüzek is dicsérnek,
itt is ez világon, s minden tartományon,
Szűz Anya, néked zengenek. (468.) | 5. A szent apostolok, dücsőült mártírok,
szüzek is dicsérnek,
itt is ez világban, minden tartományban,
áldnak minden nemzetek. (120.) |
|---|--|

A *Szentháromságnak szentelt ház*... kezdetű, Boldogasszony templomba viteléről szóló éneknek egy olyan változata szerepel a vizsgált kántorkönyvben, amely a strófa végéről elhagyja az utolsó sort. Mivel kivétel nélkül minden szakasznál megfigyelhető ez az eltérés, így elegendő a jelenséget az első két versszakon szemléltetni. A szöveget ilyen formában sehol sem találtam meg, más 18. századi kéziratos források is a *Cantus catholicus*hez hasonlóan a teljesebb verziót tartalmazzák.

Cantus catholici, 1674

1. Szentháromságnak szentelt ház,
szentséggel gazdagult gyöngyház,
üdvöz légy kis szüzecke,
mennyországi szépecke.

2. Már póládból kiöltöztél,
és bölcsődből kiköltöztél,
örülj kedves gyermekeske,
szűbéli szent édeske. (461.)

Varsányi énekeskönyv

1. Szentháromságnak szentelt ház,
szentséggel gazdagult gyöngyház,
üdvöz légy kis szüzecke.

2. Már pólyádból kiöltöztél,
és bölcsődből kiköltöztél,
örülj kedves gyermekeske. (196.)

Korábban már említettem, hogy egy esetben eltérő refrén áll a *Varsányi énekeskönyv*ben, erre az *Apostolokat szenteljük, Jézus szentit énekeljük*... incipitű szövegnél lehet felfigyelni.

Cantus catholici, 1674

1. Apostolokat szemléljük,
Jézus szentit énekeljük,
Szent Tamás légy értünk,
nyerj minden jót nekünk. (536.)

Varsányi énekeskönyv

1. Apostolokat szenteljük,
Jézus szentit énekeljük,
Szent Tamás Apostol,
imádj Istent értünk. (219.)

Kitűnik a többi közül a *Jézusnak színe változék, kiben mi lelkünk töltözék*... kezdetű népelek, mivel a *Varsányi énekeskönyv*ben a *Cantus catholicus*ben szereplőhöz képest egy teljesebb verziója olvasható a szövegnek. Ez nem jellemző a 17. századi nyomtatványban és a vizsgált kéziratban egyaránt meglévő énekekre; inkább az utóbbi esetében fordul elő, hogy elhagy néhány szakaszt a *Cantus catholici* szö-

vegéből. A nyomtatványhoz hasonlóan a két-két strófás variánsok fedezhetőek fel más 18. századi kéziratokban, egyedül egy helyen szerepel még az éneknek a *Varsányi énekeskönyv*ben is meglévő változata.

Cantus catholici, 1674

1. Jézusunk színe változik,
kivel mi lelkünk töltözik,
orcája mint nap, úgy fénlík,
ruhája mint hó, úgy fejrlik.
2. Jézus után lelkünk fényljk,
szent testével gyakran teljk,
így egekben emelkedjk,
minden jóban nevelkedjk.
(518–519.)

Varsányi énekeskönyv

1. Jézusnak színe változék,
kivel mi lelkünk töltözék,
orcája mint nap, úgy fénlék,
ruhája mint hó, úgy feherlék.
2. Jézus után lelkünk fényljk,
szent testével gyakran teljk,
minden jóban nevelkedjk,
és Mennyben bévitesék.
3. Dicsérjük hát Jézust mostan,
színeváltozása napján,
kérjük nagy alázatosságában,
vigyen bé boldogságban.
R. ő szent színe látásában,
áldhassuk szent országában. (110–111.)

A 17. században megjelent *Cantus catholici* anyagának átnézése után kutatásom során Kájoni János 1676-os kiadványára⁷ fordult a figyelmem, de már a vizsgálódásaim elején azt vettem észre, hogy a *Varsányi énekeskönyv* több olyan szöveget is tartalmaz, pontosan 13 darabot, amelyek csak a második kiadású, 1719-es *Cantionale catholicum*ban⁸ szerepelnek. Közöttük van olyan népének, amelyet csak a csíksomlyói nyomtatványban lehet felfedezni, az eddig átnézett – főként 18. századi – kéziratban egyelőre nem volt nyoma.

Ezek alapján az énekek alapján akár elképzelhető lehetne, hogy az 1719-es verzió volt a másik meghatározó forrása a vizsgált kántorkönyvnek, ám azt feltételezve, hogy vannak a *Varsányi énekeskönyv*ben a fentieket alátámasztó szövegrészek azoknál az énekeknél is, amelyek mindkét nyomtatott kiadványban megtalálhatóak, végül nem igazolódott be teljes mértékben az elképzelésem. Meglepő módon nem csak a hipotézisem mellett, hanem ellene szóló példából is többet fel tudtam sorakoztatni.

⁷ KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, 1676. (RMK I. 1188)

⁸ KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, 1719. (OSZK 294.639)

A két kiadás között észrevehető különbségek mértéke az anyagmenységhez képest nem mondható nagynak, de érdekes gyakorlati és gondolkodásbeli eltéréseket hoznak előtérbe. Néhol kicseréltek egyes betűket, a legtöbbször viszont a szinonim átfogalmazás módszerével szavak, szóösszetételek átírása figyelhető meg, valamint a szótagszámok korrigálása is szükségszerű volt bizonyos esetekben. Előfordulnak példák a tartalom megváltoztatása is, erre leginkább a teológiai tévesztések kiküszöbölése adhatott okot. Emellett egyfajta rövidítési tendencia is észrevehető, a teljes szövegek kihagyása mellett több énekeknek kimaradt néhány strófája az 1719-es edícióból.⁹ Néhány esetben ezek a különbségek segítettek a kéziratos kántorkönyvben meglévő énekekről eldönteni, hogy melyik kiadáshoz állnak közelebb.

Körülbelül 30 olyan ének került bele a *Varsányi énekeskönyv*be, amely a *Cantionale catholicum* mindkét említett kiadásában benne van. Ezek többségénél a szövegek megegyeznek, így nem lehet további következtetéseket levonni belőlük, ám néhol észrevehetőek eltérések a két verzió között. A most következő esetek az 1676-os kiadásban megtalálható szövegek öröklődése mellett szólnak.

A szent apostolokról szóló *Az Paradicsomnak dicső kútforrása az élő fa alatt vagy on... kezdetű ének a strófái számában és szövegében is a korábbi Kájoni-kiadással egyezik meg.*

Cantionale catholicum, 1676 (16 strófa)

Az Paradicsomnak dicső kútforrása,
Az élő fa alatt vagy on felbuzgása,
Melyből négy szép víznek esik származása,
És az egész földre oszol kifolyása. (432.)

Varsányi énekeskönyv (16 strófa)

Az Paradicsomnak dicső kútforrása,
Az élő fa alatt vagy on felbuzgása,
Melyből négy szép víznek esik származása,
És az egész földre oszol kifolyása. (74.)

Cantionale catholicum, 1719 (15 strófa)

Az Paradicsomnak dicső kútforrása,
Melyen példázott a szent hit buzgósága,
Apostolok által, kinek származása,
Az egész világra lón kedves folyása. (365.)

⁹ KÖVÁRI Réka, *A Kájoni Cantionale első és második kiadásának egybevetése = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., Piliscsaba, PPKE BTK, Szent István Társulat, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 2), 177.

A Szerelmes szent atyánk, életnek kútfeje... incipitű, Szent Jakab apostolról szóló éneknek az első kiadásban egy hosszabb, a másodikban pedig már egy rövidített változata szerepel, a varsányi kántorkönyv népéneke pedig pont olyan hosszú, mint a második *Cantionale catholicum* szövege, de két olyan strófával indít, amely csak az első, 1676-os énekeskönyvben olvasható, és az 1719-es edíció első szakasza a *Varsányi énekeskönyv*ben már a harmadikként olvasható. Ugyanez a helyzet áll fent a Kisasszonyról szóló, *Ez mai nap ez világra születék a Szűz Mária...* kezdetű éneknél, ahol a kézirat azt az egy plusz strófát is tartalmazza, amely kimarad az 1719-es nyomtatványból.

A *Cantionale catholicum* második kiadásából nem csak azok a szövegek hagyományozódtak tovább a *Varsányi énekeskönyv*be, amelyek a nyomtatvány első megjelenésekor még nem szerepeltek az énektárban. A *Szent Filep, Szent Jakab Krisztus tanítványa, az apostolságnak ragyogó gyémánti...* kezdetű éneknél apró szövegbeli eltérés figyelhető meg a csíksomlyói kiadványok között, amely alapján a későbbi kötet mellé lehet állítani a kéziratost kántorkönyvet.

Cantionale catholicum, 1676

3. Arany gyertyatartón két arany olajfa,
dicsőség helyében balzsamom illattya,
az Isten székeinek két szép lilioma,
Szent Filep, Szent Jakab, Istennek szolgája.
(437–438.)

Cantionale catholicum, 1719

3. Arany gyertyatartón két ragyogó fáklya,
dicsőség helyében balzsamon illattya,
az Isten székeinek két szép lilioma,
Szent Filep, Szent Jakab, Istennek szolgája.
(370.)

Varsányi énekeskönyv

3. Arany gyertyatartón két ragyogó fáklya,
dücsőség helyében balzsamum illattya,
az Isten székeinek két szép lilioma,
Szent Filep, Szent Jakab, Istennek szolgája.
(40.)

Hasonló példa még az *Engedd Úristen, néked könyörgünk, elbogyán vétünk...* incipitű énekből kiemelt két–két strófa.

Cantionale catholicum, 1676

5. Szent Simon Apostol, Urunk tanítványa,
evangéliomnak serény szolgája,
hirdeté bátran Egyiptus országba,
Jeruzsálem városába, zsidó országba.

6. Szent Júdás Apostol Mezopotámiában,
hirdeté Krisztust Edessa városban,
int mindeneket hinni a Krisztusban,
hogy bémehetnének véle boldog
Mennországban. (442.)

Cantionale catholicum, 1719

4. Szent Simon Krisztusnak apostola,
evangéliomnak hív szolgája,
hirdeté Egyiptus országába,
Jeruzsálem városába és zsidó országban.

Varsányi énekeskönyv

4. Szent Simon Krisztusnak apostola,
evangéliomnak hív szolgája,
hirdette Egyiptus országában,
Jeruzsálem városában és zsidó országban.

5. Szent Júdás Mezopotámiában,
a Krisztust Edessa városában,
hirdeté, hogy hinnének Krisztusban,
és bémehetnének véle boldog
Mennországban. (374.)

5. Szent Júdás Mezopotámiában,
a Krisztust Edessa városában,
hirdette, hogy hinnének Krisztusban,
és bémehetnének véle boldog
Mennországban. (174–175.)

Egyes esetekben nem az volt a kérdés, hogy az 1676-os vagy 1719-es *Cantionale catholicum*hoz köthető-e egy-egy szöveg, hanem hogy a *Cantus catholicus*hez vagy a csíksomlyói nyomtatványok egyikéhez, ezekre hozok most néhány példát. *A Szent Pál megtérése napján, hívek énekeljete...* incipitű szöveg nincs benne elejétől a végéig a *Varsányi énekeskönyv*ben, de az utolsó strófája alapján elképzelhető, hogy a *Cantus catholicus*nek a hatására került bele a népének, még úgy is, hogy nem egyeznek meg szóról szóra az átvett sorok.

Cantus catholici

4. Dicsirtessék Szentháromság,
A Szent Pál apostolért,
Légyen áldott Szent Szűz Virág,
Apostoli seregért. (504.)

Varsányi énekeskönyv

[4.] Dicséret Szentháromságnak
A Szent Pál apostolért,
Légyen áldás Máriának,
Apostoli seregért. (3.)

Cantionale catholicum, 1719

4. Dicsirtessék Szentháromság,
A Szent Apostolokban,
Légyen áldott mindörökké,
Szent Pál fordulásában. (368.)

A strófák száma dönti el a kérdést a *Szent Albert püspök és mártír, az ki már egekkel bír...* kezdetű népének esetében a *Cantionale catholicum* javára, ahol mind a 4, a varsányi kántorkönyvben is meglévő szakasz szerepel, a *Cantus catholici* pedig csak egy 3 strófás verziót őriz. Hasonló a helyzet a *Szent Miklós püspök élt nagy szentségben, Jézus szerelmében...* kezdetű énekkel kapcsolatban, amely a varsányi kéziratban összesen 5 strófa, és ebből 3 megtalálható a 4 szakaszból álló *Cantus catholici* énekében,¹⁰ viszont Kájoni 6 strófája magába foglalja mind az 5 kéziratban lejegyzett szakaszt, így itt is a *Cantionale catholicum* tekinthető a *Varsányi énekeskönyv* mintájának.

Olyan ének is található a 18. századi kántorkönyvben, a *Szent László királyunk Istennek szolgája...*, amelyben kontaminálódtak a két fő forrásterepet biztosító nyomtatvány egyazon szentről szóló szövegei. A lejegyző a *Cantus catholicus*-ból 4, a *Cantionale catholicumból* pedig 3 strófát vett el, majd hozzáadott még 2 máshol nem szereplő szakaszt, és ezekből egy egyéni variánst állított össze, de az is elképzelhető, hogy már így ismerte az éneket.¹¹

A konkrét szövegektől eltávolodva, általánosságban az figyelhető meg összevetve a *Cantus catholicus*-ból és a *Cantionale catholicumból* közvetlenül vagy közvetve átvett énekeket, hogy amíg a kassai nyomtatvány szövegei legtöbbször pontosan, a strófák számában is megegyezően szerepelnek a kéziratban, addig a két csíksomlyóiból átemelt énekeket gyakran megkurtítja néhány versszakkal a lejegyző. Ez valószínűleg azért lehet, mert a *Cantus catholicus*-re nem kifejezetten jellemzőek a szentekről szóló terjengős, hosszan historizáló szövegek, a *Cantionale catholicumra* viszont igen. Lehet, hogy ez a módszer a veszprémmvarsányi iskolamester tudatosságára utal, mert úgy tűnik, hogy próbált az egységességre törekedni, igyekezett az aránytalanságokat kiküszöbölni. Ennek ellenére még így is találhatóak a kéziratban 2 és akár 17 szakaszból álló népének is. Elképzelhető az is, hogy azért csökkentette le a hosszabb énekek strófaszámát, mert inkább több különböző szöveg összegyűjtése volt a fő célkitűzése.

Az első kéz rövidítési technikája általában nem csorbítja az énekek értelmét, eddig egy helyen, a *Szent Filep, Szent Jakab Krisztus tanítványa, az apostolságnak ragyagó gyémánti...* kezdetű énekben fedeztem fel csak, hogy a szövegében zavart okoz-

¹⁰ Az OSZK példányába tintával be vannak írva a *Cantionale catholicum*-ban meglévő strófák a nyomtatott ének alá, és a szakaszok számozását utólag átjavították.

¹¹ MEDGYESY S. Norbert, *Szent László király alakja az 1650 és 1845 között keletkezett kéziratok és nyomtatott énekeskönyvekben* = „Vállal magash mindeneknél”: A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai: Győr, 2007. június 25–27., Arrabona, 46/1, 2008, 195.

nak a kihagyott strófák. A rövidítés mellett olyan szakaszok betoldására is szolgáltat néhány esetet az énekeskönyv, amelyeket eddig még más kéziratban vagy nyomtatványban nem fedeztem fel, de ezek egy-két strófánál sohasem hosszabbak olyan énekek esetében, ahol valamilyen mintát követ a lejegyző. Ez a jelenség az *Szent Tamás vala az Úr Krisztusnak egyik tanítványa...* kezdetű szövegnél figyelhető meg például.

Érdeemes röviden szólni a varsányi kézirat lejegyzőjének a válogatási módszeréről, és az így kialakított struktúrájáról is. Ahogy korábban említettem, leggyakrabban egy szenthez kapcsolódóan 3 éneket közöl, ez 36 esetben figyelhető meg a kántorkönyvben. Általában a hármass csoportból az egyik ének forrása a *Cantus catholici*, egy másiké a *Cantionale catholicum*, a harmadikról pedig korábban azt feltételeztem, hogy a lejegyző saját alkotása, mivel addig sehol máshol nem bukkanok rá a szövegekre. Később egyre többet fedeztem fel más kéziratban és nyomtatott anyagokban, így azt gondolom, hogy az egyelőre variáns nélküli énekeknek is lehettek valaha mintáik.

Mostanra ezeknek a máshonnan nem ismert szövegeknek a száma megközelítőleg 30-ra csökkent le. Lehetséges, hogy ezt a számot még tovább tudom zsugorítani a kutatás folytatásával, de valószínűleg maradni fognak olyan egyedül előfordulású szövegek, amelyeknek a forrása mára már elveszett vagy megsemmisült. Azt a lehetőséget sem szabad teljes mértékben kizártnak tartani, hogy közülük néhányat – részben vagy egészben – valóban a kézirat lejegyzője hozott létre, de erre az énekeskönyvben lévő variánssal vagy variánsokkal rendelkező, valamint az egyedülálló szövegek arányát tekintve kevés esély van.

Az 1700-ban megjelent *Lelki paradicsomban*¹² is található a kézirat énekei közül 4 darab, amelyekre eddig még más forrásban nem találtam példát. A *Lelki paradicsomból* Szent Rókusról, Borbáláról, Rozáliáról és Apollóniáról szóló szövegek kaptak helyet a vizsgált gyűjteményben. Az utóbbi szentről egy másik, *Cantus catholiciból* vett szöveg is szerepel a *Varsányi énekeskönyvben*, de az első három szentről csak ez az egy-egy ének került bele a kéziratba. A *Lelki paradicsom* is jól példázza, hogy az eddig variáns nélküli szövegeket érdemes lehet akár olyan egyéb gyűjteményekben, imakönyvekben, társulati kiadványokban keresni, amelyek műfaji szempontból eltérőek, de tartalmazhatnak népdalokat.

Fontos megjegyezni, hogy a kántorkönyv legtöbb szövege felfedezhető a kéziratban hagyományban, ezek közül a legkorábbi gyűjtemény, amelynek az anya-

¹² BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, Nagyszombat, 1700. (RMK I. 1572)

gával kapcsolatban áll a vizsgált mű, az a *Pécsi énekeskönyv*,¹³ pontosabban annak első, korábban íródott része a 17. század második feléből. Tartalmaz a *Varsányi énekeskönyv* olyan énekeket is, amelyeket eddig egyedül a *Pécsi énekeskönyv*ben fedeztem fel, ilyenek például *Az Úr Jézus Krisztus egy nagy magas hegyre...* és *Szűz Szent Imre herceg, fia Szent Istványnak...* A 18. századból már sokkal több olyan, főként dunántúli kántorkönyv maradt ránk, amelyekkel van közös metszete a *Varsányi énekeskönyv* tartalmának.

Ugyan nincs rá semmilyen tárgyi bizonyíték vagy feljegyzés, de az énekeskönyvet, vagyis főként az első kéz munkáját uraló egységes kompozícióra való törekvés miatt elképzelhető, hogy az összeírást elkezdő személynek más vallásos énekeket tartalmazó, egy-egy tematika köré rendeződő kéziratai is lehettek a szentekről szóló és olvasmányénekek mellett. Ennek a felvetésnek talán az is megalapozhatja az érvényességét, hogy más nyomtatott és kéziratos énekeskönyvek sem a szentekről szóló szövegekkel indulnak, azokat még megelőzik más, tartalmukban eltérő énekek. Persze az sem kizárt, hogy más ilyen jellegű munkái nem voltak az első kéznek. Ebben az esetben viszont nem elhanyagolható az a gondolat, hogy az összeírásával egy már a birtokában lévő énekeskönyvet egészített ki, amelyben esetleg kevés szentről szóló szöveg volt, vagy nem szerepeltek benne evangéliumi énekek, hogy nagyobb repertoárból tudjon válogatni egyházi tevékenységei során.

A felsorakoztatott kapcsolódási pontok alapján megállapítható, hogy a *Varsányi énekeskönyv* lejegyzője éppúgy tisztelője és megtartója a korábbi tradícióknak, mint megújítója, akár közvetlenül, akár közvetve jutott hozzá a felsorolt nyomtatványok anyagához. A gyűjtemény első nagy egységének az írója a 17. század énekkincsét jól ismerő és átlátó személy lehetett, aki nem feltétlenül ragaszkodott a szövegek eredeti formájához. A kézirat nem csak a nyomtatott minták egyszerű szolgai másolásának a lenyomata, hanem az énekeket közösségének igényeihez mérte, esetleg saját ízlésére formálta, és számos értékes, valószínűleg csak a kéziratos hagyományban fennmaradt szövegnek adott helyet.

¹³ *Pécsi énekeskönyv*, 1674. (Mikrofilm: OSZK FM 1/2278/A)

FARMATI ANNA

*Mikroelemzések, mélyfúrások esélyei az első hivatalos
népénekgyűjteményekben*

A témafelvetést mondhatni szinte a véletlen hozta, eddigi kutatásaim során ugyanis nem volt célom az egyes énekek és/vagy tematikus csoportok történetét vagy elemzését megírni, netán az egyes énekek eredetével foglalkozni, ez utóbbi amúgy is nagyjából megtörtént. A kevés kivétel, amikor mégis megtettem, általában valamilyen más célnak rendelődött alá. Ha különféle kötetekbe kértek tőlem tanulmányt népének témában, tartalmi megszorítással, a kiadványok jellege miatt érdekesebbnek tűnt a szöveggéközpontú megközelítést választani. Az első ilyen az *Adventus Domini*, advent liturgikus megközelítését célzó kötet volt, a másik a 2015-ös csíksomlyói Mária-év alkalmából tervezett kötet, amely viszont azóta sem jelent meg.¹ Az ekkor kiválasztott latin nyelvű énekekre szeretnék most visszatérni, mert azóta sikerült új összefüggéseket is találnom.

Amikor a felkérésre válaszolni próbáltam, a választásban szintén a kötet jellege és az alkalomhoz illőség vezetett. Kájoni János énekgyűjteményében böngésztem természetesen, hogy valamilyen kapcsolódási pontot találjak a csíksomlyói Mária-tisztelettel. A *Cantionale catholicum* Mária-énekei köztudottan a kegyhelyhez méltó számban sorjáznak a külön nekik szánt fejezetben, nagy változatosságot mutatnak. A Mária-tiszteletnek szentelt részt a következő, témáját, jellegét tekintve is elég különös latin nyelvű költemény zárja: a *Prosa ad B. Virginem Mariam pro animabus Purgatorii...*² Ez a *prosa*ként megnevezett, mégsem egészen annak tűnő ének megtalálható a *Cantus catholici* első (1651) kiadásában is, ugyanebben a változatban. Címét tekintve a középkori liturgikus költészet igényével lép fel, holott stílusa azt sugallja, hogy nagy valószínűséggel nem valódi középkori szekvenciáról van szó, illetve valami más is lehet a háttérben. Érdekesnek tűnt.

A magyar gyűjtemények nem vezetnek nyomra: az 1651-es *Cantus catholici*, amint említettem, ugyanebben a formában közli az éneket, annyi különbséggel, hogy a végső dologokról szóló énekek szomszédságában, a *Dies irae* latin és magyar

¹ A kötetbe leadott tanulmány címe: *Egy Mária-ének Csíksomlyón – a föld végső batáráról?* (2017. március 29.)

² KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, Cassai András által, 1676, 418.

szövege után. A Szelepcsényi-féle *Cantus catholici* (1675) pedig *A' nagy végső dolgokerről* szóló énekek között hozza. Az is figyelemre méltó ezek után, hogy egyedül a Kájoni gyűjteményében szerepel ez az ének a Mária-énekek csoportjában. Helyzeti értéke ugyanis árnyalja a jelentését is. A második kiadásban (1719) viszont hasonló környezetbe kerül vissza, a *Temetéskor és Halottaknál való énekek* között szerepel³ – de nyilván ez már nem a Kájoni szerkesztése.

Az európai himnuszirodalom forrásai között keresve is hamar rábukkanunk, sőt: a mai vagy a közelmúltban francia és angol nyelvterületen kiadott énekeskönyvek egyértelmű szerző- és műfajmegjelöléssel közlik. A legtöbb idéző ennek az eredetnek spirituális jelentőséget is tulajdonít. Keletkezésének pontos körülményeit, eredeti formáját, terjedésének útvonalát ugyanakkor mégis sok kétely övezi. Annyi viszont biztos, hogy a legenda szerint nagyon messziről érkezhettek Csíksomlyóra ez az ének: a világ végéről, legalábbis a földrészünk végéről: Finistère vagy breton nyelven Penn-ar-Bed (= a [száraz]föld, a világ vége) tartomány egy kolostorából vagy zarándokhelyéről, és nagyon valószínű, hogy ennek az éneknek éppen Kájoni könyve a legkeletibb hagyományozódási pontja.

A *Cantus catholici* három 17. századi kiadásának és a *Cantionale* bár válogatott, de sok szempontból mégis kritikai kiadásának is tekinthető RMKT XVII. századi sorozatának 7. illetve 15. kötetében található gyűjtemény szerkesztője, Holl Béla nem jelzi táblázataiban⁴ az ének forrását.

A nyomozás első lépéseiből kiderült, hogy Európa-szerte ismert énekről van szó, és modern kiadású gregorián énekgyűjtemények⁵ is tartalmazzák. Szerzőként a szent életű Jean de Langoueznou bencés szerzetest, Foulgoat apátját nevezik meg. A szálak tehát valóban Bretagne-ba vezetnek, annak is a nyugati szélére. Vannak azonban szkeptikusabb, sőt ellentmondásos közlések is az ének keletkezésével, a szerző személyével kapcsolatban (aki, egyes források szerint, talán nem is létezett).⁶ Az apátok névsorában nem szerepel, de Albert le Grand szerint csak kifelejtették:

³ KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, a Csiki Sarlós Boldogasszony klostromában, 1719, 251.

⁴ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 655; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 15/A–B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum, Akadémiai, 1992, 157.

⁵ Pl. *Chants of the Church, Solesmes*, 1956, 103., vagy *Monks of Solesme, Chants of the church. Selected Gregorian Chants*, Ohio; Montani, Nicola ed. *St Gregory Hymnal 2nd ed.*, St. Gregory Guild, Philadelphia, 1940.

⁶ Hersart de LA VILLEMARQUÉ, *Origine de l'hymne „Languentibus”*, Bulletin de la Société Archéologique du Finistère, Tome XIX, 1892, 190–197.

D. Morice és D. Taillandier, a *Catalogue des abbés de Landévenec* (*Landévenec apátjainak katalógusa*) összeállítói megfeledeztek a szentéletű szerzetesről, aki körül állítólag még csodák is történetek.⁷

Az ének attribulásának végül egy legendamásolat, vagy inkább legendaparafrázis az alapja, amelyet a hagyomány szerint szintén Jean de Langoueznou írt,⁸ és ez az ének formájára és tartalmára is magyarázatul szolgál. Az eredeti legenda természetesen már nincs meg, az eredeti latin szöveget 1562-ban látták utoljára. Ekkor fordította le ugyanis (Albert le Grand szerint parafrázálta) René Benoit és Pascal Robin Szent Salaün legendáját – egy olyan szent történetét, akinek a létezése szintén inkább csak a hagyományra épül.

A legenda lényege röviden: Szent Salaün 1350-ben (más forrás szerint 1310-ben) született, egyszerű szülőktől származott, szülei korán meghaltak. Járt ugyan iskolába, de együgyű lévén nem tudott többet megtanulni latinul, mint ezt a két szót: *Ave Maria*. Az ex rusticitate motívumát a szent bolond motívumának a kibontakozása követi. Egyszerű életet élő askéta remete lett belőle. A falu közelében, Lesneven melletti erdő tisztásán, egy kút melletti fa odvában lakott. A reggeli szentmise után az *Ave, Maria* szavakat imádságként, Mária-tisztelete jeléül ismételve koldulni ment, és a helység lakói látták el kenyérral minden nap. Más nem evett. A kapott kenyérdarabkákat kútjának vizébe áztatta, és ezzel táplálkozott. Földön aludt, kő volt a párnája, a téli hideg sem mozdította el fája mellől. Szeretett felmászni a fára, és hintázni az ágain, mert ettől felmelegedett. Hatszor ismételte az *Ave Mariát*, és ez mentette meg a fagyhaláltól. A falu lakosai kezdetben bolondnak tekintették (Salaün ar Foll, vagyis a Bolond Salaün a breton neve),⁹ de lassan kezdtek egyszerűsége és alázata miatt élő szentként tisztelni.¹⁰ Amikor meghalt (1390, illetve 1358), szinte észre se vették, tisztelői mégis kedves fája alá temették. A sírján liliom nőtt, melynek minden szirmára arany betűkkel volt írva, hogy *Ave Maria*. A csodálkozó és csodát sejtő emberek ki is ásták, ekkor derült ki, hogy a liliom a

⁷ Albert LE GRAND OP, *Les vies des saints de la Bretagne-Armorique*, Paris, De Morlais, 1837, 70.

⁸ Teljes címe: *L'Histoire miraculeuse contenant le mistère de Nostre Dame du Folgoet au Folgoat, au fond de la Basse-Bretagne ; advenu environ l'an 1350 ; et solennisé au premier jour de novembre, fest de Tous-Saints ; ou à la my-oust ; en mémoire de saint Salaun, extrait du trésor de l'église du pais mêmes où il est révéré* (Vö. *Biographie universelle, ancienne et moderne. Supplément, Tome 70*, Paris, L. G. Michaud, 1842, 206).

⁹ Le GRAND, *i. m.* Fol ar Coat (Le Fou du Bois) – az erdő bolondja nevet is viselte.

¹⁰ Számos exemplumgyűjteménybe bekerül a története, egy példa erre: a Konrad Buetgen által szerkesztett *Magnum speculum exemplorum* (Köln, 1662), melyben a *Simplicitas* címszó alá kerül (662).

szent szájából nőtt ki. Ekkor indult el csak igazán a tisztelete: zarándoklatok színhelyévé vált a sírja, ahol aztán további csodák történtek.

Ezt természetesen kápolna, majd templom építése követte: Nôtre-Dame de Folgoët ma is álló templomát IV. Jean de Monfort építtette szövetségeseinek harcai során elkövetett bűnök bocsánatáért. A hagyomány szerint ő maga tette le az alapkövet 1365-ben, de a harcok miatt az építkezés egy időre megszakadt. Fia, V. Jean de Monfort fejezte be, 1423-ban szentelték fel.¹¹ Szent Saláün emléknapiját halála napjára, november 1-jére tették. Ez is lehet többek között az oka annak, hogy tisztelete hamar kapcsolatba került a november 2-i halottak napjával, egyáltalán a halál, a végső dolgok kérdéskörével, a tisztítótűzben szenvedő lelkekért való könyörgéssel.

Ennek a tiszteletnek a része, hogy a már említett Jean de Langoueznou megírta a legenda mellett ezt az éneket is, melynek a szakaszok után ismétlődő záradéka (*O Maria*) utal a liliom szirmaira, a szakaszok száma a hatszor énekelt *Ave Mariára*, a megtérésekre, a csodákra, tartalma pedig az előbb említett halottak napjához, a halottakért történő imához kapcsolódik.

Mivel a sok bizonytalan adat mellett az ének középkoriságával kapcsolatosan adódhatnak kételyek, érdemes ellenőrizni a középkori európai himnuszok gyűjteményét: az *Analecta Hymnica Medii Aevii* vonatkozó köteteit. A valódi szekvenciák között valóban nem találtam, de más kötetekbe is belenéztem, amelyek Mária-énekeket tartalmaznak. És itt következett a modern technika nyújtotta lehetőség: a program nem csak tartalomjegyzék, nem csak kezdősor szerint tud keresni, így egy olvasásra és elmélkedésre szánt százszakaszos jubilius 78. szakaszában találta meg az ének kezdősorát... és aztán a további szakaszokat is. (Íme, miért nem elég sokszor az incipit-mutató...) A szöveg címe: *Jubilus aureus BMV*.¹² Egy későbbi kötetében maga Clemens Blume is (sőt a francia szakirodalom is) tud erről a jelenségről: Blume Chevalier repertóriumának¹³ kritikája során felhívja a figyelmet

¹¹ A templom ma bazilika ranggal rendelkezik, ma is Mária-kegyhely, zarándokhely, északi homlokzatán ott van Szent Saláün szobra is, de ma már nem őt, hanem a Megbocsátás zarándoklatát ünneplik, breton nyelvű liturgiát végeznek benne. Építészeti szempontból is jelentős elemeket hordoz (szentélyrekesztő, a híres Kersanton kőcsipke, stb.) A kegyhely hivatalos honlapja: <http://notre-dame-folgoet.cef.fr/index.htm> (utolsó megtekintés: 2015. december 2.)

¹² Guido Maria DREVES, Clémens BLUME, *Analecta Hymnica Medii Aevii 32: Pia dictamina, Reimgebete und Leselieder des Mittelalters*, Leipzig, O. R. Reisland, 1899, 176–188. A 136. ének.

¹³ Ulysses CHEVALIER, *Repertorium Hymnologicum. Catalogue des chants, Hymnes, Proses, Séquences, Tropes en usage de l'Eglise latine*, Louven, 1897 (2013) (Classic Reprint Series, Forgotten Books, London, 16).

arra, hogy a Chevalier által külön énekként kezelt és külön számozással ellátott *Languentibus in Purgatorio* incipittel rendelkező ének csak egy kimetszett részlet a már említett jubilusból.¹⁴

Blume a jubilus keletkezésének idejét a 14. vagy 15. századra teszi, nem nevez meg szerzőt, hanem forrásokat sorol fel, melyek szerint a 15. századtól már kéziratot tanúi vannak a szövegnek, illetve a jegyzetanyag végén felsorolja a hiedelem által megnevezett szerzőket is: Szent Ágoston, Arimateai József, Szent Bernát, Petrus Netere de Argentina... De a mi breton szerzőnk nem szerepel közöttük.

A forrásleírásokból az is kiderül, hogy az énekrészlet változatos szakaszszámmal kerül át későbbi kéziratokba, kisebb eltérések figyelhetők meg a szövegben, a legjellegzetesebb eltérés viszont az ismétlődő *Ó, Mária* megjelenése. Ugyancsak Blume szerint ez a 15. századi *Raigraden-kódex*ben tűnik fel először, és itt a szakaszok száma is jelentősen változik: a felére csökken.¹⁵ Nem lehetetlen, hogy 15. századi elterjedése a bázeli zsinattal (1431) van összefüggésben, amely a purgatórium tanát megerősítette, a köztudatba jobban beemelte.

És nem ez az egyetlen részlet, amely önálló verssé, sőt énekké válik. Az olvasásra szánt jubilusból tehát kimetszéssel, átszerkesztéssel ún. pius dictamenek, kegyességi énekek keletkeznek – már a késő középkorban, de a 16. és a későbbi századoknak kifejezetten kedvelt műfaja volt ez. Szűz Mária kis zsolozsmájába is bekerülnek. A magyar énekeskönyvekben is vannak belőle más részletek: A *Kun-kódex* és a *Petri András-énekeskönyv* tartalmazza az 1, 3, 4, 9, 13. és 14. versszakát (*Salve, Mater misericordiae...*). Holl Béla ezzel magyarázza a nótajelzést is (amelyet egyébként a *Languentibus...* latin szövege előtti nótajelzésben is megtalálunk).¹⁶

Énekünknek létezik 6, 7 és 12 szakaszos változata. A 12 szakaszos tartalmazza a következő, a *Dies irae* szekvenciára emlékeztető hat szakaszt: nem csupán a személyes halál és ítélet gondolatát hordozza, hanem az utolsó ítéletét, a végső dolgokét is – így két egység két sajátos hangulattal bír.¹⁷

Az ének európai utóéletével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a 16–17. században Párizsban temetésekén gyakran énekelték, benne volt az első fran-

¹⁴ Clemens BLUME, *Analecta Hymnica Medii Aevii 54: Thesauri hymnologici prosarium Die Sequenten*, Leipzig, O. R. Reisland, 1971, 222.

¹⁵ DREVES, BLUME, *i. m.*, 186–188.

¹⁶ RMKT XVII/7, 581–582.

¹⁷ Hubert du MANOIR, *Maria: Études sur la sainte Vierge, Tome V*, Paris, 1958, 897–899. Hét szakaszos, de a harmadik szakasztól más, ugyancsak a végítélet rettenetét idéző részleteket beépítő változat pl. G. B. GERGERÈS, *Le culte de Marie, origines, explications, beauté*, Paris, 1857, 322–323.

cia protestánsok halotti zsolozsmájában is, francia fordításával együtt.¹⁸ Szerepelt szekvenciaként a párizsi misekönyvekben, sőt a *Missale Romanum*ban is.¹⁹ Csak feltételezés, de egyáltalán nem lehetetlen, hogy egy ilyen misekönyvből került át az 1651-es *Cantus catholicus*be – és onnan már könnyen kerülhetett be más gyűjteményekbe. Ezt a feltevést erősíti egyébként a címben található műfajmegnevezés, ill. ez lehet a magyarázat arra, hogy a kántorkönyvbe is *prosa*ként került be.

A legenda és az ének kapcsolatáról érdemes megjegyezni azt is, hogy a 19. században a breton köztudatban még elevenen élt: a Brestben kiadott Albert le Grand-féle *Szentek élete* a legenda és az ének szövegét együtt szerepeltette mint Jean de Langoueznou fordítását, illetve költeményét, amelyet szintén lefordított francia nyelvre. Az ének egyébként breton és francia nyelvterületen itt-ott ma is használatban van, még latinul is. Népszerűségének oka lehet a breton vallásosság halálkultusza, illetve a purgatórium témájának az előtérbe kerülése akár máig tartóan. Youenn Cauissin írása²⁰ tájékoztat erről. Bessans-ban még ismerik, és érdekes helyet foglal el a liturgia mentén: házasságkötés előtti vasárnapon éneklük a kántorok a házasulandók elhunyt vagy még élő, de majd meghaló szüleiért.²¹ De máshol is ismerik még: a holland Henk Bading (1907–1987) korált, Emilio Piffaretti, kortárs olasz zeneszerző pedig 2005-ben hét szólamú motettát komponált a szövegére.

Mindezek után az ének magyarországi utóéletének nyomon követése is érdekes volna. Azt könnyű volt megállapítani, hogy a 17. századi kántorkönyvekben a teljes prosa e részletének nincs magyar fordítása. A 18. századi nyomtatott könyveket nem néztem még meg, de a *Pokol, purgatórium és mennyország* tematikájú lelkesítőrténeti konferencián elhangzott Bogár Judit előadásában a *Vépi énekeskönyv* (1725–1768) egyik gyanút keltő incipitje: *Kik bevültök purgatóriumban...*²² A kezdősor jelen-

¹⁸ Pierre VIRET, *L'office des morts, fait par dialogues*, [Genève], Imprimerie Jean Gerart, 1552, 305–306.

¹⁹ *Missale Parisien* (1585), *Missale Romanum*, Paris (1520) Vö. BLUME, *Analecta* 54, i. m., 222.

²⁰ A szerző saját honlapján olvasható erről egy tanulmány: Youenn CAUISSIN, *Les hymnes bretons de la fête des morts et des funérailles*. <http://www.ar-gedour-mag.com/archive/2014/10-/27/les-hymnes-bretons-de-la-fete-des-morts-5477225.html> (utolsó megtekintés: 2017. március 28.)

²¹ Francis TRACQ, *Étienne des Saints inventeur des „diables de Bassans”*. *Mémoires d'Etienne Vincendet, sculpteur sur bois et chantre à l'église de Bassans, Convent des Dominicains*, La Fontaine de Siloé, 2006, 26–27.

²² A gyanú Bogár Judit tanulmánya nyomán merült föl, aki a purgatórium témáját érintő énekek között sorolja: BOGÁR Judit, *Pokol, purgatórium és mennyország a Dóri és a Vépi énekeskönyv népekeiben* = *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 83.

tése, ritmusa és a nótajelzés egyezése fölkelte a figyelmemet, de a már úgyszólván határidő után leadott kéziratot nem tudtam volna úgyszólván kiegészíteni.

A gyanú azonban megmaradt, és amint alkalom adódott rá, megnéztem a *Vépi énekeskönyv* szövegét. Kiderült, hogy a gyanú nem volt teljesen alaptalan. Az ének a meghaltakért könyörgő énekek fejezetét nyitja (*Az Megholt lelkekről*),²³ és úgy tűnik, hogy valóban összefüggésben van a latin szöveggel, de mint az összehasonlítás során kiderült, nem szabályos fordítása annak, inkább parafrázisnak tekinthető. A nehezen olvasható szöveg is mutatja azonban a félre nem érthető egyezéseket, a néha más sorrendben feltűnő tartalmi elemeket. Az első szakaszt akár szoros értelemben vett fordításnak is nevezhetjük. A 6 szakaszt 9 szakasznyi szövegben próbálja a fordító visszaadni, sok ismétléssel, kényszeredett megoldással – a magyar szöveg messze elmarad a latin mögött. Számunkra viszont most csak az fontos, hogy ennek a „messzi földről érkezett” latin éneknek van valami írásos nyoma magyarul, hiszen ebből arra is következtethetünk, hogy a latint is elég jól ismerhették, sőt használhatták is.

Amint láthattunk, eredetről, teljes leszármazási útvonaláról egészen biztos tényeket nem állíthatunk. Ami viszont a tényeken túlmutat, az maga a Mária-tisztelet, a helyzeti jelentések sokasága és színessége, a legendához kapcsolt szöveg magával hozott, ugyancsak legendás kegyessége. Két térben, kultúrában egymástól nagyon távoli Mária-kegyhely közötti kapcsolat tanúja is lehet ez az ének, amely – még a kézirat előfordulás ellenére is ma már azt mondhatjuk, hogy itthon csupán egy feledésbe merült, ma már pusztán kulturális kincsként meghúzódó szöveg, de amelynek összetett spiritualitását fölfedezve ráláthatunk a Mária-tisztelet egyik sajátos mozzanatára.

Természetesen nem mindenik nem jegyzetelt ének története ennyire érdekes, és nem is vezet ilyen távolra. Egy-két hasonlóan árválkodó latin nyelvű éneknek próbáltam még utána járni, egyelőre nem teljes sikerrel, legalábbis az azonosítás szempontjából nem. A folyamatban lévő keresés azonban olyan kultúrtörténeti összefüggéseket tárhat fel, amelyek segíthetnek tágabb kontextusba helyezni a magyar(országi) katolikus énekanyagot.

Ugyancsak a Mária-énekek között keresgélve tűnt fel az 1651-es *Cantus catholici*-ben a csak latin szövegével jelen lévő *Sancta Messiae Genitrix...* kezdetű ének.²⁴ Valóban mutat olyan jeleket, melyek miatt érdemes volna tudni a származását és történetét. A címe hívta fel magára a figyelmemet: a *Pium osanna de Immaculata Conceptione B. V. M.* A stílusa sem egészen az, amit középkori kanciótól várnék, bár

²³ *Vépi énekeskönyv*, (mikrofilm: MTAK 2663/V, 255–256.)

²⁴ *Cantus catholici*, 1651, 125–126.

az alapmotívumok természetesen itt is a Mária-tisztelet szokásos motívumai. Egyelőre nem sikerült azonosítanom, csak párhuzamos előfordulásokat találtam – Holl Béla ismeretlen latin énekek közé sorolja, Chevalier is a magyar kántorkönyvek nyomán tarja számon.²⁵

A nyomok egy német papköltőhöz, Johannes Kuen (Khuen)hez vezethetnek, de az összefüggést egyelőre nem tudtam adatolni, és nem gondolom, hogy ő lenne a szerzője, mert csak 1651 utáni előfordulásokra találtam rá az ő kiadványai között. A szövegeknek ugyanakkor lehet közük egymáshoz – csak ennek a mibenléte még nem világos.

Johannes Kuen elismert, humanista műveltségű barokk himnusz- és énekköltő volt, aki, bár ő maga nem volt jezsuita, a müncheni jezsuitáknál tanult, és tagja volt az ottani költői körnek (Jeremias Drexel is ehhez tartozott). Főleg németül, de latinul is írt, 1651 előtt is jelentek meg Mária-énekei. A szóban forgó ének egy általa szerkesztett imakönyvben²⁶ található, része a hét napra elosztott hét Mária-ünnepről szóló elmélkedéssorozatnak. Az első ünnep éppen a Szeplőtelen Fogantatás ünnepe – a *Cantus catholici* is így jelöli meg. Hymnus megnevezéssel, kissé eltérő szöveggel, illetve a szakaszok, itt-ott a szórend felcserélésével. A legszembe-tűnőbb eltérés a sapphói strófa negyedik sorának felcserélése az *Ave Maria* ismétlődő záró sorral, amire valószínű, a közösségi éneklési gyakorlat miatt került sor. Nagyon könnyen lehet, hogy Szöllősi Benedek ismerhette a német jezsuita verseit vagy gyűjtéseit. A sorozat második éneke a *Stella Maris o Maria*. Ezt viszont sikerült azonosítani a Cantus adatbázis²⁷ segítségével, és tartalmazza az *Analecta Hymnica* is (54/283.), egy 15. századi, német nyelvterületen elterjedt liturgikus eredetű énekről van szó. Általában ezek közül válogatott Khuen. Tartalmazza a *Cantus catholici* szlovák változata is, ebben nincs semmi meglepő. Kájoni János is átveszi, az első szakaszok sorrendjében és az *Ave Maria* 4. sorral a *Cantus catholici*t követi, viszont az *Itt jelen vagyok...* dallamát javasolja hozzá. A címben pedig elmarad az ünnepre való utalás, egyszerűen *Pium osanna de beata Virgine Maria*.²⁸

A bemutatott történetek nem pusztán szövegek azonosításáról (vagy arra tett kísérletekről) szólnak, bár nyilván arról is. Ennek mentén viszont érdemes felfigyelni azokra a kapcsolatokra és használati módokra, amelyek gyakran az ének szövegét is alakítják, és fényt vetnek tágabb összefüggésekre. Nem fölös-

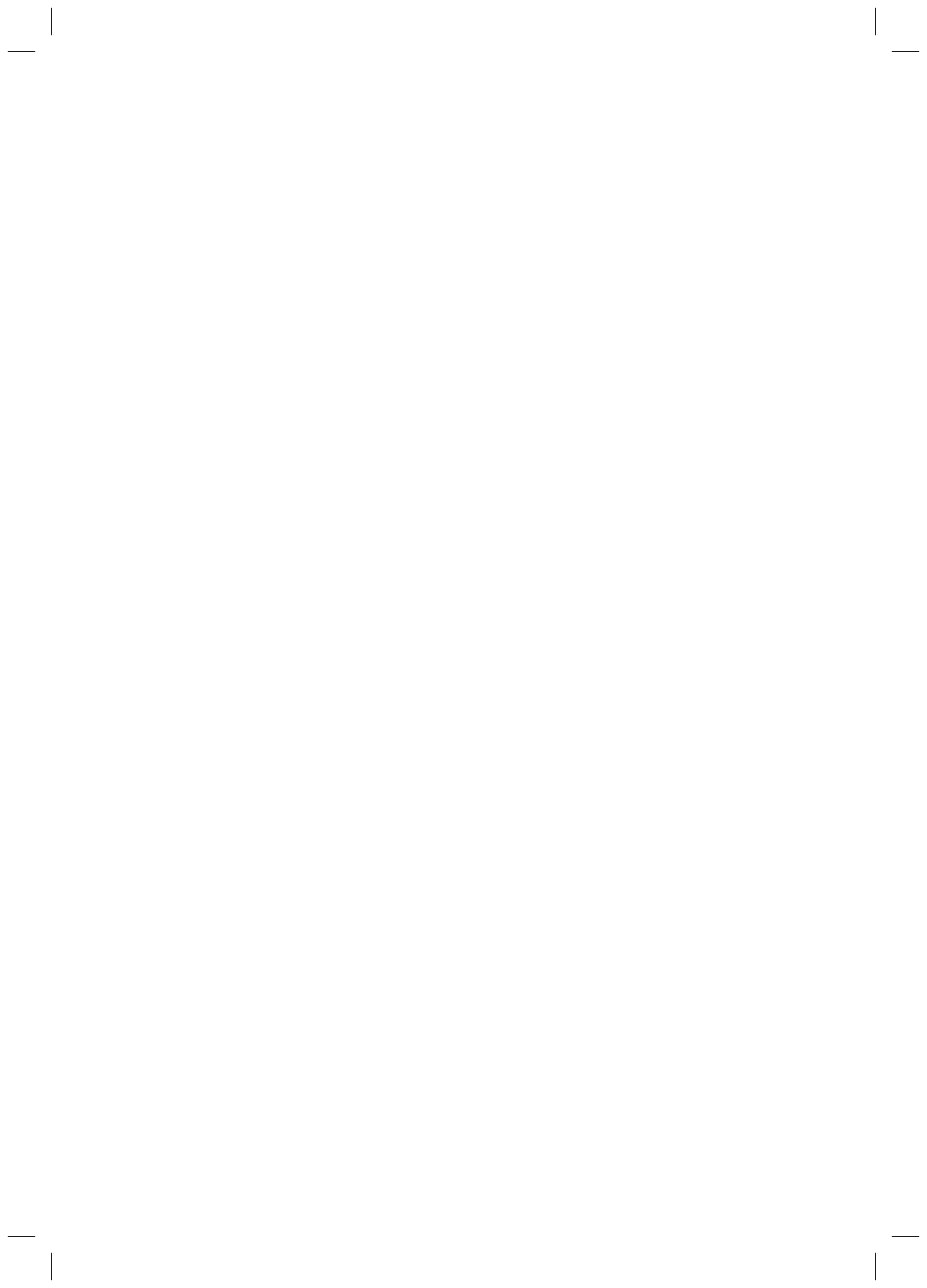
²⁵ CHEVALIER, *i. m.*, 534.

²⁶ Johannes KUEN, *Aquila grandis tulit medullam cedri de Libano...*, München, 1665, 89.

²⁷ Cantus. A Database for Latin Ecclesiastical Chant: <http://cantus.uwaterloo.ca> (utolsó megtekintés: 2017. március 28.)

²⁸ KÁJONI, *Cantionale 1676, i. m.*, 382–383.

leges az egyes szövegekkel való foglalkozás, a részletek utáni nyomozás – akár még a latin énekek esetében sem, hiszen elvezethetnek akár későbbi magyar szövegekhez is. A hátránya ennek az iránynak az, hogy nem igazán lehet rá módszert kidolgozni, sok esetben a véletlenek, a máshol-keresések vezetnek el valamilyen felfedezéshez.

HEVESI ANDREA

*Thordai János nótajelzés-használata**

Thordai János

Thordai János életéről igen keveset tudunk, ám a fennmaradt adatok kiemelkedő tudású, tehetséges szerzőről, tanárról tanúskodnak. A legteljesebb életrajzot, munkásságának bővebb ismertetését a *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozatának 4., az unitárius énekköltészetet tárgyaló kötete adja.¹ Ez alapján valószínűsíthető, hogy 1597-ben született, s 1620-ban fejezte be tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban. Peregrinációja során megfordult az Odera melletti Frankfurtban, de 1626 tavaszán ismét Kolozsvárra került, ahol az unitárius kollégium tanáraként dolgozott, s 1635-ben már kolozsvári papként említik. Az unitárius kollégium fasciculusainak bejegyzése szerint 1636. január 13-án temették el. Fennmaradt művei közül a legismertebb a 150 zoltár verses fordítása 1627-ből, valamint Epikéteosz-fordítása, és az 1632-re datált *Reggeli és Estvéli Könyörgés* című imádsága.²

Thordai, a zoltárszerző

Tanári munkássága idején, 1627-ben fejezte be Dávid 150 zoltárának magyar nyelvre való átültetését. Fontos megjegyezni, hogy e hatalmas munka Bogáti Fazakas Miklós után a második teljes magyar nyelvű, verses unitárius zoltárkönyv.

Felmerül a kérdés, hogy ha az unitárius felekezetnek volt már saját magyar nyelvű verses psaltériuma, 30–40 évvel később miért kellett újabbat készíteni. Csomasz Tóth Kálmán a Thordai-zoltárok keletkezésének okát abban látja, hogy a Bogáti

* A tanulmány az OTKA/NKFI K 116234, *Spiritualista irodalom a kora-újkor Erdélyben* című pályázat keretén belül készült. Jelen dolgozat *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyűlekezeti énekanyaga és a 16. század eleji protestáns gyűlekezeti énekbagyomány* című (Szeged, 2015) doktori dolgozat nótajelzés-használatról szóló fejezetéhez kapcsolódik.

<http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2777/2/hevesi%20andrea%20doktori%20disszertacio.pdf>

¹ *Régi Magyar Költők Tára* 17. század, 4, *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967, 572–599. A kötetre a továbbiakban RMKT 17/4-es rövidítéssel hivatkozunk.

² RMKT 17/4, 572–574.

Fazakas-zsoltárokat a szombatosok kezdték el használni, így az unitáriusoknak szükségük volt új zsoltárfordításra, hogy a szombatos felekezettől való elkülönülést hangsúlyozzák.³ Logikusnak tűnik ez a gondolatmenet, azonban a 17. századi unitárius énekeskönyvekben és a kéziratos énekgyűjteményekben nem mutatkozik meg a Bogáti Fazakas-zsoltárok kikopása. Aligha hagyható figyelmen kívül, hogy az unitárius Kövendi János-kódex (1697, S 105)⁴ a Thordai-zsoltárok mellett Bogáti Fazakas Mikós összes zsoltárát is tartalmazza, tehát együtt is használták őket a 17. század végén. Az persze igaz, hogy Bogáti Fazakas zsoltárai főleg a szombatos kéziratokban népszerűek, de a nyomtatott unitárius énekeskönyvben található Bogáti Fazakas-zsoltárok száma nem azt mutatja, hogy a népszerűsége jelentősen csökkenne a 17. század során a szombatosoktól való elkülönülés jegyében. Az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv (RMNy 983)⁵ 12 Bogáti Fazakas-zsoltárt tartalmaz.⁶ Ebből a 12 zsoltárból az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 1541) csak egyet nem közöl, a *Kik Istennek csodáit láttuk...* kezdetűt, bevesz viszont egy másik Bogáti Fazakas-zsoltárt, így számszerűen az 1632-es énekeskönyvben ugyanannyi Bogáti Fazakas-zsoltár lesz, mint az 1616 körüli nyomtatványban.⁷ A 17. század során sem a nyomtatott, sem a kéziratos forrásokban nem csökken a század elejéhez képest a Bogáti Fazakas-zsoltárok előfordulása, mi több, ahogyan arra rámutatunk, Thordai igen gyakran hivatkozta azokat saját zsoltárainak nótajelzéseként, így véleményünk szerint nem pontos az az állítás, hogy Thordai zsoltárai a Bogáti Fazakas-zsoltárok unitárius hagyományból való kikerülése érdekében szereztek.

³ *Magyarország zenei története II, 1541–1686*, szerk. BÁRDOS Kornél, Bp., Akadémiai, 1990, 201–211.

⁴ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002. A kötetben szereplő adatokra a továbbiakban „S+szám” alakban hivatkozunk.

⁵ *Régi Magyarországi Nyomtatványok, (1601–1635)*, II, Bp., Akadémiai, 1983, 113–116. A kötetben szereplő adatokra a továbbiakban „RMNy+szám” alakban hivatkozunk.

⁶ Ezt számszerűen írja az RMKT 17/4. is a jegyzetekben, 533. Az első unitárius énekeskönyv Bogáti Fazakas-zsoltárai a következők: *Kik Istennek csodáit láttuk...* (RPHA 0753), *Új Urat adtál, Uram...* (RPHA 1414), *Országá kárárt...* (RPHA 1159), *A nagy bölcs teremtést...* (RPHA 0027), *Mely hatalmas a mi Urunk...* (RPHA 0877), *Egész Izraelt Dávid felgyűjté...* (RPHA 0313), *Istenem, tudod minden dolgomat...* (RPHA 0606), *Isten oltalmunk, erős kővárunk...* (RPHA 0600), *Neked mondom dicsőreget...* (RPHA 1063), *Hogy e nagy pusztán lakunk...* (RPHA 0544), *Nemes földjét a szent népnek...* (RPHA 1077), *Hogy emlíjük eleinket...* (RPHA 0547).

⁷ A század eleji 12 Bogáti Fazakas-énekből hetet még mindig kiadtak az 1697-es század végi nyomtatványban.

Thordai zsoltsáiról Zentai Mária mutatta ki részletes elemzésben, hogy számos ponton fellelhető bennük Rimay János költészetének hatása.⁸ Ez azt jelenti, hogy Rimay János költészetét 1627-ben Thordai már olyannyira ismerte, hogy poétikai, retorikai fogásai hatottak rá, átvette azokat annak ellenére, hogy Rimay János és Balassi Bálint *Istenes énekei* csak 1632-ben Bártfán kerültek nyomdába.

Thordai, az énekeskönyv-szerkesztő

Az RMKT 17/4. kötetének jegyzete közvetlen érveket sorakoztat fel arra nézvést, hogy az 1632-ben kinyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv sajtó alá rendezésében Thordai Jánosnak is szerepe lehetett.⁹ Ilyen érv például, hogy az énekeskönyv elején szerepel Thordai *Reggeli és estvéli könyörgése*, valamint 7 Thordai-zsoltár is, amelyek azonban toldalékként szerepelnek az énekeskönyv ábécérendbe szedett énekei után. Az RMKT felvetését, miszerint Thordai részt vehetett a gyülekezeti énekeskönyv szerkesztésében, további érvekkel is alátámaszthatjuk, ha az 1632-es énekeskönyv és a Thordai-zsoltárok nótajelzés-használatát vizsgáljuk.

Nótajelzés-használat az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyvben

Az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv zsoltsárok és gyülekezeti énekeket tartalmazó részében összesen 148 ének található, míg az előző, 1616 körüli unitárius kiadásban összesen 118. Az 1632-es kiadásban már 95 a zsoltsár, s ebből 78-hoz nótajelzést is rendel a szerkesztő. A korábbi, 1616 körüli énekeskönyv zsoltsárrészében csupán az olyan zsoltsárparafrázisok előtt található nótajelzés, amelyek idegen mintára íródtak, és/vagy ritka metrumképlettel bírnak, s mind csak unitárius forrásból maradtak ránk. Az 1616 körüli énekeskönyv „szép külömb-külobmb ájtatos dicséretek” részében 53 ének szerepel, amelyből csupán háromnak van nótajelzése, s ezek is olyanok, amelyek csak unitárius környezetben hagyományozódtak.¹⁰ Az 1616 körüli kötet vizsgált részeiben található összesen 27 nótajelzésből tehát mindegyik olyan ének előtt áll, amely csak az unitárius korpuszon belül maradt fenn, s a zsoltsárok esetében a metrum szokatlan volta is szerepet játszhatott abban, hogy nótajelzést rendeltek melléjük. Ebből arra következtethetünk, hogy egyrészt a korábbi protes-

⁸ ZENTAI Mária, *Rimay hatás Thordai János zsoltsáiraiban*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XIII, Szeged, 1973, 111–123.

⁹ RMKT 17/4, 536–537.

¹⁰ Az egyik a *Bujdostában szent Dávid próféta...* (RPHA 5027), melyet Toroczkai Máténak tulajdonítanak. A másik a *Nagy hálákat az Istennek adjunk...* kezdetű ének (az RPHA nem közli), a harmadik pedig a *Jövel, légy velünk, Úristen...* (RPHA 694).

táns énekhagyományt az unitárius felekezet ekkorra már annyira ismerte, hogy nem volt szükséges nótajelzéseket tenni a szövegek fölé. Másrészt az is logikusnak látszik, hogy a „nagyközönség,” a befogadók számára ezek a nótajelzéssel ellátott szövegek most lettek elérhetőek először, hiszen az énekek számához képest elenyésző a dallamutalások száma, és mindig olyan szövegeknél állnak a kiadásban, amelyek csak az unitárius hagyományban vannak jelen¹¹ a későbbiekben is. Így valószínűleg ezek az énekek a gyülekezetek számára eddig nem voltak ismertek, s emiatt kellett nótajelzést rendelni hozzájuk.

Az előző kiadáshoz képest a feltehetően Thordai János által szerkesztett 1632-es gyülekezeti énekeskönyv egyéb gyülekezeti énekeket tartalmazó része is változást mutat: 53 énekéhez 39 nótajelzés tartozik. Látható tehát, hogy az 1616 körüli kiadáshoz képest az 1632-ben kiadott unitárius énekeskönyvben lényegesen megnőtt a nótajelzések száma, mondhatni, szinte minden ének kap nótautalást.

A protestáns gyülekezeti énekeskönyvek nótautalás-használatának kapcsán kimutatható, hogy az 1602-es debreceni református énekeskönyv-kiadás számos újítást alkalmaz a korábbi protestáns nótajelzés-használatához képest. Az 1602-es debreceni kiadás szerkesztője, Újfalvi Imre több esetben új dallamot ad meg, s ezek a nótajelzések már minden esetben egyházi énekek. Láthatóan arra is ügyelt a szerkesztő, hogy a nótajelzés szótagszám szempontjából pontos, azonos legyen. Ehhez képest az 1632-es unitárius énekeskönyv összeállítója „tökéletesíti,” teljesen megváltoztatja az 1602-es debreceni kiadás által már elkezdett rendszeresítést, rendszerezést. Egyre több énekhez csatol nótajelzést, s ezek már minden esetben teljesen megegyező metrumú egyházi énekek szövegére utalnak. Sőt az 1632-es kolozsvári kiadásban nagyon gyakori a keresztbeutalás, tehát az, hogy az egyik éneknél nótajelzésként hivatkozott szövegnek az énekeskönyvben az lesz a nótajelzése, amely másutt ezt hivatkozta nótajelzésként. Ilyen például az *Aki az Istent megismerheti...* (RPHA 68) és a *Jer, emlékezzünk, keresztény népek...* (RPHA 645) esete, melyek az 1632-es kiadásban egymásra hivatkoznak nótajelzésként. De ugyanez áll a *Bocsásd meg, Úristen...* (RPHA 185) és a *Lásd hozzáám, Úristen...* (RPHA 825) 1632-es kiadásbeli szövegváltozatai esetében is. Ez a sok-sok keresztbehivatkozás olyannyira gyakori, és annyira egyértelművé teszi azt, hogy mely énekeknek egyezik meg a metrumuk szótagszám és osztat tekintetében, hogy a kiadás 260. lapján kezdődő *Boldog az ilyen ember ő lelkében...* (RPHA 202) kezdetű Szegedi Gergely-zsoltár címe és nótajelzése a kötetben a következő: *Psalmus 112. Ugyanazon nótára*. Előtte pedig a *Boldog az ilyen ember az Istenben...* (RPHA 203) áll, melynek a nótajelzése a *Boldog az*

¹¹ A Bogáti Fazakas-zsoltárok esetében ez természetesen a szombatosokra is érvényes.

ilyen ember ő lelkében..., tehát a két egymást követő zsoltárnál utalásai miatt a keresztthivatkozás helyett már önmagára utal nótajelzésként egy zsoltár.

Úgy gondoljuk, ebből helytelen lenne arra következtetni, hogy a szerkesztő vagy a nyomdász nem figyelt a pontos nótajelzésekre. Ez sokkal inkább arra utal, hogy a keresztthivatkozással a szerkesztő rámutat az azonos metrumú énekekre, melyek dallamára feltehetően könnyedén énekelhetők a szövegek, de ezt a gyülekezet tulajdonképpen ismeri már annyira, hogy ne kelljen külső nótahivatkozásokkal megerősíteni, újabb alternatívákat a szövegek mellé írni. Ha a gyülekezet ilyen jól ismeri már a dallamokat, akkor viszont felmerül a kérdés, hogy a szerkesztő mi okból igyekszik mindenhová nótajelzést írni. Az 1632-es kiadás esetében ennek magyarázata talán egy újabb érv mellett, hogy Thordai János volt az énekeskönyv szerkesztője.

A Thordai-zsoltárok nótajelzései

Thordai János 150 zsoltárának kritikai kiadását az RMKT 17/4-es kötete tartalmazza.¹² A zsoltárok forrásainak¹³ ismertetése mellett az RMKT jegyzetapparátusa azt is megemlíti, hogy Thordai János zsoltárainak nótajelzései „magyar, nagyrészt XVI. századi dallamokra íródtak, mindössze az 54. zsoltár készül idegen, lengyel dallamminta után.”¹⁴ Ennek a dallamnak járt utána tanulmányában Papp Géza, s azonosított be egy Kochanowski-zsoltárt forrásnak.¹⁵ A többi zsoltár, tehát 149, mind olyan nótajelzést alkalmaz az RMKT kritikai kiadása szerint, amely a 16. századi protestáns énekhagyományban, 17. század eleji unitárius énekanyagban

¹² Mivel a Thordai-életmű vizsgálata a dolgozat témájától messzire vezetne, így ennek részletezésétől, a szakirodalom ismertetésétől eltekintünk. Thordai János zsoltárainak forrásairól, a források leszármazási ágáról STOLL Béla ad részletes elemzést az RMKT 17/4. jegyzetében, ld.: 572–599. A Thordai-zsoltárok elemzéséről bővebben: VARGA Imre, *Thordai János zsoltárainak forrásáról, manierizmusáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1968, 541–554. A Thordai-zsoltárokban fellelhető Rimay-hatásról ír ZENTAI Mária, *Rimay hatás Thordai János zsoltáraiban*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XIII, Szeged, 1973, 111–123.

¹³ Számunkra elsősorban a legkorábbi források a fontosak, a *Thordai-kódex* és a második világháborúban megsemmisült *Abrugi György kézírata*. Ennek anyagáról bővebben: DAMJÁN István, *Abrugi György*, Magyar Könyvszemle, 1902, 159–161. (A kézirat leírása.) – KANYARÓ Ferenc, *Abrugi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-é?*, Keresztény Magvető, 1908, 270–274. (DAMJÁN cikkének helyesbítései.) – HERPEI János, *Adatok a Régi Magyar Könyvtár I. és II. kötetéhez*, Erdélyi Múzeum, 1939, 277. – RMKT XVII/4, 580–581.

¹⁴ RMKT 17/4, 580.

¹⁵ PAPP Géza, *Thordai János lengyel dallammintája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1966, 208–210.

megtalálható. S valóban, a *Kövendi János-kódex* és a *Thordai-kódex* (1657 előtt, S 80) Thordai-zsoltárainak nótajelzéseit regisztrálva azt tapasztaltuk, hogy a 150 zsoltár összesen 74 éneket hivatkozik nótajelzésként, s ezek jelentős része már a 16. századi protestáns énekhagyományban is megtalálható. Feltűnő azonban, hogy igen gyakori az olyan nótajelzés is a Thordai-zsoltároknál, amely csak unitárius forrásban található meg. Ugyanígy igen gyakori az, hogy Bogáti Fazakas-zsoltár dallamára hivatkozik a Thordai-zsoltár, ami alapján úgy tűnik, nem igyekeznek az előző unitárius zsoltárfordító munkásságát elkendőzni Thordai. A két kézirat alapján hat Bogáti Fazakas-zsoltár 12-szer fordul elő nótajelzésként a 150 Thordai-zsoltárban. A nótajelzésként hivatkozott Bogáti Fazakas-zsoltárok a következők:

*Mely hatalmas a mi Urunk...*¹⁶ (összesen négyszer szerepel nótajelzésként)

*Neked mondok dicséretet...*¹⁷ (kétszer)

*Hogy említjük eleinket...*¹⁸ (kétszer)

*Istent no dicsérd...*¹⁹ (kétszer)

*Istent szívből akei...*²⁰ (egyszer)

*Hogy a nagy pusztán lakunk...*²¹ (egyszer)

Thordai zsoltárai a következő, már a 16. századi protestáns énekeskönyvekben is népszerű énekekre utalnak a leggyakrabban nótajelzésként:

*Irgalmazs, Úristen, immáron énnékem...*²² (nyolcszor)

*Egy lélekel mostan áldott hávek...*²³ (hatszor)

*Jer, emlékezzünk, keresztény népek...*²⁴ (ötször)

*Csak tebened, Uram Isten...*²⁵ (ötször)

Az ismert, sok kiadást megélt protestáns énekek mellett igen gyakran hivatkoznak a Thordai-zsoltárok nótajelzésként az *Egy lélekel...* kezdetű, csak szombatos

¹⁶ RPHA 877

¹⁷ RPHA 1063

¹⁸ RPHA 547

¹⁹ RPHA 615

²⁰ RPHA 616

²¹ RPHA 544

²² RPHA 590. A zsoltárparafraze már az 1560–1561-es Huszár Gál kiadásban is szerepel, és az unitárius nyomtatványokon kívül szinte minden protestáns énekeskönyvben megtalálható az 1630-as évekig.

²³ RPHA 5047, nincs feldolgozva. Az „Enoch” akrosztikonú, ismeretlen szerzőjű ének csak unitárius és szombatos környezetben hagyományozódik, más protestáns énekeskönyvben, énekgyűjteményben nem jelenik meg.

²⁴ RPHA 645. Az 1560–1561-ben kiadott Huszár Gál-féle énekeskönyvtől szinte minden protestáns énekgyűjteményben szereplő, népszerű zsoltárparafraze.

²⁵ RPHA 222. Az 1560–1561-es protestáns énekeskönyv megjelenésétől kezdve minden énekeskönyvben megtalálható, népszerű ének.

és unitárius forrásban megtalálható éneket is. Érdekes, hogy a Thordai-zsoltárok leggyakrabban használt nótajelzése az *Irgalmazszi Úristen...* kezdetű ének, amely a többi protestáns felekezet énekeskönyveiben már a 16. század közepe óta folyamatosan szerepel, de nem található meg az 1616 körüli unitárius énekeskönyvben. A nyomtatott unitárius énekek közé csak 1632-ben kerül be a feltehetően Thordai által szerkesztett énekeskönyv 399. lapjára.

Thordai zsoltárai és a Szenci Molnár-zsoltárok

Szenci Molnár Albert „francia nótákra” szerzett szövegeiről ismeretes, hogy sokáig többen ellenezték a nehezen megtanulható, a magyar gyülekezeti éneklésben idegennek ható dallamai miatt.²⁶ Thordai zsoltárfordításának egyik célja talán éppen az, hogy ismert, magyar metrumú énekekre írja meg a 150 zsoltárt, akár alternatívaként Szenci Molnárnak a magyar énekhagyománytól eltérő dallamaihoz. Érdemes megemlíteni, hogy az unitárius egyháztörténet szerint 1665 januárjától engedték a Szenci Molnár zsoltárokat (a kisebb!) unitárius templomban „személyesen” énekelni. Az idézett részekben az *Egyháztörténet* arra is kitér, hogy Szenci Molnár mellőzésének oka elsősorban a sok „átkozódó” szövegű zsoltár.²⁷ Az ellenség gyűlöletéről, a rágalmazásáról szóló részeket az unitárius nyomtatványok a korábbi protestáns hagyományban már meglévő szövegekből is kivették vagy átalakították azokat. Jellemző például, hogy az ellenség megtörésének, levágásának kérése helyett „térítsd meg ellenségünket” jellegű szövegváltozatokat hoznak. Úgy tűnik azonban, hogy az egyháztörténet szerint az 1660-as évekig az unitárius gyülekezeti éneklésbe semmiképp nem vették bele a Szenci Molnár-zsoltárokat. Nem kizárt tehát, hogy Thordai zsoltárai egyrészt a fülnek furcsa „francia dallamokat” hivatottak a megszokott, ismert dallamokkal helyettesíteni.

²⁶ Még Tótfalusi Kis Miklós az 1686-os kiadásában (RMK I. 1346.) is szerepel a panasz, hogy a kántorok és a tanítók sem ismerik elég jól a zsoltárok „francia” dallamát. Idézi: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria 17), 79.

²⁷ KÉNOSI TÓZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I*, ford. MÁRKOS Albert, a bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 812–813.

A Thordai-zsoltárok és az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv nótajelzései

Noha Thordai zsoltárkönyve nyomtatásban nem jelent meg, ennek ellenére 1627-es keletkezésétől kezdve minden bizonnyal igen nagy népszerűségnek örvendett – legalábbis az unitáriusok között. Ezt bizonyítja a számos kéziratos forrása, illetve bizonyos parafrázisainak a gyülekezeti énekeskönyvekbe való bekerülése. Az 1632-es énekeskönyv hét Thordai-zsoltárt tartalmaz. Feltűnő viszont, hogy az 1616 körüli énekeskönyv 118 vizsgált énekéből 17-nek az 1632-es kiadásban már Thordai-zsoltár a nótajelzése.²⁸ Említettük, hogy az 1632-es kiadás ad sok éneknek új nótajelzést, ám a Thordai nótajelzések között olyan csak unitárius forrásban szereplő énekek is vannak, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg. Így valószínűnek tűnik, – mivel a nótajelzés alapvető funkciója az, hogy a gyülekezet számára ismert éneket adjon meg, amelynek dallamára énekelni lehet az adott szöveget is – hogy az 1627-ben elkészült 150 zsoltárt a gyülekezeti énekeskönyv kiadásával egy időben már rendszeresen használták, ha nem is széles körben, de a kolozsvári unitárius gyülekezetekben mindenképp.

Sőt hozzátehetjük, hogy az a 17 ének, amely az 1632-es énekeskönyvben Thordait használ nótajelzésnek, ugyanúgy keresztbehivatkozás, mint a már említett pár példa az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvben. A 17, az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvben nótajelzésként hivatkozott Thordai-zsoltárnak a *Thordai-kódex*ben és a *Kövendi János-kódex*ben éppen az a 17 ének a nótajelzése, amely a nyomtatványban hivatkozta azokat. Ezeket az egymásra utaló énekeket nem tartjuk feleslegesnek megemlíteni. Fontos, közös jellemző, hogy a nótajelzések és az énekek minden esetben pontosan megfelelnek szótagszám tekintetében.²⁹

1632-es kiadás énekei	A nótajelzésként hivatkozott Thordai János zsoltár
<i>Drága dolog az Úristent dicsérni...</i> RPHA 291	<i>Pásztorom az Úr, aki mindent éltet...</i> RMKT 17/4. 78. sz.

²⁸ A 17 nótajelzésként hivatkozott Thordai-zsoltárból az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvben megtalálható 3 zsoltár szövege is. 14 Thordaira utaló nótajelzés azonban olyan, amelynek a szövege nyomtatásban nem jelent meg.

²⁹ Mint említettük, az ismert protestáns gyülekezeti énekhagyomány metrumait használja fel Thordai a 150 zsoltár megírásakor. Varga Imre össze is számolja, hogy Thordai összesen 39 versformát alkalmaz a 150 zsoltárban. (VARGA, *Thordai János...*, i. m., 547.)

1632-es kiadás énekei	A nótajelzésként hivatkozott Thordai János zsoltár
<i>Neked mondok dicséretet...</i> RPHA 1063 ³⁰	<i>Szent Isten, téged dicsérlek...</i> RMKT 17/4. 156. sz.
<i>Nézz mireánk, Úristen, kegyelmesen...</i> RPHA 1079	<i>Hajtsd meg füled, Úristen...</i> RMKT 17/4. 83. sz.
<i>Dicsérd az Istent mostan, ó én lelkem...</i> RPHA 251 ³¹	<i>Szívem, vesém, szám, minden...</i> RMKT 17/4. 158. sz.
<i>Ó, mennyei nagy boldogság...</i> RPHA 1123 ³²	<i>Úristen, engem ítélj meg...</i> RMKT 17/4. 98. sz.
<i>Szent Dávid próféta éneklő könyvének...</i> RPHA 1309	<i>Szeretlek tégedet édes atyám...</i> RMKT 17/4. 73. sz. ³³
<i>Erős várunk nekünk az Isten...</i> RPHA 392	<i>Erős várunk az Úr és bástyánk...</i> RMKT 17/4. 101. sz. ³⁴
<i>Megbántunk, Isten, szüntelen tégedet...</i> RPHA 859	<i>Hallgasd meg Uram az én könyörgésem...</i> RMKT 17/4.116. sz.
<i>Úrnak szolgálói, no, dicsérjétek...</i> RPHA 1447	<i>Úristen, te örökségedben...</i> RMKT 17/4. 134. sz.
<i>Ó, mely igen rövid volt, lám, e világ...</i> RPHA 1121	<i>Bús szívemből siralomra mozdulék...</i> RMKT 17/4. 132. sz.
<i>Mindenek meghallják és jól megtanulják...</i> RPHA 0968	<i>Dicsérjétek Istent az ő szentségével...</i> RMKT 17/4. 206. sz.
<i>Csak tebened, Uram Isten...</i> RPHA 0222	<i>Boldog és áldott vagy, aki...</i> RMKT 17/4. 183. sz. ³⁵

³⁰ Ez a Bogáti Fazakas-zsoltár is csak unitárius (és szombatos) forrásból ismert a vizsgált korszakból, ezért is egészítettük ki az RMKT azon állítását, hogy Thordai zsoltárai 16. századi magyar gyülekezeti énekekre utalnak azzal, hogy főleg olyanokra, amelyek az unitárius énekhagyományban bevett, megszokott, ismert énekek lehettek.

³¹ Ennek az éneknek egyébként, noha az 1579-es debreceni kiadástól (RMNy 429) kezdve a nyomtatott hagyomány része, az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv ad először nótajelzést.

³² Az 1593-as bártfai evangélikus (RMNy 713) kiadásban jelenik meg először nyomtatásban, de nótajelzést az 1632-es kolozsvári kiadás ad először. A számos első nótajelzés-adás jól mutatja, hogy ez a szerkesztőnek, Thordainak minden bizonnyal célja volt: ahol csak lehet, tud, nótát is rendel a szövegek mellé, mely nóták azonos metrummal, de legalábbis azonos szótagszámmal bírnak.

³³ Megvan az 1632-es énekeskönyvben is.

³⁴ Itt Thordai arra a metrumra írja zsoltárparafrázisát, amelyre az ismert parafrázis is íródott, tehát a 46. Thordai- zsoltár a 46. zsoltár ismeretlen szerzőtől származó parafrázisának metrumát követi.

1632-es kiadás énekei	A nótajelzésként hivatkozott Thordai János zsoltár
<i>Felséges Isten, mennynek, földnek ura...</i> RPHA 0411 ³⁶	<i>Életét aki undok bűnben éli...</i> RMKT 17/4. 91. sz.
<i>Mint kíváncsozik a szarvas a kútfejekhez...</i> RPHA 0996	<i>Igazlító, szent Úristen...</i> RMKT 17/4. 199. sz.
<i>Tekints reánk immár, nagy Úristen...</i> RPHA 1368	<i>Mint a bévség miatt megepedett...</i> RMKT 17/4.
<i>Segítségül bíjuk a mennybéli Istent...</i> RPHA 1215	<i>Istennek áldása az olyan emberen...</i> RMKT 17/4. 96. sz.
<i>Unszol minket (Int most minket) Dávid próféta...</i> RPHA 1417	<i>Teljes szívvel akiké bíznak...</i> RMKT 17/4. 180. sz. ³⁷

Praktikus megoldásnak tűnik, hogy a nyomtatványban gyakran használnak Thordai-zsoltárt nótajelzésnek, hiszen a kereszthevátkozás által világhossá válhat, hogy mely Thordai-zsoltárt milyen dallamra írták. Így ha a templomban csak kézíratos formában volt is meg a Thordai-psaltérium, a hívek számára a nótajelzések egymásra való folyamatos reflektálása segítette a nóták megjegyzését, hiszen a Thordai-zsoltárok nótái számukra ismert, rendszeresen énekelt szövegek voltak.³⁸

Összegzés

A nótajelzések vizsgálata azt mutatja, hogy Thordai az unitárius felekezet által használt énekek metrumait használta fel zsoltáraihoz, s ez azt sejteti, hogy Szenci Molnár Albert zsoltárait valóban igyekeztek nem bevenni az unitárius éneklésbe, hanem énekeltek helyette más, saját, de nyomtatásban meg nem jelent zsoltárokat. Az viszont, hogy egy gyülekezeti énekeskönyv kéziratban hagyományozódott szövegeket használ tömegesen nótajelzésként, egyértelműen megmutatja: attól,

³⁵ Megvan az 1632-es énekeskönyvben is.

³⁶ Nyomtatott hagyományban 1560-tól (ekkor kottával) meglévő szöveg, ennek ellenére nótajelzést az 1632-es kiadás ad először.

³⁷ A zsoltár megvan az 1632-es énekeskönyvben is.

³⁸ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Thordai a kollégium tanáráként nyilván már igen hamar, a megírás után oktatni kezdte diákjainak a zsoltárokat, így azokat a kórus keletkezésük után nem sokkal már ismerhette.

hogy valami nem lett kinyomtatva, mindennapos használatban lehetett a 17. századi gyülekezeti éneklésben.

A Thordai-zsoltároknak ezt az ismert, magyar nyelvű unitárius gyülekezeti éneklés szerves részét képező szövegek nótájára, a metrumok pontos betartásával írott voltát a modern irodalomtörténet kevésbé hangoztatja, de a kortárs vagy közel kortárs irodalmi szempontból művelt személyeinek ez el- és felismert tény volt. Erről tanúskodik a *Kövendi János-kódex*be (1679)³⁹ Felvinczi György által a Thordai-zsoltárok elé (Balassi-strófában) írott versének a Thordai-zsoltárok megformáltságára és tartalmára reflektáló strófája is:⁴⁰

Ha nézed értelmét, jobbat annál elmét, nem tudom, hogy kívánhatsz,
ritmusira tekints, azokban hiba nincs, benne ki nem is hányatsz.
Nótájuk szép, kellő, mindeniknek illő, kit ha böcsmélsz, megbánhatsz.

³⁹ Közzétette VÁRFALVI NAGY János, *Az unitáriusok énekes-könyveiről*, Keresztény Magvető, 1871, 120; majd SZABÓ T. Attila, *Adatok Felvinczi György életéhez és irodalmi munkásságához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1933, 144.

⁴⁰ Idézi PAPP Géza, *i. m.*, 210.

H. HUBERT GABRIELLA

*A 17. századi gyülekezeti énekek kutatásának
új lehetőségei*

Tizenhat év után jelent meg a *Régi Magyar Költők Tára* (RMKT) XVII. század újabb, immáron 17. kötete.¹ Az 1601–1700 közötti evangélikus és református énekből a kötet 241 gyülekezeti, temetési és 14 egyéb protestáns éneket közöl. Ezzel a kötettel szinte teljesen megismerhetővé vált a 17. századi gyülekezeti énekek és protestáns temetési énekek korpusza. A szegedi régi magyarosok készítik a 17. századi versek repertóriumát, a pázmányos lelkiségtörténeti műhelyben készül a vallásos énekek adatbázisa. Egyre közelebb kerülünk ahhoz, hogy az énekek nagy száma ne bátoralanítsa el a kutatókat. Az értelmezés néhány lehetőségére és az előttünk álló kihívásokra hívja fel a figyelmet ez a tanulmány.

1. A gyülekezeti ének fogalma

A népnyelvű, verses, vallásos énekeknek többféle megnevezését ismerjük. Az egyházi ének (Kirchenlied²) tágabb fogalom, valamennyi vallási tartalmú, egyházban használatos éneket jelenti (pl. a gregorián szertartási éneket is). A népének-fogalom (Volksgesang) ma már egyértelműen a római katolikus anyanyelvű éneket jelenti. A lelki ének fokozatosan a csak magánáhitatot szolgáló énekek (das geistliche Lied) megnevezésévé vált.

A gyülekezeti ének (Gemeindegessang, Gemeindelied) mint műfaji fogalom nem volt ismert a 16–17. században. Akkoriban dicséretnek, keresztyéni éneknek, kegyes éneknek, keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek hívták a protestánsok az énekelt, strófikus vallásos verseket.³ A ma használt fogalom megtévesztő lehet, ha úgy értelmezzük, hogy csak istentiszteleten lehetett énekelni a gyülekezeti

¹ *Evangélikus és református gyülekezeti énekek*, szerk. és a jegyzeteket írta H. HUBERT Gabriella, a szövegeket VADAI István, a dallamokat ECSEDI Zsuzsanna rendezte sajtó alá, Bp., Balassi, 2016.

² Az egyes műfaji fogalmakról ld. a *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (Bd. 1–10., Kassel, Bärenreiter, 1994–1999) egyes szócikkeit.

³ Ld. az énekeskönyv-címeket, élőfejeket, énekcímeket.

éneket. Valójában ezeket az énekeket az anyaszentegyházban és a “keresztyéneknek minden gyülekezetiben”⁴ (pl. otthon) énekelhették, ill. akár imádságként is olvashatták. A temetési énekek régen nem tartoztak bele ebbe a fogalomba, hiszen azokat a kántor és az iskolás gyermekek kórusa énekelte, nem pedig az egész gyülekezet.

A ’korál’ kifejezést legkésőbb a 16. század végétől kezdve evangélikus egyházi ének értelemben is használták német nyelvterületen (a Kirchenlied szinonimája).⁵ A mai magyar szóhasználatban elsősorban a protestáns egyházi éneket jelenti. Bach kantátáinak korál-tételei gyülekezeti énekek, amelyeket énekelhetett a kórus, de a gyülekezet is.

A protestáns vallásos énekeknél említeni kell még az ún. gregorián dallamú szertartási éneket, amelyet nem a gyülekezet énekelt, és az *Öreg graduál*^b lelki dicséretnek nevez. Kéziratos és nyomtatott forrásaink általában megnevezik a hozzátartozó műfajokat is: himnuszok, (prózai) zsoltárok, antifónák, benedikámusok stb. A graduálok tehát tartalmaznak verses liturgikus tételeket is. Szoros összefüggés mutatható ki a 16–17. századi szövegek és források között, ezért az RMKT 16. vagy 17. századi sorozatában ezeket az énekelt liturgikus verseket szintén ki kell majd adni.

2. Az RMKT és a gyülekezeti énekek

Szinte valamennyi RMKT XVII. század kötetben közöltek a sajtó alá rendezők gyülekezeti énekeket. Ha pl. ismert az ének szerzője, akkor az időrendet követő kötetekben adták ki a szerzeményét. Így pl. Pécseli Király Imre református énekeit a 2., Szenci Molnár Albert zsoltárait a 6., az evangélikus id. Ács Mihályét pedig a 11. kötetben. Az unitárius, szombatos és katolikus énekek külön, a tematikus 4–5., 7. és 15. kötetben jelentek meg.

Az RMKT XVII. század 17. kötetében, a megjelenés idejétől függetlenül, mindazokat a gyülekezeti énekeket kiadtuk, amelyek kimaradtak a korábbi kötetekből. Mindössze néhánynak ismerjük a szerzőjét – pl. az evangélikus Beökh Istvánt, Lövei Balázst, (Regius) Király Jakabot, Serédi Jánost, Skultéti Mártont, Tatay Ist-

⁴ Ld. *Énekes könyv, melyből szoktanak az Úrnak dicséretet mondani az anyaszentegyházban és keresztyéneknek minden gyülekezetiben*, Debrecen, [Hoffhalter Rudolf], 1579. (RMNy 429)

⁵ *Brockhaus Riemann zenei lexikon*, szerk. Carl DAHLHAUS, Hans Henrich EGGBRECHT, a magyar kiadást szerk. BORONKAY Antal, II, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 336.

vánt, a református Ceglédi Szabó Pált, Foktövi Mihályt, Laskai Gáspárt, Szathmárnémethi Mihályt, Tolnai Borbély Gergelyt.

Kisebb műfaji elmozdulásokat látunk a 16. és 17. századi gyülekezeti énekek között. A 17. századi mintegy 638 gyülekezeti és temetési ének több mint felét a zsolttárok teszik ki: két teljes verses *Zsoltárkönyv* (a kéziratot Thordai Jánosé, a nyomtatott pedig Szenci Molnár Alberté) és mintegy 40 zsolttárparafrázis. A 16. században, mivel nem volt még nyomtatott Zsoltárkönyv – Bogáti Fazakas Miklósé kéziratban terjedt –, ezért több, mintegy 111 zsolttárparafrázis készült. A 16. századból származó gyülekezeti énekek nagy részét énekelték a 17. században is, ezért mintegy felére csökkent az új káté-énekek, könyörgések és hálaadások mennyisége. Ugyanakkor az ünnepi énekek esetében folytatódott az énekszerző kedv: a 17. században is 80 fölötti ünnepi ének keletkezett, azon belül azonban mintegy duplájára nőtt a legnagyobb protestáns ünnephez tartozó nagyheti és nagypénteki énekek aránya.

3. Új kutatási lehetőségek

Nagy esély a régi magyar irodalmárok számára, ha egy-egy műfaj teljes anyaga megjelenik és elérhetővé válik. A 17. századi gyülekezeti énekek többféle értelmezési lehetőségre adnak módot. A teljesség igénye nélkül, röviden néhányat kiemelek ebből.

3.1. *Felekezeti identitás*

Az egyik értelmezési lehetőségre Csepregi Zoltán mutatott rá, aki a felekezeti identitás kialakulási folyamatába a gyülekezeti énekeket is bevonta.⁷ A 16. században az anyanyelv játszott identitásképző szerepet, a nyelvhatárok komoly akadályt jelentettek a felekezeti irányzatok terjedésében és a felekezetek egymásra hatásában. Hiányzott a fordítási kultúra. A 18. században megfordult a helyzet: a nyelvi határok átjárhatóvá váltak. Az egyes felekezetekhez való tartozás jelentette az erősebb kötődést. Csepregi szerint a 17. század lassú átmenet volt az identitások rangsorának az átrendeződésében. A jó szövegeket, ha dogmatikailag elfogadhatónak tartották, az egyes felekezetek átvették egymástól.

Az 1635-től kezdődő protestáns énekeskönyvi korszak ezt a folyamatot erősítette. Kájoni János 1676-os *Cantionale catholicum*a pedig nemcsak a 16., hanem a 17.

⁷ CSEPREGI Zoltán, *Négynyelvű reformáció a Kárpát-medencében*, Keresztyén Igazság, Új folyam 92, 2011/4, 9–19.

századi protestáns énekekből is átvett: a 17. kötet énekeiből 19-et közölt.⁸ A szövegek és dallamok összehasonlítása adhat majd választ arra a kérdésre, hogy az átvétel során történtek-e változtatások. A *Magas hegyén, ím, az olajfáknak...* kezdetű ének (a kötetben: 50. sz.) bonyolult példája a felekezetek közötti kölcsönhatásnak.

Balázs Mihály tanulmánya egyrészt a német konfesszionalizációs modell alkalmazásának dilemmáira hívja fel a figyelmet, másrészt arra, hogy a műfaji, retorikai-poétikai elemzés nem elegendő az intézményes elvárásokon túlmutató folyamatok értelmezésére.⁹ Kérdés, hogy a 18. századra kiteljesedő evangélikus énekkincsben nem mutathatók-e ki olyan tendenciák, amelyek az evangélikus egyházban máig hatóan élő, leegyszerűsítve pietista–ortodox lutheránus kettősségre mutatnak.

3.2. Társadalom- és eszmetörténet

Erdélyi Gabriella tanulmányai a társadalomtörténeti megközelítés lehetőségére irányíthatják rá a figyelmünket. A későközépkori egyházban elkezdődött a vallási megújulás, a belső reformok, megnőtt a laikusok művelődési igénye. Ha a reformációt tágabb intervallumban vizsgáljuk, akkor nem hirtelen fordulatról kell beszélni, hanem a középkoron és kora újkoron átívelő hosszú folyamat egy kiemelkedő fázisáról.¹⁰ Az éneklés esetében régóta ismert, hogy katolikus anyanyelvű népének már a reformáció előtt is keletkeztek. Ugyanakkor még nem kaptunk árnyalt társadalom- és eszmetörténeti magyarázatot a magyar nyelvű protestáns éneklés öntörvényű fejlődésére: az anyanyelvű gregorián éneklés továbbélésére, a teológiai-lag adiaphoronnak tartott éneklésnek a felekezeti identitások kialakulásában játszott szerepére, a magyar evangélikusok 18. századra kialakuló, többféle irányzatot befogadó énekeskönyveire. Nem vizsgáltuk még, hogy a laikusok milyen mértékben vettek részt a gyülekezeti énekek szerzésében.

⁸ Az unitárius énekeskönyvek külön fejlődési vonala ad magyarázatot arra, hogy az unitáriusok kevés éneket vettek át a 17. századi protestáns énekkészletből, amely valószínűleg református közvetítéssel jutott el hozzájuk.

⁹ BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái* = UÓ, *Hitújítás és egyházalapítás között*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 15–32.

¹⁰ ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és újkor határán*, Bp., MTA TTI, 2005.; UÓ, *Obszerváns és protestáns reform = Mezőváros, reformáció és irodalom, 16–18. század*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (*Historia litteraria*, 18), 7–25.

3.3. Fordításirodalom

Az RMKT új kötetének anyagából is látszik, hogy a 17. század utolsó harmadában egyre több fordítás jelent meg a gyülekezeti énekek között. Ennek több oka lehet: a bel- és külföldi tanulmányutak, peregrinációk révén erre a századra kiléptünk a nyelvi elszigetelődésből, már nemcsak latinul tudtak a magyar diákok. A külföldi egyházak segítségét nem nélkülözhatték a protestánsok: az evangélikusok főleg a német egyházakkal, a reformátusok pedig a svájci, holland és angol reformátusokkal fűzték egyre szorosabbra a kapcsolataikat.¹¹ Az evangélikusoknál a többnyelvű gyülekezetek együttélése is segítette a nyelvi határok lebontását. Az érlelődő változásokat meggyorsította az 1671–1681 közötti időszak, a gyászévtized: a sokszor templom nélkül maradt gyülekezetekben a magánházakba szorult az istentisztelet. A megmaradást, a felekezeti identitást erősítették azok az énekek, amelyekből egyre többet közöltek a lőcsei protestáns énekeskönyvek, majd pedig az evangélikus *Zöngedőző mennyei kar*.¹² A 17. kötetben 62 németből készült fordítást közlünk. A németeknél a 17. század folyamán már több ezer gyülekezeti énekből lehetett válogatni, de a 16. századi ún. Kernliedek a gyülekezeti énekeskönyvek állandó részét képezték. Főleg ezeket a hittani és költői szempontból is időtálló énekeket fordították le a magyar evangélikusok Eperjesen, Győrött, illetve a Dunántúlon. A jegyzetekben megadtuk az eredeti német szöveget, megteremtve ezzel annak a lehetőségét, hogy a germanisták is felfigyeljenek ezekre a szövegekre.

A 17. kötetben 29 ének esetében tudtuk kimutatni a biblikus cseh nyelvű énekekkel való kölcsönhatást. Az *Ach Otče můj vzhlédniž s nebe...* kezdetű nagypénteki énekek három magyar fordítása is keletkezett (kötetünkben: 70–72. sz.). Nyelvi korlátaink több esetben megakadályozták azt, hogy megállapítsuk: vajon milyen irányban történt a fordítás a biblikus cseh nyelvű énekek esetében. A magyarok fordították-e a Tranoscius-énekeskönyv¹³ énekeit vagy éppen fordítva történt.

A több nyelvű evangélikusság becses emléke a kézirat, murántúli énekeskönyv: a *Martjanska pesmarica*.¹⁴ A kaj-horvát és murántúli szlovén nyelvjárásban

¹¹ CSEPREGI, *i. m.*, 18.

¹² H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004, 232 skk.

¹³ Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Písň duchovní staré y nové, kterýchž církev křesťanská...*, W Lewoči, 1636. (RMNy 1655) A szlovák evangélikusok által 1636-tól kezdődően használt énekeskönyv.

¹⁴ H. HUBERT Gabriella, *A Martjanska pesmarica (Martyánci énekeskönyv) és a 16–17. századi magyar gyülekezeti énekek* = „Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 368–384.

írott énekeskönyv gyülekezeti és vallásos énekeinek jóval több, mint feléről állapítható meg a magyar eredet, illetve a kölcsönhatás. Kötetünk jegyzeteiben 28 esetben hivatkoztunk rá.

3.4. *Költészettörténeti megközelítés*

Újabban a gyülekezeti éneket az irodalomtörténetben a használati irodalomba osztják be. Szűkebb értelemben jogos ez a kategorizálás. Legutóbbi példája lehet a Thomanerchor március 15-ei Budapesten, a Deák téri evangélikus templomban tartott szereplése, amelyen a kórus és a gyülekezet felváltva énekelte Paul Eber *Wenn wir in höchsten Nöten sein...* kezdetű énekét. Mivel a mai magyar evangélikus énekeskönyvben nincs meg ez az ének, ezért Ecsedi Zsuzsanna az RMKT-ban közölt fordítást (191. sz.) küldte el a szervezőknek.

A kategorizálást azonban gyengíti, hogy a gyülekezeti és temetési énekeket nemcsak az istentiszteleten énekeltek. A hívő emberek nagy tömegének nemcsak éneke, hanem olvasmánya is volt az énekeskönyv. A költőileg megformált énekszövegek révén nem csak a hitelveket szívta magába, hanem ezzel a költői nyelvvel élt. Irodalomtörténeti szempontból tehát ezt a több mint ezer 16–17. századi éneket lebecsülni túlzás lenne. További probléma, hogy főleg az evangélikus énekeskönyvek “akármilyen bokorban költött énekeket” bevettek az énekeskönyvekbe.¹⁵ A magyar költészeti nyelv, a retorikai és poétikai változások vizsgálati terében tehát helye van a gyülekezeti énekszövegeknek is.¹⁶

3.5. *Szöveg és dallam*

Egy-egy éneknek sok nyomtatott és kéziratos megjelenését rögzítettük. A szöveget közlő Vadai István nem kritikai főszöveget rekonstruált, hanem kiválasztotta a források közül a lehetőleg korai, a többi változathoz képest jó alapszöveget. A varia lectiókat a lehető legteljesebben közölte, lehetővé téve ezzel a szöveggyományszódás elemzését.

A kötetben minden szöveg előtt ott találjuk az ének kottáját is. A szöveg ugyanis a dallam révén is kifejti hatását. Ecsedi Zsuzsanna, az eddigi kötetektől eltérően, a jegyzetekben részletesen ír a dallamokról, benne a dallamsor és a verssor viszo-

¹⁵ *Keresztényi énekek*, Debrecen, 1602, ()_{4v} (RMNy 886)

¹⁶ Kiváló példát ad erre Szilasi László elemzése, ld. SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008, 265–276.

nyárol. A kikutatott dallamokat négy csoportba osztja: klasszikus német korálok, régi magyar dallamok, szlovák/cseh eredetű dallamok és genfi zsoltárok.

A 17. század valamennyi felekezetének vallásos énekversei tanulmányozhatóvá válnak, amennyiben megjelennek a század utolsó harmadának katolikus énekei is. Tág tere nyílik az interdiszciplináris – irodalom-, zene- és egyháztörténeti, liturgikai – kutatásoknak. A kötetek egyszerű digitalizálása is nagy segítséget jelentene ebben a munkában. A 17. kötet már letölthető a Magyar Evangélikus Digitális Tár oldaláról (<http://medit.lutheran.hu/>).

KOVÁCS ESZTER

A magyarországi biblikus cseh és szlovák nyelvű énekek és versek tervezett repertóriumra és felhasználási lehetőségei

Szerencsés helyzetben vannak azok a kutatók, akik a kora újkori magyar nyelvű nyomtatott verses emlékeket kutatják. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok*¹ részletes és alapos mutatói között ugyanis szerepel a magyar nyelvű versek incipitjegyzéke, vagyis 1670-ig a teljes verscorpus rendelkezésre áll. További fontos segédkönyvsorozat az *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, amely teljes szövegeket közöl és a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*.² Ezzel szemben ugyanebből a korszakból a biblikus cseh verses emlékeknek sem mindenre kiterjedő, szisztematikus összegyűjtése, sem a rendszerezése eddig még nem történt meg.

Ezt a hiányt szerette volna pótolni Tarján Bence, amikor Käfer István útmutatásai alapján elkezdte összegyűjteni a kora újkori nyomtatott biblikus cseh verses emlékeket. Később ezt a munkát nem tudta folytatni, ezért jegyzeteit nekem átadta. Ekkor még csak 1655-ig készült el a gyűjtés, a későbbi időszakokból csak néhány nyomtatványt dolgozott fel. Én ezt a gyűjtést folyamatosan bővíttem, és szeretném összegyűjteni az összes biblikus cseh verset és éneket, amely 1700-ig Magyarországon nyomtatásban megjelent. Rendelkezésemre álló adatok alapján úgy vélem, hozzávetőlegesen 50 nyomtatvány tartalmazhat ilyen verset. Ehhez igen jó forrást jelentenek a megjelent RMNy kötetek nyelvi mutatói, illetve a nyelvi bohemikumok bibliográfiája, a *Knihopis*³ és Ján Čaplovič bibliográfiája.⁴

Ezek műfajilag és tematikailag is sokfélék. Az első magyarországi nyomtatvány, amely cseh verset is tartalmaz, Joannes Bocatius német elmélkedésgyűjteménye,

¹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, I. 1473–1600, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KELECSÉNYI Ákos, KÄFER István, Bp., Akadémiai 1971; II. 1601–1635, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983; III. 1636–1655, szerk. HELTAI János. Bp., Akadémiai, 2000; IV. 1656–1670, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 2012.

² *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données I–II*, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, Paris, Nouvel Objet, 1992.

³ *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl 2. Tisky z let 1501–1800*, szerk. Zdeněk TOBOLKA, František HORÁK, Čast 1501–1800, 1–9, V Praze, Nakl. Akademie věd, 1939–1967.

⁴ *Bibliografija tlači vydanyh na Slovensku do roku 1700*, szerk. Ján ČAPLOVIČ, Martin, Matica Slovenská, 1972–1984.

amely 1611-ben jelent meg Kassán, a szerző prágai fogságáról és szabadulásáról.⁵ Ebben a német elmékedések közt két cseh nyelvű vers is található.

A 17. századi magyarországi biblikus cseh nyelvű költészet elsősorban a liturgiához és a magánáhitathoz kötődött. A versek többsége rímekbe szedett imádság vagy templomi ének. Gyakoriak a prózai elmékedések, imádságok közé illesztett verses zsoltárok, imák vagy énekek. Így például Jiřík Johannides *Dwoj spis věčny...*⁶ című vitairatának első részében találunk néhány éneket, némelyiknek kötőjele is van. Samuel Martinius z Dražova⁷ imádságoskönyve utolsó lapjain verses zsoltárparafrazisok olvashatók, de fellelhetők verses emlékek Lucae Andreas *Dialogus theologicus, to jest líbežné... rozmluvání...* című művében is.⁸

A 17. század első felétől már ismerünk cseh és szlovák nyelvű hazai evangélikus és katolikus énekeskönyveket is. Az első 1634-ben jelent meg Lócsén. Még nem teljesen önálló nyomtatvány, hanem egy négy részes imádságoskönyvhöz kapcsolódik, Luther Márton biblikus cseh nyelvre fordított katekizmusa és két prózai elmékedés (*Rosarium animae, O způsobu modlení*) mellett. Az énekgyűjteményt (*Pjsně duchovníj...*) Daniel Pribiš, harchovi lelkész állította össze. Forrásként középkori latin liturgikus szövegeknek és Luther énekeinek szlovák nyelvű változatát használta, sokat merített cseh énekeskönyvekből és a hazai hagyományból is, ezek mellett néhány éneket ő maga írt.⁹ Művéből több szöveget és dallamot megtalálunk későbbi énekeskönyvekben is.

Az evangélikusok legelterjedtebb énekeskönyve ebben az időben Jiřík Třanovský cseh exuláns *Cithara sanctorum* volt. 1670-ig négyszer is kiadták.¹⁰ Ismerünk még egy énekeskönyvet Adam Plintovitztól,¹¹ és néhány kisebb

⁵ [Joannes BOCATIUS], [*Olympias carceraria*], [Cassovia], [1611]. RMNy 1013.

⁶ Jiřík JOANNIDES, [1] *Dwoj spis věčny. 1. gest clangor tubae divinae resonans... Zwuk trauhy Božj zvučj, dvanácte předchůdců den Páně poslednj saundj...* [2] 2. *Spis gest o pravé poslaupnosti věny evangelitskébo...* v Žilině, 1667. RMNy 3398.

⁷ [Samuel MARTINIUS Z DRAŽOVA], [*Modlitby, též přemyslování y jiných potěšitelných věcy*], [V Žilině], [Dadan], [1669]. RMNy 3624.

⁸ Andrej LUCAE, *Dialogus theologicus to gest lježné [!] a rozkošsné cyrkyve z Pánem Bohem rozmluvanj... aneb pokladnice cyrkevny... Oddáva a offeruge Andreas Lucae...*, V Levoči, 1663. RMNy 3099.

⁹ [1] Martin LUTHER, *Katechysmus d. M. Lutheri, z nemeckého jazýku na slovenský preložený...* – [2] *Rosarium animae*. – [3] *O způsobu modlení*. – [4] Daniel PRIBIŠ, *Pjsně duchovníj*, Od kneze Daniele Pribischa..., [V Levoči], [1634]. RMNy 1594

¹⁰ RMNy 1655, 1780, 2477, 2883.

¹¹ [1] Filip KEGELIUS, ... *Dvanáctero přemyslování duchovních...* – [2] [Adam PLINTOVIC], *Zpěvnové A neb Pjsnický Duchovníj...*, [V Žilině], [1669]. RMNy 3621.

válogatást az egyházi év nagyobb ünnepeire Tranoscus énekeskönyvéből.¹² Ebből az időből csak egy katolikus énekeskönyvről tudunk, ezt Szöllősi Benedek jezsuita állította össze *Cantus catholici, Pysne katolicke latinské y slovenské* címmel, és 1655-ben adta ki Lőcsén.¹³ Tranoscus és Szöllősi énekeskönyvei, valamint Johannides munkája¹⁴ kottákat is tartalmaz, máshol csak dallamutalásokat találunk.

A világi műfajok közt meg kell említenünk Johann Weber verses orvosi könyvecskéjét a pestisről, és az ellene való védekezésről, *Amuletum to gest zpráva kerátká a potřebná o moru...* (Leutschoviae, 1645).¹⁵ A verses forma a könnyebb memorizálást és az ismeretek biztosabb rögzülését segítette elő. Ebből az időből ismerünk egy verses elbeszélést *Sors Pilarikiana, los Pilarika Sstěpána* címmel, amely 1666-ban jelent meg Zsolnán,¹⁶ és amelyben a szerző török fogságának és csodás szabadulásának történetét mondja el.

Tanulmányom címében biblikus csehnek neveztem a nyelvet, amelyen ezek a versek és énekek íródtak. Ez azonban nem mindig igaz. Bár a többségük valóban a králicei Biblia nyelvét követő ún. „biblikus cseh”, találunk köztük egészen tiszta cseh nyelvű énekeket, és erősen szlovákizáló vagy szlováknak tekinthető verseket is. Például Daniel Pribiš és Jiřík Tranovský énekeskönyveiben sok a közös dallam, szövegük mégis más. A fehérhegyi csatát követő cseh exulánshullám előtt megjelent Pribiš énekeskönyv dalai valóban szlovák nyelvűek, de a cseh Jiřík Třanovský által összeállított gyűjtemény énekei a králicei Biblia nyelvén íródtak. Ugyanígy érdekes összevetni a *Cantus catholici* és a *Cithara sanctorum* közös énekeit. Szöllősi sokkal inkább törekszik a szlovák környezethez való alkalmazkodásra, mint Třanovský. Ez máshol is megfigyelhető a jezsuita nyomtatványoknál, egyrészt az eretneknek bélyegzett cseh nyelvtől való elhatárolódás, másrészt a helyi lakosok megszokott nyelvéhez való alkalmazkodás miatt.

A gyűjtés során a Magyarországon megjelent cseh és szlovák nyomtatott verseket egyaránt felvesszük, ugyanakkor nagyon ügyelünk arra, hogy a nyelvi, helyesírási sajátosságokat megőrizzük. A forrásban szereplő eredeti formában hagytuk az incipiteket, az esetleges hibákat sem javítottuk, legfeljebb [!] jellel jelöltük. Pusztán

¹² [Písničky vánoční. V Trenčíně, v impressii Nykodéma Čížka, cr. 1660. RMNy 2951; *Velkonnoňj písničky o vzkeřszenj z mrtvých Pána a Spasytele nasheho Geřisje Krysta*, W Trenčíně, w ympressy Nykodéma Čížka, 1660. RMNy 2953; [Písne Adventní, o zřádná žřádném seslání syna Bořžibo s nebe, a přěsvatém vtělení jeho, v žřivotě Blaboslavane Panny Marie, nyní zřase zřnovu vyřišřtění, V Trenčine, v impressii Nykodéma Čížka, 1662]. RMNy 3072.

¹³ RMNy 2591.

¹⁴ RMNy 3398.

¹⁵ RMNy 2111.

¹⁶ RMNy 3332.

annyit változtattunk, amennyit a transzkribálás szabályai lehetővé tesznek, tehát a w-ből v, v-ből u, j-ből í, g-ből j, cz-ből č, ss-ből š, ff-ből f lett. Ezek a változások csak a jelöléseken változtatnak, a szöveg eredeti nyelvéllapotát, jellegét nem befolyásolják. A hosszú és rövid magánhangzók, az i és az y használatát sem igazítjuk a mai helyesíráshoz, mivel ezek hatással vannak a kiejtésre, ezen keresztül az éneklésre, dallamra.

Több előfordulás esetén az első nyelvi megoldást választjuk. Az eltéréseket (pl. ney vagy naj, r vagy ř, e vagy ě), ha a különbség nem jelent újabb szótagot, vagyis énekhangot lábjegyzetben jelöljük. Ha azonban a különbség a dallamra is hatással lehet, új tételnek tekintjük.

Kiadványunk az RMNy magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatójánál kidolgozott gyakorlaton alapul, de nem mindenben követi azt. A magyar változatban egy incipit leírása négy részből áll. Az első sorban közli az incipitet, a másodikban a szerzőt, címet, a zoltárparafrázisoknál a héber számozás szerinti sorszámot, a fordításoknál az eredeti forrást és a fordító nevét. A harmadik sorba kerül a forrásnyomtatvány RMNy száma és a lapszám vagy füzetjel, a negyedikbe a szakirodalmi hivatkozások.

Az első három sorba mi is ezeket az adatokat szánjuk, apróbb változtatásokkal. Az első sorba incipit helyett a vers első két sora kerül. Azért fontos a hosszabb szövegek közlés, mert megfelelő segédkönyvek híján így könnyebben azonosíthatók. A második sorba a magyar incipitjegyzékben közölt adatok mellett dallamutalás is szerepel majd. A harmadik sorba 1670-ig az főmű RMNy száma kerül, ennek hiányában RMK,¹⁷ Čaplovič vagy Knihopis szám. A negyedik sort nem mindig tudjuk kitölteni, mivel a szlovák verseknek nincs olyan átfogó gyűjteménye, amelyre folyamatosan hivatkozni lehetne.

A mi leírásaink ilyenek lesznek:

Bože v své prchlivosti/ nerač mne trestati

Ad notam: Umučení našeho Pana Ježíše Krysta, Ps 38.

RMNy 2477: Ee4b

Kryste světlo všech temnosti/ děkujeme tvéj milosti

Luther: Christ der du bist der helle Tag, ad notam: U tebet' jest darů dosti

RMNy 1594: L1b; **1780:** Ss3a; **2477:** Mm1a; **2883:** AA9a

¹⁷ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I–III, Bp., 1879–1898.

Az incipitmutató önálló zsoltármutatóval, a forrásként szolgáló latin és német énekek, dallamutalások, szerzők és fordítók betűrendes mutatójával lesz teljes. A zsoltármutatóban megadjuk a zsoltár számát (1. héber számozás szerint, 2. *Vulgata* szerint), a zsoltár latin kezdőszavait és a hozzá kapcsolódó cseh-szlovák incipitet rövidített formában:

Például:

113 = 112 Laudate pueri

Chvalte služebnícy Hospodinovi

Pochvaltež mile Ditky Pana svého

A forrásként szolgáló latin és német énekek mutatójában a latin, illetve német incipit mellett a cseh vagy szlovák rövidített változatát közöljük, a következő módon:

Ach Gott von Himmel

Ach Bože pohled' s výsosti

Ach Bože popatříž s nebe

Veni Creator Spiritus

Duše Svatý Stvořiteli

Stvořiteli Duše Svatý

A repertórium az 1700 előtti, magyarországi cseh-szlovák nyelvű verses emlékeket gyűjti össze. Segítséget nyújt majd különféle nyomtatványokban található versek és énekek összehasonlításához, kompiláció nyomainak és különféle nyomtatványok közös forrásainak feltárásához, és más forrásokban található, cseh vagy szlovák nyelvű énekekre, költeményekre való utalások feloldásához. Hasonlóan fontos feladat lesz a német incipitek összegyűjtése és rendszerezése, mert így nyerhetünk pontos képet a régi magyarországi költészetéről.

KŐVÁRI RÉKA

*A Kájoni Cationale Jézus nevéről szóló énekcsoportjának dallamai**

Kájoni János énekeskönyve szinte kimeríthetetlen gyűjtemény. Jelen dolgozatban a „Jézus nevéről” feliratot viselő énekcsoportot vizsgáljuk a *Cationale catholicum* első két kiadásában.

A Csíksomlyón 1676-ban kinyomtatott énekgyűjtemény második könyvének második csoportját alkotják a Jézus nevéről szóló szövegek,¹ mégpedig a Szentháromságot dicsőítő és az Oltáriszentséget méltató énekek között. Itt 6 magyar és 6 latin szövegű énekről van szó. Az alábbi táblázatban megadjuk az énekszövegek incipitjein túl azok feliratait és nótautalásait, továbbá jelezzük az 1719-es, második kiadásban² látható eltéréseket. Ez utóbbi igen csekély, ezért fel is soroljuk valamennyit. Az első ének (*Jesu Salvator*) feliratában egy jelző változott: „Drágalátos” helyett „Édességes” Jézusról szól az ének. A második latin ének (*Vis tibi dicam Jesu mi?*) magyar fordítása bekerült az énekeskönyv második kiadásába (*Megmondom, édes Jézusom... kezdettel*) – és tulajdonképpen ezzel a magyar nyelvű énekkel nyújt több Jézus nevéről szóló éneket az 1719-es kiadás. További különbség, hogy az egyik latin ének (*Veni Jesu, veni amor...*) Kájoni énekeskönyvében jóval (majdnem 350 oldallal) később, a második könyv végén (a zsoltárok után, mintegy kiegészítésként, egy Mária- és egy Pádulai Antalról szóló ének között), utolsó előtti énekként olvasható, szemben az 1719-es, második kiadással, ahol a többi, tárgyalt tematikájú ének

* Jelen tanulmány az NKFIH SNN 117057. számú pályázat támogatásával jött létre.

¹ KÁJONI János, *Cationale catholicum*, Csíksomlyó, Cassai András által, 1676. A második könyv (Pars II.) a 281–648. közötti oldalakat jelenti, sorrendben pedig a következő tematikát: Szentháromság, Jézus neve, Oltáriszentség, Mária, apostolok, szent kereszt, színváltás, mártírok (benne mindenszentek), hitvallók, szüzek, angyalok, ordinárium-tételek (tropizálva is), egyéb énekek, *Te Deum*, prédikációs (előtte és utána való), reggeli, esti, hálaadó, könyörgő, egyéb, zsoltár-parafrázisok, valamint egy-egy Máriáról, Jézusról és Pádulai Antalról szóló ének. Ezen belül a Jézus nevéről („De dulcissimo Nomine Jesu”) való énekek a 291–311. oldalak között találhatóak.

² KÁJONI János, *Cationale catholicum*, Csíksomlyó, a Csiki Sarlós Boldogasszony klostromában, 1719. A második kiadás szerkezeti felosztása megváltozott: ugyan maradt a három könyvre való bontás, de az első könyv lett a legterjedelmesebb, így a Jézus nevéről szóló énekek is ide kerültek, a Szentháromságról és a Színváltásról szóló énekek közé, a 228–248. közötti oldalakra.

között találjuk (kilencedikként). Így tulajdonképpen ezzel a latin nyelvű énekkel 1676-ban még kiegészülnek a Jézus nevééről csoportfeliratot viselő, egy tömbben olvasható énekek. (A táblázatban nem a sor végére helyeztük ezt az éneket, hanem a második kiadás alapján illesztettük e csoportba.) Az utolsó latin nyelvű Jézus-ének (*Jesu dulcis memoria...*) magyar fordításánál (*Jézus, szent szívek aránya...*) 1719-ben nem csupán a feliratot egyszerűsítették („Jesu dulcis etc. Szent Bernárd szíve öröme tapsolása” helyett „Azon ének magyarul”), hanem a 62 szakaszos ének végéről elhagytak 3 versszaknyi szöveget. Az utolsó énekben (*Még nem látom víg orádat...*) pedig egyrészt elhagyták a hosszú latin feliratot, másrészt valamennyi latin szöveget lefordították: így lett „első”, „második” és „harmadik rész”, valamint az első strófa utáni utasítást („Sic dicuntur omnes versus”) is magyarul olvashatjuk („Igy mondattnak minden Versek”).

KÁJONI <i>Cantionale</i> 1676.				KÁJONI <i>Cantionale</i> 1719.	
felirat	incipit	nótaulrás	oldal-szám ³	változás az 1. kiadáshoz képest	oldal-szám
De Dulcissimo Nomine Jesu. A' Drágalátos JESUS Nevéről.	<i>Jesu Salvator, Mundi amator...</i>	–	291 (339)	felirat: Az Edességes Jesus Nevéről.	228
Affectus in Jesum super omnia amabilem. Per contemptum quatuor Elementorum.	<i>Vis tibi dicam Jesu mi?...</i>	–	292 (340)	–	228

³ Az oldalszámok után zárójelben Domokos Pál Péter kiadásának sorszámai állnak. „... édes Hazámnak akartam szolgálni...”: KÁJONI János: *Cantionale catholicum*; PETRÁS INCZE János: *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979. (nr.)

KÁJONI <i>Cationale</i> 1676.				KÁJONI <i>Cationale</i> 1719.	
–	–	–	–	felirat: Azon Enek Magyarul. <i>Megmondom, édes Jézusom</i> [Nota: Vis tibi dicam Jesu mi?]	229 ⁴
Alius.	<i>Ego amo te, et tu amas me...</i>	–	293 (341)	–	–
Alius.	<i>Gaudete dulces lacrymae...</i>	–	293 (342)	–	230
Mas.	<i>Ó én szerelmes Jézusom...</i>	O gloriosa Domina	293 (343)	–	231
Mas.	<i>Ó Istennek Szent Fia, ó szépséges Jézus...</i>	Ó Istennek Szent Anyja [szépséges Mária]	294 (344)	–	231 ⁵
Mas.	<i>Bátorítója szívünknek...</i>	Salve mundi salutare	295 (345)	–	232 ⁶
Alius.	<i>Jesu cordis gaudium, salve Jesu...</i>	O mi pulcher floscule [dulcis Jesu]	295 (346)	–	233

⁴ Megtalálható a *Cationale* harmadik kiadásában is *Megmondjam-e, én Jézusom...* szövegkezdettel, tulajdon dallamra való hivatkozással, *A' Keresztény Katholikusok Egyházi Énekes Könyve*, szerk. ANDRÁSI Rafael, Csíksomlyó, [1805, 1806], 205. (A továbbiakban KÁJONI 1805).

⁵ Megvan a *Cationale* harmadik kiadásában is *Atyaisten szent Fia, ó szépséges Jézus...* incipittel, ugyanezzel a nótautalással, KÁJONI 1805, 206.

⁶ Megtalálható a *Cationale* harmadik és negyedik kiadásában is, erre a nótautalásra alkalmazott *Áldott Jézus, kenyér szíjében...* dallamjelzettel, KÁJONI 1805, 207; *Erdélyegyházmegyei énekeskönyv a római katolikus kántorok, a nép és ifjuság használatára*, összeállította BAKA János csíkszentmártoni nyugalmazott kántortanító, Gyergyószentmiklós, [1921], nr. 229. (A továbbiakban KÁJONI 1921).

KÁJONI <i>Cantionale</i> 1676.				KÁJONI <i>Cantionale</i> 1719.	
Alius ad Jesum.	<i>Veni Jesu, veni amor...</i>	–	646[!] (736)	<i>Veni Jesu, veni amor</i>	233 ⁷
Mas.	<i>Üdvözlégy, szent életünk, ó szépséges Jézus...</i>	Ó Istennek Szent Anyja [szépséges Mária]	296 (347)	–	234
Jubilus Sancti Bernardi de Nomine JESU.	<i>Jesu dulcis memoria...</i>	–	296 (348)	–	234 ⁸
Jesu dulcis etc. Szent Bernárd szíve öröme tapasztolása.	<i>Jézus, szent szívek aranya...</i>	[Jesu dulcis memoria]	299 (349)	felirat: Azon Enek Magyarul.	237 ⁹
JESUS Pusio Adamatus, et per totius suae vitae acta conquistus, et comitatus.	<i>Még nem látom víg orvát, ó édes Jézusom...</i>	Vedd jó néven én szívemet, ó édes Jézusom	304 (350)	felirat: –	241

Tehát a Kájoni *Cantionale* első két kiadásában összesen 12 Jézus-énekről beszélhetünk, közülük kettőnél két nyelven (vagyis 14 szöveg szerepel az első két kiadásban). A következőkben az egyes énekszövegekhez társítható dallamokat mutatjuk be; ahol tudunk, népzenei gyűjtésekből származó változatokat is csatolunk.

⁷ Megvan a *Cantionale* harmadik kiadásának „függelékében” is „Propria” jelzettel, KÁJONI 1805, 370. Magyarul is olvashatjuk *Jőjj el, Jézus, mi szerelmünk...* kezdettel, KÁJONI 1805, 206; KÁJONI 1921, nr. 231.

⁸ Megtalálható a *Cantionale* harmadik kiadásához készített Ceremóniás könyvben is, *Katolikus Kántorok Tiszteletkényve*, Szerk. ANDRÁSI Rafael, Csíksomlyó, [1805, 1806], 24. (A továbbiakban KÁJONI 1805. Cer.)

⁹ A *Jesu dulcis memoria...* magyar fordításait olvashatjuk az utolsó két kiadásban: *Jézus szent emlékezete...* szövegkezdettel, tulajdon vagy az *Ó szép Jézus, reménységem...* dallamra való hivatkozással, KÁJONI 1805, 208; illetőleg *Jézus, a rád emlékezés...* incipittel, utalva az 1651-es *Cantus catholicite*, KÁJONI 1921, nr. 235.

1. *Jesu Salvator, Mundi amator...*

Első énekünk tulajdonképpen nem csak Jézus-énekként ismert. Magában a Kájoni *Cationale*-ben is szerepel ugyanilyen incipittel a Mária-énekek között, első versszaka teljesen azonos, még a második is szinte ugyanaz, azonban a harmadik szakasztól kezdve már „Máriás” lesz a refrén is.¹⁰

KÁJONI 1676, 291. (Domokos 1979, nr. 339.)	KÁJONI 1676, 377. (Domokos 1979, nr. 445.)
1. Jesu Salvator, Mundi amator. Tu es florum flos. O Jesu pie, Fili Mariae, Eja audi nos.	1. Jesu Salvator, Mundi amator. Tu es florum flos. O Jesu pie, Fili Mariae, Eja audi nos.
2. <i>Alme</i> Rex Regum, Conditore rerum. Tu es florum flos. O Jesu pie, Fili Mariae, Eja audi nos.	2. Conditore rerum, <i>Christe</i> Rex Regum, Tu es florum flos. O Jesu pie, Fili Mariae, Eja audi nos.
3. <i>Bellator fortis, devictos mortis.</i> Tu es florum flos. O Jesu pie, Fili Mariae, Eja audi nos.	3. <i>Dei Genitrix, Haeresum victrix.</i> Tu es florum flos. O Mater pia, Virgo Maria, Ora pro nobis.

Dallama nem más, mint a ma közismert *Üdvözlégy, felség, Oltáriszentség...* (Hozsanna¹¹ nr. 133., ÉE¹² nr. 179.) vagy *Mint forró sóhaj...* (Hozsanna nr. 13.) kezdetű éneké, melyet már az 1651-es *Cantus catholicus*-ben megtalálunk.¹³ A *Deák–Szentek kézírata*-ban is szerepel,¹⁴ sőt e dallamtípusnak három változatával (nr. 100. *Jesu Salvator...*, nr. 118. *Ave Domina, tu es praeclara...*, nr. 165. *Úrnak szolgálói, no dicséritek...*), mely rokonítható az *Ó Jézus, Jézus...* kezdetű ének (Hozsanna nr. 74., ÉE

¹⁰ A Máriás változatot (KÁJONI 1676, 377; KÁJONI 1719, 306) magyarul is olvashatjuk az énekeskönyvben *Jézus, szerelmünk és üdvösségünk...* kezdettel (KÁJONI 1676, 378; KÁJONI 1719, 307), ahogyan egyébként az 1651-es *Cantus catholicus*-ben is (119 és 120).

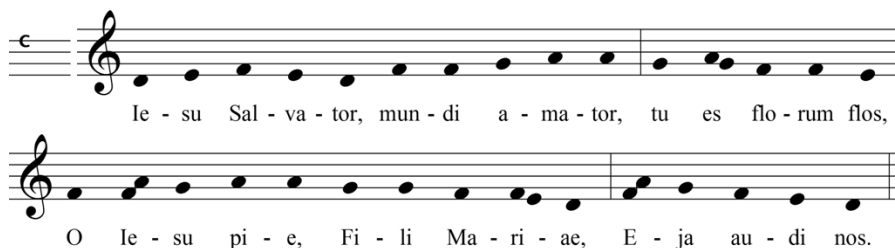
¹¹ *Hozsanna! Teljes kottás népezenekönyv a HARMAT–SÍK „Szent vagy, Uram!” énektár énekeivel, kibővítve más régi és újabb magyar és gregorián dallamokkal, valamint a szentmise olvasmányközi énekeivel*, Bp., Szent István Társulat, 2012. (A továbbiakban Hozsanna)

¹² *Éneklő Egyház, Római Katolikus Népezenekönyv – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, 1986. (A továbbiakban ÉE)

¹³ RMDT I. nr. 99., II. nr. 174., DOBSZAY László, *A magyar népezenek I.*, Veszprém, 1995, nr. 324.

¹⁴ A *Deák–Szentek kézírata*-ban található énekekre kiadása számozása szerint hivatkozunk a továbbiakban: *A Deák–Szentek kézírata. The Deák–Szentek Manuscript*, s. a. r. KÖVÁRI Réka, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2013 (*Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria. Magyar Ferences Források*, 6).

nr. 85.) dallamával. Az erdélyi néphagyományban összefonódott a *Szép violácska, kedves rózsácska...* karácsonyi ének dallamával, melynek Kájoninál ugyancsak a *Jesu Salvator* a nótajelzete DAU¹⁵ nr. 26b.).¹⁶ Egy, Kájoni énekeskönyvében *Szent Izziás így irt Krisztusnak születéséről* nótautalással szereplő szöveg, és a karácsonyi ének egy-egy népzenei variánsát is adjuk alább.

le - su Sal - va - tor, mun - di a - ma - tor, tu es flo - rum flos,
O le - su pi - e, Fi - li Ma - ri - ae, E - ja au - di nos.

Deák-Szentes kézirat nr. 100.

Em - lé - kez - zél meg, te gyar - ló em - ber,
a te Is - te - ned - ről, Há - la - a - dat - lan
Te so - ha ne légy az Ő ke - gyel - mé - ről.

Lövete (Udvarhely), Tókos Péterné Orbán Rozália (64 éves). Gy.: Forrai Magdolna 1963. Jelzet: AP 7868a. (Publ. MNdTK I., 532.)

¹⁵ *Dicsérjétek az Urat: Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel, erdélyi változatokkal [és imádságokkal]*, Gyulafehérvár, Gyulafehérvári római katolikus főegyházmegye, 1993, 2007. (A továbbiakban DAU).

¹⁶ SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I–II.*, Bp, Akadémiai, 1979, I. 180; II. 82 (A továbbiakban SzDR); *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa: Stílusok szerint rendezve – I.*, A Bevezetés, 2. és 4. fejezet DOBSZAY László, az 1. és 3. fejezet SZENDREI Janka munkája, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988, nr. III/184 (A továbbiakban MNdTK I.); Népzenei típusa: 16.218.0/0., Történeti Énektár: Y. 14. (A magyarországi énekeskönyvben más dallamon szerepel a *Szép violácska...* ének, Hozsanna nr. 33.)

Rubato

Szép vi - o - lács-ka, Ked-ves ró-zsács-ka,
Sze - rel - mes Jé - zu - som,
Vi-lág - ra jöt - tél, Vált - szá - gunk let - tél,
Én lel - ki or - vo - som.

*Csíkekanyfalva (Csík), Antal Andrásné Demeter Júlia (57 éves). Gy.: Sárosi Bálint, Dobszay László 1971.
Jelzet: AP 6579d. (Publ. SzDR I. 180.)*

2–3. *Vis tibi dicam Jesu mi?* és *Megmondom, édes Jézusom...*

A következő latin éneket énekeskönyveinkben elsőként az 1675-ös *Cantus catholicus*-ben leljük meg. Magyar fordítása először Náray *Lyra coelestis*-ében olvasható (1695), azonban az más, mint az alig negyed századdal későbbi (1719-es) *Cationale*-beli fordítása: *Akarod-e, édes Jézusom...* (1719-ben: *Megmondom, édes Jézusom...*).¹⁷

A *Deák–Szentés kézirat*-ban (nr. 101.) is szereplő dallam a néphagyományban kissé kibővítve él. Udvarhely megyéből hoztunk két példát. Az elsőt a Kájoni *Cationale* 1805-ös, harmadik kiadásában olvasható halottas szövegre énekelték (melynek nótajelzete az *A véghetetlen kegyelmű...*, mely korábban az *Infinítæ bonítatisszal* kapcsolódott össze), a másodikat egy Mária-ének szövegére (*Mennyországna királynéja, Bűnösök feljött csillaga...*).¹⁸

¹⁷ Magyarul ugyancsak megvan az 1805-ös, harmadik kiadásban is, lásd a táblázatot. RMDT II. nr. 163/a.

¹⁸ SzDR I. 170., II. 79., MNdTK I. nr. III/157.; Népzenei típusa: 18.424.1/0., Történeti Énektár: Y. 2.

Vis ti - bi di - cam Ie - su mi? Me - i a - mo - rem a - ni - mi?
 Quo ac - cen - sus in - ca - le - scit, in - ar - de - scit.
 Quid - quid a - ma - bi - le Mun - dus dat, Cor Ie - su mi - nus ae - sti - mat.

Deák-Szentés kézirat nr. 101.

Rubato ♩ = cca 63

Min - de - nek fel - sé - ges U - ra,
 Fi - gyel - mezz i - mád - sá - gunk - ra,
 Nézz a mi fo - hász - ko - dá - sunk - ra.
 A te szol - gá - dért, al - kot - má - nyo - dért
 Buz - gó - sá - gun - kat, szol - gá - la - tun - kat,
 Ím bé - mu - tat - juk szent ál - do - za - tun - kat.

*Kápolnásfalu (Udvarhely), Benedek Mihály (87 éves). Gy.: Ullmann Péter 1979.
 Jelzet: AP 11603c.*

Rubato ♩ = cca 60

Menny-or-szág - nak ki - rály - né - ja,
Bü - nő - sök fel - jött csil - la - ga,
Két - ség - ben e - sök vi - lá - ga.
E - gek aj - ta - ja, szen - tek asz - szo - nya,
Nagy Is - ten any - ja, lel - kem a - rany - nya,
Ó bol - dog - sá - gos, ál - dott szűz Má - ri - a!

Lövéte (Udvarhely), Tókos Péterné Orbán Rozália (64 éves). Gy.: Forrai Magdolna 1963. Jelzet: AP 7869a.
(Publ. MNdTKI. 507.)

4. *Ego amo te, et tu amas me...*

Magyar források között ennek az éneknek a dallama csak Kájoni 1667-es *Organo Missale* gyűjteményében (p. 234.) szerepel, majd a dallam rövidített variánsa a 18. század végén, 1797-ben megjelent Bozóki Mihály énekeskönyvében bukkan fel (p.

102.), *Ó áldott manna...* szövegkezdettel.¹⁹ Két hang eltéréssel ezt, a rövidített (dúr dallamot) emelte át Baka János *Erdélyegyházmegyei Énekeskönyvébe* a 20. században, s a népzenei gyűjtések is ezt a dallamvariánst találták. (Ez a dallam egyébként rokon a mostani énekeskönyvből ismert dúr *Harmatozzatokkal*, lásd *Hozzád emelem...* ÉE nr. 4., illetőleg a moldvai magyarok által énekelt *Üdvözlégy, Szent Józseffel*.)²⁰

E - go a - mo te, et tu a - mas me,
o dul - cis - si - me se - ra - phim Rex,
sa - lus ho - mi - num vi - ta et spes,
oc - ci - de - runt te pro - pter ser - vum me,
et tu so - lus es, vi - ta ho - mi - num sa - lus et spes.

Kájoni János: Organo Missale 1667, 234. (RMDT II. nr. 219.)

¹⁹ RMDT II. nr. 219. Az *Organo Missale* kiadását ld. *Kájoni János: Organo Missale*, közread. RICHTER Pál Csíkszereda, Státusz, 2005 (Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei, 1), nr. 216.

²⁰ Népzenei típusa: 16.252.0/0 és 16.251.0/0. DOBSZAY, *A magyar népzene...*, i. m., nr. 607. Történeti Énektár: 503.

Poco rubato [$\text{♩} = 88\text{--}108$]

Ó, ál - dott man - na, Úr Jé - zus tes - te,
Ki - nek szent vé - re Ke - reszt - fát fes - te, - te.

Kézírástentkereszt (Háromszék), Kovács Ferencné Vaszi Mária (sz. 1901.).

Gy.: Kővári Réka, Németh István 1997. Jekzet: Mg 6669/11.

5. *Gaudete dulces lacrymae...*

Dallama nem, csak első strófájának szövege olvasható a *Deák–Szentés kéziratban* (nr. 102.), vagyis elterjedt lehetett a 17–18. században, csak épp dallamát ebben a kéziratban végül nem rögzítették az erdélyi ferencesek. Máshonnan egyelőre nem ismerjük.

Gaudete dulces lacrymae, cesset dolor.

O Jesu plenus gratiae, crescit amor.

R. Amor Jesu, mea Vita, Salus mea,

Spes mea, Voluptas mea infinita.

6. *Ó én szerelmes Jézusom...*

A következő ének nótatalása az *O gloriosa Domina...*, melynek dallama már 1651-ben megjelent nyomtatásban.²¹ A *Deák–Szentés kéziratban* *Mennyországunk királynéja, irgalmasságnak szent anyja...* kezdettel szerepel a dallam (nr. 131.). A néphagyomány is ismeri, elsősorban Mária-szövegekkel (pl. *Mennynek királyné asszonya, örülj szép Szűz, alleluja...* Mária-antifóna), illetve dunántúli pünkösdlőként, de találni *Az Urístenet magasztalom...* kezdetű szöveggel is (Udvarhely megyéből). Választott nép-

²¹ RMDT II. nr. 75., DOBSZAY, *A magyar népének...*, i. m., nr. 406.

zenei példánk adatközlője egy gyergyóremetei születésű ferences pap, aki szülőfalujának díszített dallamváltozatát énekelte.²²

Oh én szerelmes Jesusom,
Kegyes Teremtőm, Királyom,
Eletem, világosságom,
Koronám, és boldogságom.

Meny-or-szág-nak ki-rály-né-ja, Ir-gal-mas-ság-nak Szent A-nya,
E-let, é-des-ség, re-mén-ség, Id-vöz légy szép Szűz Ma-ri-a.

Déák-Szentés kézirat nr. 131.

Poco rubato [♩ = cca 66]

Menny-nek ki-rály-né asz-szo-nya,
ö-rülj szép Szűz, al-le-lu-ja,
Mert kit mé-hed-ben hor-doz-ni
Mél-tó vol-tál, al-le-lu-ja!

*Esztelnek (Háromszék), Balázs Jenő pater Aba OFM (sz. 1922. Gyergyóremete [Csíks]).
Gy.: Kóvári Réka 1997. Jelzet: IX. 5809/A/3.*

²² SzDR I., 134., II., 65., MNdTK I. nr. III/10. Népzenei típusa: 18.394.0/0. Történeti Énektár: 825.

7. *Ó Istennek Szent Fia, ó szépséges Jézus... és 11. Üdvözlégy, szent életünk, ó szépséges Jézus...*

E két Jézus-éneknek ugyanaz a nótajelzete: *Ó Istennek Szent Anyja, szépséges Mária...* Ez az énekeskönyvek közül Náraynál jelenik meg először a 17. század végén.²³ A dallamot megtaláljuk a *Deák-Szentes kézírásban* is (nr. 117.).

A népzenei szakirodalom egy másik dallammal rokonítja, az énekeskönyvekből *Én nagy vigasságos örömet hirdetek...* (ÉE nr. 30.) vagy *Vigasságos, bangos...* (Hozsanna nr. 36.), ill. *Szent Jánosnak napját...* kezdettel ismert dallammal, pontosabban ennek féldallamaként értelmezi.²⁴

O Istennek Szent Fia, ó szépséges Jesus,
Menyeknek alkotója, Edességes Jesus.
Idvez-légy Szent életünk, O szépséges Jesus,
Téged ohajt mi lelkünk, Edességes Jesus.

Deák-Szentes kézírát nr. 117.

8. *Bátorítója szívünknek...*

A Kájoni *Cationale* valamennyi kiadásában megtalálható *Bátorítója szívünknek, vigasztalója lelkünknek...* kezdetű ének (lásd táblázat) nótautalása a ma is közismert *Salve mundi salutare...* (*Jézus, világ megváltója...*). Dallama már legelső nyomtatott kottás

²³ RMDT II. nr. 45b., DOBSZAY, *A magyar népének...*, i. m., nr. 417.

²⁴ A *Régi Magyar Dallamok Tára* sorozat (RMDT I–II.) dallamait a néphagyományban vizsgáló és példákat közlő kötetben (SzDR) az RMDT számozásra hivatkozva a II. kötet nr. 45b dallama át lett rakva ugyanazon kötet nr. 121-be (SzDR. I. 150–153, II. 72–73). DOBSZAY, *A magyar népének...*, i. m., nr. 415. Mivel az akadémiai központi népzenei típusrendben erre a féldallamos változatra nem bukkantunk, a teljes dallam közismert volta miatt nem közlünk népzenei variánst.

énekeskönyvünkben, az 1651-es *Cantus catholicus*ben szerepel, de a *Deák-Szentek kézirat*ban is olvashatjuk (Nr 74.).²⁵

Bátorítója szívünknek,
Vigasztalója lelkünknek,
Légy ó Jesus életünkben,
s' Mellénk-álly minden ügyünkben,
O Jesus légy segítségünk:
Nincs kívüled reménségünk.

Sal - ve Mun - di Sa - lu - ta - re, Sal - ve, sal - ve, Je - su Cha - re,
Cru - ci tu - ae me ap - ta - re, vel - lem ve - re, tu scis qua - re.
Tu mi - hi da a - mo - rem, tu - o fac a - mo - re mo - ri.

Deák-Szentek kézirat nr. 74.

9. *Jesu cordis gaudium, salve Jesu...*

Az *O mi pulcher floscule dulcis Jesu...* nótajelzetet először az 1674-es *Cantus catholicus*ben olvashatjuk kottástul, majd – *Puer circumciditur...* szöveggel – az 1675-ösben is.²⁶ A *Deák-szentek kézirat* változata (nr. 49.) simulékonyabbnak mondható. (A népzenei gyűjtésekben nem került elő.)

Jesu cordis gaudium, salve Jesu.
Pectoris incendium, salve Jesu.
Animae praesidium, salve Jesu.
Salve bone Jesu.

²⁵ RMDT II. nr. 197., DOBSZAY, *A magyar népének...*, i. m., nr. 479. Történeti Énektár: 815. A népzenei gyűjtésekben nem kellően dokumentált.

²⁶ RMDT II. nr. 115.

O mi pul - cher flos - cu - le, Dul - cis Je - su,
ba - si - an - de par - vu - le, sua - vis Ie - su,
un - de ti - bi Lec - tu - lus hic tam du - rus,
me - rus pa - li - u - rus.

Deák-Szentes kézirat nr. 49.

10. *Veni Jesu, veni amor...*

Két 18. századi erdélyi ferences kéziratból ismerjük a *Veni Jesu, veni amor...* éneket és dallamot. A *Deák-Szentes kézirat* változata (nr. 103.) hozza a Kájoni *Cantionale*-beli, négy soros formát (szemben a *Kolozsvári kézirat* negyedik sort megismétlő variánsával).²⁷ Egy csík megyei gyűjtésben mennybemeneteli szöveggel rögzítették a dallamot.²⁸

Ve - ni Ie - su, ve - ni a - mor Ad te ten - dit men - tis cla - mor,
Ex - pe - cta - tus or - bi da - tus Ve - ni Sol i - la - be - re.

Deák-Szentes kézirat nr. 103.

²⁷ RMDT II. nr. 332.

²⁸ SzDR I., 214; II., 96. Népzenei típusa: 18.635.0/0. Történeti Énektár: 821.

Poco rubato ♩ = cca 116

A Krisz - tus men - ny - be föl - me - ne,
 Az ö - rö - kős di - csó - ség - be,
 Lát - tok - ra a - pos - to - lok - nak,
 Kik - nek an - gya - lok szó - lot - tak.

Csíkkanjába (Csík), Antal Andrásné Demeter Júlia (57 éves).

Gy.: Sárosi Bálint, Dobszay László 1971. Jelzet: AP 6579g. (Publ. SzDR I. 214.)

12–13. *Jesu dulcis memoria...* és *Jézus, szent szívek aranya...*

Az igen kedvelt himnusz (mely végigvonul a Kájoni *Cantionale* valamennyi kiadásán latinul és magyarul is, kivéve a negyediket, ahol latinul nem szerepel, lásd fent a táblázatban) énekelhető akár gregorián dallamon (ÉE nr. 188.).²⁹ Ha azonban népénekdallamot keresünk, azt az 1651-es *Cantus catholicus*ben találjuk meg (a magyar fordítása más, mint Kájoninál: *Jézus, édes emlékezet...*).³⁰ A ma *Ó Jézus, emlékezni rád...* kezdettel ismert dallam a *Deák-Szentés kézirat*ban is olvasható, mégpedig egy adventi *Gloria*-szöveggel (nr. 8.), s a népzenei gyűjtések között is megtalálható, éppen a *Jesu dulcis memoria...* egyik magyar fordításával.

Jesu dulcis memoria,
 Dans vera cordis gaudia,
 Sed super mel, et omnia,

²⁹ DOBSZAY, *A magyar népének...*, i. m., nr. 140, 116.³⁰ RMDT II. nr. 84.

Ejus dulcis praesentia.
Jesus szent szívek arannya,
Mennyei sereg Királya:
Lelkünk éjének csillaga,
Dicsőségnek fényes Napja.

Di - cső - ség Meny - ben Is - ten - nek, Bé - ke - ség föl - di né - pek - nek,
Jó a - ka - ra - tú hi - vek - nek, kik Is - ten - ben ör - ven - dez - nek.

Deák-Szentés kézirata nr. 8.

Jé - zus, a rád em - lé - ke - zés,
Leg - é - de - sebb ör - ven - de - zés,
De bír - ni té - ged meg - ha - lad
Min - den gyö - nyört az ég a - latt.

*Gyergyósalomás (Csík), Csiki Alajosné „Alózsine” (kb. 65 éves).
Gy.: Kerényi György 1943. Jelzet: LSz 18727.*

14. *Míg nem látom víg orcádat, ó édes Jézusom...*

Az utolsó Jézus-ének nótajelzete a *Vedd jó néven én szívemet, ó édes Jézusom...*, megtalálható a *Deák-Szentés kéziratban* (nr. 38.). Azonban már korábban, 1651-ben is látjuk dallamát latin szöveggel (*Cor tibi Jesu offero...*).³¹ Ennek a dallamnak variánsa ma *Jézusomnak szívén megnyugodni jó...* kezdettel közismert (Hozsanna 154., ÉE 132.).³²

Míg nem-látom víg orcádat, O édes Jesus-om.
s' Nem-hallom bízató szódat, O édes Jesus-om.
Gyászban tartod én lelkemet, s' gyötrelemben bús-szívemet.
O én édes szép kisdedem, szerelmes Iesus-om.

Vedd jó né - ven én szi - ve - met, Ó E - des Ie - su - som!
Öncsd ki most sze - re - te - te - det, Ó E - des Kis - de - dem.
Osz - toz - zál, s vedd el szi - ve - met, Öncsd ki te - is ke - gyel - me - det,
Ó én é - des szép kis - de - dem, Ó é - des Ie - su - som!

Deák-Szentés kézirat nr. 38.

A 12–14, Jézus nevééről szóló énekszövegekhez tartozó 11 dallamból ismerünk 10-et, s közülük a mai templomi gyakorlatban és/vagy a néphagyományban többet is megtalálunk.

³¹ RMDT II. nr. 233., DOBSZAY, *A magyar népének...*, i. m., nr. 474.

³² SzDR I. 210; II. 94. Népzenei típusa: 13.096.1/0. Történeti Énektár: 1118. A szakirodalom ezt egy kiterjedt dallamcsalád tagjaként tartja számon (ide tartozik pl. a *Hol vagy, én szerelmes Jézus Krisztusom...* is), de a népzenei gyűjtésekben a *Deák-Szentés kézirat* formájával, szótagszámával megegyező adatot nem találtunk (lásd pl. SzDR I., 210–214).

MEDGYESY S. NORBERT

*Nagypénteki énekek a Kájoni-Hymnariumban:
népszolozsma, stációs népének vagy korai passiójáték?*

Bevezető kérdésfelvetések és vizsgált forrásaink

A Kájoni János (1629–1687) által 1659 és 1677 között Csíksomlyón papírra vetett, 1040 oldalból álló *Hymnarium* (más néven *Latin-magyar versgyűjtemény*)¹ páratlan szépségű és tartalmú kincstára Csíksomlyó lelkiségének, liturgia-, irodalom-, színház-, zene- és kegyességtörténetének. A ferences tudós polihisztor, egyházzenesz és orgonaépítő kéziratában elsősorban himnuszok, szekvenciák, órásénekek, Mária-antifónák,² latin kanciók, kisebb részben magyar nyelvű népének, a *Comico-Tragoedia*³ első kiadásának (Várad, 1646) ma már egyetlen fennmaradt szövege, a *Tintinnabulum*,⁴ bibliarészlet-fordítások és világi költemények olvashatók.⁵ A kézirat

¹ KÁJONI János, *Latin-magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677. Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. A kéziratról PAPP Géza 1944-ben lejegyzett adatai alapján HOLL Béla közöl egy hozzávetőleges tartalomjegyzéket: *Régi Magyar Költők Tára* (továbbiakban: RMKT) XVII. század 15/B: *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, Argumentum, 1992, 120–135; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Budapest, Kolozsvár, Balassi, Polisz, 1999, 100, nr. I. 7; STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, nr. 102.

² RÉGER Ádám, *Pázmány-bivatkozások Kájoni János Hymnariumában = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, MondAt, 2013, 353–365.

³ KÁJONI, *Hymnarium*, 75–100. Legújabb elemzés e drámáról: KAPOSI Krisztina, „Az Istenért kérlek, bocsásd el Lázárt...!": *A Névtelen Comico-Tragoedia második scéájának folklorizálódása*, = *Doromb: Közkeletészeti tanulmányok* 2., szerk. CSÖRSZ Rumen István, reciti, Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének recenzíós portálja, Bp., 2013, 11–33.

⁴ Bővebben: RÉGER Ádám, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzője és forrása*, Irodalomtörténeti Közlemények 2014/1, 77–98.

⁵ A *Hymnarium* forrásait részletesen sorolja: JÉNÁKI Ferenc, *Kájoni János énekeskönyve és forrásai*. Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1914, 72. Jénáki szerint a legtöbb fordítás Kájonitól származik, mert a híres ferences az anyanyelvi szöveggel kívánta növelni a vallásosságot. A *Hymnarium*ot néhány mondatban ismertetik: RUPP Kornél, *Adalékok Kájoni János életéhez*, Magyar Könyvszemle 1896, 65–67; SEPRÓDI János, *A Kájoni-codex irodalom- s zenetörténeti adalékai I.*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1909, 144; „... édes Házának akartam szolgálni...” KÁJONI János: *Cantionale catholicum*. PETRÁS INCZE János: *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 110–116.

oldalai két columnára vannak osztva: a bal columnában olvasható latin szövegekhez a jobb columnában, több esetben magyar nyelvű fordítás is található. A legtöbb textusról feltételezhető, hogy Kájoni János fordítása. Dallam-utalásokat Kájoni elenyésző számban ír a költemények mellé.

Tanulmányunkban bemutatunk néhány olyan szenvedéstörténeti éneket a *Hymnarium* lapjairól, amelyeknek esetleges latin nyelvű forrásait nem másolta be gyűjteményébe a ferences egyházzenesz. Mit árul el ezeknek a szövegeknek a tartalma és szerkezete? Mi lehet a forrása? Kájoni saját alkotásai lehetnek? Vagy egy, már élő gyakorlatot dokumentálnak ezek az alkotások, amelyeket Kájoni „csupán” megörökített azzal, hogy bemásolta gyűjteményébe? Toposzrendszerük és szófordulataik milyen formában élnek tovább a 18. századi, helybéli misztériumjátászás gyakorlatában? Netán azok 17. századi előzményének tekinthetők?

A Kájoni-*Hymnarium* nagypénteki énekeihez viszonyított összehasonlítási forráscsoportunkat a 18. századi csíksomlyói passiójátékok jelentik. A latin rítusú európai térségben a legkeletebbre, éppen Kájoni működésének fő területén, Csíksomlyón, és a leghosszabb ideig, egészen az 1780-as évek közepéig virágzott a középkori gyökerű, klasszikus formájú misztériumjátászás. Fennmaradt drámaszövegeink szerint 1721 és 1785 között majdnem minden esztendő nagypéntekén a saját rendi tanáraik által írt, anyanyelvű, elsőpró többségében versbe szedett, apokrif eredetű jeleneteket is színpadra állító passiójátékokat mutattak be a csíksomlyói ferences gimnáziumban tanuló székely diákok. Pintér Márta Zsuzsanna összesítése szerint⁶ 104 darab iskoladramáról, ezen belül 41 darab passiójátékról van tudomásunk. E misztériumjátékok többsége az 1344 oldalt számláló, *Liber Exhibens Actiones parascevas...* című, 1774-ben összeállított kéziratban maradt fenn.⁷ Kiváló összehasonlítási forrásunk egy 1626-ban, Kájoni születése előtt 3

⁶ KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátászásának forrásai és irodalma 1800-ig*, Bp., Argumentum, 1992, 44–77, nr. 10–89f.

⁷ *Liber Exhibens Actiones parascevas ab anno 1730 usque ad Annum 1774 diem aprilis 27. Libellus, Scholarum Csik Somlyoviensium, nihilominus Mediam Syntaxeos, ac Grammatices signanter, specialiter concernens; et continens Repraesentationem, Enuclationem Mysteriorum Passionis Dominicae, seu Actiones Tragico-Parascevas, Devoto Populo ad aedificationem quoti Annis exhiberi solitas, in usum faciliorem Moderatorum sedulo congestas. Confectus 1774.* (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, Csíksomlyó, A VI 7/5275. A továbbiakban *Liber Exhibens...*) A csíksomlyói drámakorpusból az elmúlt 25 esztendő során népszerűsítő („*Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!*”: *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó: PINTÉR Márta Zsuzsanna, latin ford. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 2003.) és kritikai szövegkiadás (*Ferences iskoladramák I.: Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739.*, szerk., s. a. r., DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, Akadémiai, 2009

esztendővel, kaj-horvát nyelvjárásban lejegyzett, tartalmában és stílusában a késő középkorból származó, *Planctus Beatae Virginis Mariae de Passione Domini Nostris* című devóciós passió is.⁸

Kájoni Hymnariumának dramatikus, anyanyelvű Mária-siralmai

Kájoni Hymnariuma a nagyhét, vagy kimondottan nagypéntek liturgiájához, funkcióját tekintve inkább paraliturgikus népi áhítatához öt olyan éneket tár elénk, amelyek nem latin forrásból való átültetések, hanem csak magyar nyelven olvashatók e gazdag énekgyűjteményben.

Egy énekrészlet erejéig említjük a latin előzményeket. A *Compassio Beatae Virginis* című, *Mater laeta concepisti*... kezdősorral ellátott, a 15. század végi Angliából származó⁹ ének magyar fordítása nem található a Hymnariumban. A siralom latin szövegében a középkori devóciókhoz és a kaj-horvát planctushoz hasonló jelenet olvasható: Mária a kereszt alatt áll, nézi a fiát, és közben kiáltozik fájalmában (1–4. vsz.). Ez után megérkezik Arimathei József és Nikodémus, akik leveszik Jézus testét a keresztről (5. vsz.) és Mária ölébe fektetik (6. vsz.). Eddig énekelt és konfe-

(Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/1.) és egy DVD-lemez jelent meg *Csik-somlyói Passiójáték a 18. századból*, szerk. és jegyz. MEDGYESY S. Norbert, előadó PPKE BTK Boldog Özséb Szintársulat, rendező GODENA Albert, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2010 (Régi Magyar Színpad, 1.), valamint monográfiák (PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színjátás a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993; MEDGYESY S. Norbert, *A csik-somlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiélettörténeti háttere*, Piliscsaba, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 [Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források 5. – PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák, 1.] láttak napvilágot.

⁸ E megható szépségű, a mikházi könyvállományban fennmaradt, dramatizált siralom Lukács István műfordításában látott napvilágot, aki Andreas Knezajich, valójában Zágrábi András (†1646) személyében azonosította másolóját: LUKÁCS István, *Dramatizirani Kajkavski Marijin plač iz Erdelja 1626: Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből*, Bp., Slovenika, 2000; LUKÁCS István, *A passióhagyomány a horvát irodadalomban*, Bp., ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék, 2008. A csik-somlyói passiójátékokkal összevetette: MEDGYESY S. Norbert, *Usporedba dijalogiziranog kajkavskog Marijina plača (1626.) i misterijskih igara nastalih u Čik-somlyu u XVIII. stoljeću*, Kronika. Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, XV(2013), 30. szám, 59–79. [Novi tečaj, godina XV, broj 30, Zagreb, 2013.], 59–79.

⁹ Az ének elsőként a *Misale Sarisburiense* lapjain Londonban, 1498-ban látott napvilágot. Párizsban hat kiadást (1501, 1507, 1517, 1519, 1522, 1526) ért meg, közben Rotomagus városában 1514-ben és Lyonban 1527-ben imprimálták. A kutatás domonkos kapcsolatokat ismer, ferencest nem, bővebben: Clemens BLUME, *Thesauri Hymnologici Hymnarium*, 1915 (Reprint: London, Forgotten Books, 2013), 319–321.

rált (*clamavit lacerans, dixit*) a prédikátor (contionator)-narrátor. Mária egyes szám első személyben, a Pietá-jelenetben elmondott siralmái az alábbiak szerint olvadnak bele az ének szövegébe:

1. Et clamavit lacerans / Capillos et pectus, / *Heu me jacet filius, / Meus sit despectus.*
2. Nuper inter millia, / Qui fuit electus, / Ut myrhæ fasciculus / Sit meus dilectus.
3. De cruce depositum, / Uidens corpus Christi, / Mesta mater lacrimans, / Atquem vultu tristi.
4. Dixit: o, dulcissime / Fili, quod fecisti, / Quod has pœnas asperas / Et mortem tulisti?
5. Ergo Mater Jesu Christi / Prosper poenas quas tulisti, / Gloria fac in coelisi / Laetemur per saecula. Amen.¹⁰

Kájoni *Hymnarium*ának 123–124. oldalán, a többenél erősebb tinta írásával immár egy magyar nyelvű Mária-siralom olvasható *Planctus B. V.* címmel. E meghatározó szépségű, latin minta nélküli költemény a magyar irodalom- és zenetörténetben elsőként a *Hymnarium* lapjain olvasható. Minden bizonnyal helyi, csíksomlyói költeményről van szó, szerzője ismeretlen, vagy feltételezhetjük, hogy Kájoni alkotása. Ismertségét mutatja, hogy a Kájoni kéziratában, az 1660-as vagy az 1670-es években papírra vetett szövegváltozat olvasható – kis eltérésekkel – a Kájoni *Cantionale* 2. kiadásában, 1719-ben is:

Planctus Beatæ Virginis
Tulajdon nótája vagy

Más Új Enek

1. Jaj, nagy kedven tartot
Draga, edes szülöttem,
Ki nélkül már ez világban
Holtig arua löttem.

1. Jaj, nagy kedven tartott
szerelmes szülöttem,
Ki-nélkül már ez világban
hóltig árva löttem.

¹⁰ Kájoni a *Hymnarium*ában három oldalra másolta be ezt az éneket: a 876. oldalon kezdődik (1–6. versszak), „Ez a’ nehany vers ide valo folio 874.” utalással a 874. oldalon folytatódik (7–11. vsz.), végül az „ut infra” utalást követően a 877. oldal jobb columnájának legfelső részén zárul a 12. strófával. Szűz Mária szavait kurziváltuk.

2. Hol vagy ket szememnek
Tündöklő szép világa
Elepedet, bus lelkemnek
Csendes boldogsága.	2. Hol vagy két szememnek
tündöklő világa,
El-epedett búss szívemnek
csendes boldogsága.
3. Hol vagy en szívemnek
Buzgo, nagy kivansága,
Eletemnek mezzel folyó
Edes Vigassága.	3. Hol vagy, én szívemnek
búzgó kívánsága,
Eletemnek mézzel folyó
kedves vigassága.
4. Mondgyatok meg nekem,
O, ti nagy, magas hegyek,
Szülőtemnek keresnie
Jaj, már merre mennek?	4. Mondgyatok meg nékem,
oh, ti, magas hegyek,
Születtemnek keresnie
vallyon merre mennek?
5. Mutassatok utat,
O, ti szép olaj kertek,
Szülőtetmet hogy meg fogták
velle merre mentek?	5. Mutassatok útát,
oh, ti olaj kertek,
Születtetmet hol meg-fogták,
velle merre mentek?
6. Jaj, ti nagy darabos,
Es szomoru, jart utak,
Szent Fiamnak vér cseppei
Latom, hogy it hultak.	6. Ah! ti nagy darabos,
éles köves utak,
Szent Fiamnak vér csöppei,
látom, itt hullottak!
7. Jaj! az bizonyára
Ennek szomoru jele,
Előmbé fű halalanak
Immar hideg szele.	7. Jaj, ez bizonyára
nagy szomorú jele,
Előmben fűj halálának
immár hideg dere.
8. Sirjatok en velem
Kedves Aszszony barátim,
Ez Vilagban, kik tudgyatok
Az en arvaságim.	8. Sirjatok én velem,
jó Aszszony barátim,
E' Világban, kik tudgyátok
az én árvaságim.

9. Meg hasad a szívem,
Kerlek, már ne hadgyatok,
El farattam, nem mehetek,
Tovab: jaj, fogjatok!
9. Meg-epedett szívem,
kérlek, ne hadgyatok,
El-fáradtam, nem mehetek
tovább, jaj, fogjatok!
10. MARIA MAGDOLNA
Vigasztald Jesus Annyat,
Mert el bagyat, hogy nem lattya
Szerelmes *Szent* Fiat.
11. Enyhicz siralmodot
Keserves Szűz Maria,
Mert *Szent* fiad harmad napra,
Fel tamad: azt mondta.
10. Enyhítsd siralmidat,
keserves Maria,
Mert Szent Fiad harmad napra,
fel-támad, azt mondta.
12. Mijs a' Keserves
Úr JESUS Szent Annyával,
Sirankozunk *szent* halalan
Legyünk *Szent* Fiaual. Amen.¹¹
11. Mi-is a' keserves
Úr JESUS Annyával,
Siránkozzunk Szent halálán
szerelmes Fiának. Amen.¹²

Az ének tematikai szempontból a Mária-siralmak 2. csoportjába tartozik,¹³ amelyek a keresés-motívumot éneklik meg költői formában. Az ének szerkezete dramatikus, melynek ősbibliai formáját a *Hymnarium* őrizte meg, ugyanis az 1–9. versszakban Mária énekel egyes szám első személyben, utána a narrátor szerepel három strófa erejéig. Nem tudjuk a választ arra, hogy Kájoni miért emeli ki kéziratában nyomtatott nagybetűvel a következő szereplő (?), MÁRIA MAGDOLNA nevét. Tisztáz-

¹¹ KÁJONI, *Hymnarium*, 123–124. Az énekek nyomtatásban itt látnak napvilágot elsőként. Munkánk során a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának kritikai, betűhív kiadási szabályzatát követtük és mai központozást alkalmaztunk. A *Hymnarium* esetében egy kéz, Kájoni János írásáról van szó. Helyesírása következetlen, a „v” hang jelölésére az „u” és a „v” betűket tetszés szerint variálja az egész kéziratban.

¹² *Cantionale catholicum. Régi, és Új, Deák és Magyar Áitatos Egyházi Enekek, Dicsiretek, Soltarok, és Lytaniak*, Csíksomlyó, 1719, 124–125. (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, Csíksomlyó, Ltsz. 5202; OSZK 294.639)

¹³ A Mária-siralmak csoportosításáról és forrásvidékéről bővebben: ERDÉLYI Zsuzsanna, *Siralmas az én életem: A Mária-siralmak költészete*, Új Írás, 1979/6, 55–72; KILIAN István, *Magyar Mária-siralmak*, Új Írás, 1981/4, 3–17; Sandro STICCA, *The Planctus Mariae in the Dramatic Tradition of the Middle Ages*, London, Athens, The University of Georgia Press, 1988; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák... i. m.*, 257–303, 458–474.

hatatlan, hogy a 11. szakaszt Mária Magdolna szájába adta volna az ének másolója? Ezt a szövegrészt ugyanis a concionator is énekelhetné. Sőt, a záró, 12. (a nyomtatott verzióban a 11.) versszak az éneklő és egyben bűnbánó ember fohászát örökíti meg. A nyomtatott verzió az egyes versszakok 2. sorának szótagszámával tér el a kézírattól: a *Hymnarium* verziójában 6–7–8–6 szótagot olvashatunk, a kancionálisban pedig 6–6–8–6 szótagszám található a négy soros költeményben. A nyomtatott és ezáltal 1719-től az ősi kegyhelyről terjesztett variáns lett az alapja annak, hogy e szép siralom 18. századi kézíratos énekeskönyvekben¹⁴ és a mai népzenei gyűjtésekben tovább él.¹⁵ Figyelemre méltó ellenben, hogy az 1704-ben – tehát az ének első ismert nyomtatott megjelenítése, Kájoni *Cantionale* 2. kiadása előtt 15 esztendővel – Veszprém vármegyében, a Szentsei György által papírra vetett *Szentsei-dalokönyv* már tartalmazza ezt az éneket. A Kájoni-féle változat 12 versszakos, a *Szentsei-dalokönyv* pedig 17 strófás, ez utóbbiban a Jézust elítélők és kivégzők kárhoztatása is olvasható (8–13. versszak),¹⁶ Kájoni és Balás Ágoston munkája viszont ezeket a strófákat nem említi, tehát a csíki ferencesek esetében egy tudatos szerkesztésről beszélhetünk. A Szentsei-változat szótagszáma a Kájoni-*Hymnarium* textusával egyezik: 6–7–8–6, viszont nem tartalmazza a Mária Magdolnára történt utalást. Felmerül a kérdés: a *Szentsei-dalokönyv* másolója ismerhette-e a Csíksomlyón akkor már minden bizonnyal, talán Kájoni szerzősége nyomán énekelt változatot? Vagy Kájoni 1677 előtt és Szentsei György 1704-ben egy közös, általunk még nem ismert forrásból merített?

E Mária-siralom kedveltségét az is mutatja, hogy a csíksomlyói passiójátékok szövegében több, más szövegű éneknek, vagy akár kereszt alatti Mária-planctusnak ez lett a nótajelzése: az 1741 (Scena 11.)¹⁷ és az 1742 nagypéntekén bemutatott misztériumjáték (Boros Márton, *Actio alia Parascevia*) zárójelenete (Actus ultimus,

¹⁴ *Szentsei dalokönyv* (1704, 33a–34a), *Maracska Anzelm-énekeskönyv* (Észak-Dunántúl, 18. sz. első fele), *Vépi énekeskönyv* (Vas vm., 1731, 104–105), *Paksi Márton György-énekeskönyv* (Öttevénysziget [Kunsziget], Győr vm., 1760–1761, 180), *Dóri énekeskönyv* (Sopron vm., 1763–1774, 121), *Deák-Szentés kézirat* (Csíksomlyó, 18. század, 161, Nr. 71.), *Bozókai Mihály kézíratos énekgyűjteménye* (18. sz. 2. fele, 145.). Dallamgerincét a *Deák-Szentés-kézirat* (Csíksomlyó, 18. század) alapján legutóbb közzé tette: KÓVÁRI Réka, *A Deák-Szentés-kézirat – The Deák-Szentés manuscript*, Bp., Magyarok Nagybasszonya Ferences Rendtartomány, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 161, nr. 71.

¹⁵ Bővebben: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 176–177. A keresés motívum műfajközi előfordulásáról: Uo., 281–285.

¹⁶ Kiadta: RMKT XVII. század 15/A, 1992, Nr. 223/I. Hasonmás és átírt kiadás: *Szentsei György dalokönyve I–II.*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1977.

¹⁷ Nota: Jaj nagy kedven...: 1741. Scena 11, *Liber Exhibens...*, 1164.

„Nota: jaj nagy kedvem etc.”) jelöli meg a kereszt alatti siralom dallamaként.¹⁸ Az 1767 nagypéntekén színre vitt, *Inductio de Passione Christi* című misztériumdráma kereszt alatti Mária-siralmának (*Cantus Mariae*) első versszaka a Kájoni *Cantionale* (1719) szövegváltozatának első strófájával egyezik, a többi hat versszak pedig a drámaíró ferences, minden bizonnyal Csedő László csíksomlyói gimnáziumi tanár invenciója.¹⁹ A Kájoni-*Hymnariumban* az *O, draga szerelmünk, egyetlen örömiünk...* kezdetű, hétstrófás, kétszereplős planctus utolsó előtti strófája az imént közzé tett *Jaj, nagy kedven tartot...* kezdetű Mária-siralom 6–7. versszakának eggyé olvasztott változata.²⁰

Dramatikus népének-prédikációk Kájoninál és a 18. század sokszereplős, színpadi passiójátékai

A Kájoni-*Hymnariumból* az alábbiakban közzétett népénekek elsősorban a szerepkre osztott sermőkkel, dramatikus prédikációkkal és devóciós passiókkal²¹ állíthatók rokonságba és kiegészítik a korábbi kutatás²² konklúzióit: a népének is lehet elmélkedő, szemléltető, didaktikus és dramatikus, vagy éppen magukat az éneklő hívőket ostorozó jellegű. A hórásének és a cantio is szolgálhat prédikátori és színjátékszerű feladatokat. Erre szolgál példaként az alábbi két költemény:

De Passione Domini

1. O, nam ez volt amaz szomorusag napia, / Iszonyu kinoknak keserues oraja, / Mellyen szörnyü kinnal az Istennek fia, / Ez nap feszítették²³ magas keresztfara.

¹⁸ *Liber Exhibens...*, 884.

¹⁹ Csíksomlyó, 1767. Scena 6. Kiadta: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Az Inductio de Passione Christi című csíksomlyói iskoladráma*, = *Írók és művek a XVII–XVIII. században*, szerk. LANCSÁK Gabriella, HARGITTAY Emil, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1984, 182–183. (A teljes tanulmány: 131–201.) (ELTE Acta Iuvenum)

²⁰ KÁJONI, *Hymnarium*, 177, jobb columna.

²¹ Magyar nyelvű kiadásokat lásd pl. *Régi Magyar Drámai Emlékek I–II.*, szerk. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai, 1960.

²² RMDE I., *i. m.*, 77–113; *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. és szerk., KILIÁN István, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 2), 127; KILIÁN István, *A minorita iskolai színjátékszűz a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti Füzetek, 129), 61–107; PINTÉR, *A ferences iskolai színjátékszűz...*, *i. m.*, 87–97.

²³ feszítettek [értelem szerint javítva]

2. Magnes követ irjak, hogy oly erős volna, / Sem aczel, sem pöröly neki nem artana, / Es semminemű vas őt meg nem ronthatná, / Az ő erősségét igen meg tartaná.
3. Talam kemény szivem hasonlo vagy ehez, / Az erős magnesnek ő természetéhez, / Keserues sirással esnél a kereszthez: / Ez szomoru napon ternél Istenedhez.
4. Hogy meg nem szakad az en szivemnek ere, / Latode, meg nyomot teged a' bűn terhe, / Imé, most rend folyt²⁴ az Christus *szent* vére, / O, kemény szemeim vakmerő gyökere.
5. Egy meg tagadasert nem a' *Szent* Peternek / Orczajan könyvei sebesen menének, / Nagy gödrök ket felől ő orczajan lónek, / Mellyert ő bunei meg engettetének.
6. A' *Szent* Péter Christust csak egyszer tagadta, / Az egyszeri vetkét örökké siratta, / Hát,²⁵ te, szegeny ember, kin a' bűnnek habja / Szinten ugy rad szallott, mint a' földnek pora.
7. Mít szinlelész, mert a' bünt iszod, mint a' vizet, / Tudode, hogy Isten mindenert meg fizet? / Ha a' bünt el hagyod, menyországban vezet, / De ha bűnben heversz, pokolban lesz *fészked*.²⁶
8. Mert a' meg terőké az Isten orszaga, / A' jamborokra *szál*²⁷ annak igassaga, / Ha kinek igaz lesz penitentiaja, / Menyországban leszen annak lakohaza.
9. Terj ki bűneidből, *nézz*²⁸ a' keresztfara, / Isten fia erted, latode, mint jara, / Vallara tetetk²⁹ a' vilagnak *ára*³⁰ / Minket a' pokolnak torkabol ki ranta.

²⁴ folyt [értelem szerint javítva]

²⁵ hat [értelem szerint javítva]

²⁶ fészked [értelem szerint javítva]

²⁷ szal [értelem szerint javítva]

²⁸ néz [értelem szerint javítva]

²⁹ tetetek [értelem szerint javítva]

³⁰ arra [értelem szerint javítva]

10. De fordiczd szemedet a' Christus Annyara, / A szomoru, gyenge, szep Szűz Mariara, / Meg gondolhatatlan szíue faldalmara, / Es ki mondhatatlan szörnyű banattýara.
11. O, meg keseredet ekes, szep virag szal, / Mely nagy keserűseg radis szalton szál, / Mert szerelmes fiad a' koporsoban ál,³¹ / O, ki mondhatatlan, draga Rosmarin szál!
12. Vajha lattad volna keserű sírasat, / A Szűz Marianak ő nagy zokogásat, / Ő szentseges fián lelki kín vallásat, / El hittem, bizonyly teís sziből szannad.
13. De micsoda ember volna e' vilagon, / Hogy sziből ne sírna ilyen ohajtason? / O, a ki most szenvedsz magos keresztfadon, / Emlkezzel rollam magos menyorszagban!
14. O, kerestyen ember, vajha meg tekinted, / A Kristust egy napon hányszor meg feszited, / Mind annyiszor Istent haragra gerjeszted, / Mennyiszer magadot a' vetekben ejted.
15. Ha kereded en töllem ez vilagnak Urát, / Ki feszítette meg az egek kirallyat, / Az Egnek, Tengernek szep igazgatojat, / Meg mondom ezentol en ennek az okat:
16. Im, meg talalod ezt Szent Pal Apostolnal, / Midőn az Istennek hiven nem szolgaltal, / *Szent* Parancsolattyan sokszor altal hagtál, / Akkor feszítetted, Uraddal így bántál.
17. De hogy Istenedet te meg engesztelhesd, / *Szent* Keresztfajarol mikeppen le vehesd, / Es a' *Szent* Joseffel tiszta gyolcsban tehesd, / Szived közepinek cellajaban rejthesd.
18. Az penitentiát igen gyakorollyad, / Csak imadsagot soha el ne hagyad, / Azte Istenedet meg ne haragicsad, / Így bizvast lelkedet menyben igazithad.

³¹ ál [értelem szerint javítva]

19. Ma nagy Pentek vagyon, minnyaián tudgyátok,³² / A Christus mit szenvedt értetek, lattyatok, / Esztendőben egyszer esik ez napotok, / Kerlek az Istenért, hogy imatkozzatok!
20. Christus szenvedeset gyakran forgassátok,³³ / Orczatok sirással azért aztassátok,³⁴ / Rettenetes banat szallyon ti reatok, / Ez iszonyu dolgon, bar, csudalkozzatok!
21. O, mennyei szentek, e' földre szallyatok, / Uratok mint szenved, magatok lassatok, / Kerünk mi hozzánk is ide járullyatok, / Orczankon folyanak sűrű könnyhullások.
22. Dicső Szent Angyalok, tijs ezt lassatok, / A Christus nagy kinnyara, oh, szomorkodgyatok, / Nap, Hold es csillagok, gyaszban borullyatok, / Mint a' nyarfa level, reszketve allyatok!
23. Teremtet allatok, világban kik vattok, / Ez gyasz koporsohoz bizvast járullyatok, / Ime, halua fekszik ti edes Uratok, / Könnyhullással e' sirt, bator asztassatok!
24. Ti vadhoz hasonlo, vas szívű emberek, / Mert hogy ez napon ti nem keseregtek, / Könyves szemmel ide hogy ti is nem neztok, / Im, e' koporsóban edes remensegtek.
25. O, edes Jesusom, hogy meg nem halhatok, / Hogy nem szalnak ream keserü banatok, / Miért hogy szemeim, ti most nem sirhattok, / Sebes ár uiz modra, hogy ti nem folhattok.
26. Kesz vagyok, Istenem, eretted meg halni, / Kesz vagyok eretted mindentol meg válni, / Es romlando testből mingyart ki költözni, / Menyországban ueled az utan uigadni.

³² tudgyatok [értelem szerint javítva]

³³ forgassatok [értelem szerint javítva]

³⁴ aztassatok [értelem szerint javítva]

27. Im, latod, hogy szivem erted el akadt, / Porra es hamuva en bennem
valtozot, / Latod, hogy az orczam sirastol el ázot, / Csontaim veleje
bennem meg száradot.
28. Sirjanak az Egek iszonyu jaj szoual, / Tengeri haboru indullyon zugassal, /
Benne leuő halak nagy sok sohaitassal, / Menybeli *Szent* Szüzek nagy
szomorusaggal.
29. Minden fele vadak szörnyű orditassal, / Tíjs szep madarak, szomoru
notaval, / Legyetek ez napon keserues banattal, / Ide jarullyatok iszonyu
sirassal!
30. Füvek es termőfak mostan bankodgyatok, / Ki nyilt szep tauaszi viragok,
kik vattok, / Ti kemeny kősziklak, meg hasadozzatok, / Mert meg holt ti
edes teremő Uratok.
31. Mijs, kik e' helyen it számoson vagyunk, / Miert hogy szivűnkben
egyenkent nem szállunk, / Keserues jaj szoval foldre nem torulunk, / Ez
gyasz koporsohoz rendel nem jarulunk.
32. Nem az Angyalokert halt meg az Úr Isten, / Sem nem a' vadakert
szenvedet buntelen, / Mert a' *Szent* Angyalok előtte szüntelen / Sok *Szent*
kialtassal udvaroknak szépen.
33. Hanem mi erettünk, bűnős emberekert, / Es Adamrol reank szarmazot
etelert, / Ez vilagra jőve mi ídvesegűnkert, / Kint halat szenvedte
szabadulasunkert.
34. Kövessátek³⁵ azert Maria Magdolnat, / Könyhullással nyerte bűne
bocsanattyat, / Hajauat törölven a' Christus *Szent* labat, / Igy nyerte meg
tölle örök boldogsagat.³⁶

A veretes szövegű, és különösen Szűz Mária említésénél kiemelt szépségű jelzőkkel
díszített, 17. századi éneket olvasva egyértelmű: mintha a 18. század csíksomlyói
passiójátékainak Prologusait és Epilogusait hallanánk. A költeményből egy ferences

³⁵ kövessetek [értelem szerint javítva]

³⁶ KÁJONI, *Hymnarium*, 251–253.

concionator kemény szavai szólnak, amelyek Jézus kínszenvedése példáján a bűnbánattartás fontosságára hívják fel a nagypénteki hallgatóság figyelmét. Kájoni népénekének 19–20. versszaka a gyakori felszólításokkal (is) utal a hangzó előadásra: „minnyiaian tudgyátok, lattyatok, Esztendőben egyszer esik ez napotok, Kerlek az Istenért, hogy imatkozzatok; forgassátok, aztassátok, csudalkozzatok!” A 31. versszak pedig résztvevő tömegről, azaz nézőközönségről énekel.

Kájoni énekének 22. strófája a Napot, a Holdat és a csillagokat szólítja siratásra, mint számos esetben a 18. századi misztériumjátékok Mária-, és önmagára érte a Júdás-siralmai. Álljon itt egy párhuzamos példa az 1769. évi somlyai misztérium *Arma Christi*-jelenetéből, amit *Justitia* dörgedelmei zárnak, a rendezői utasítás szerint „Ad Auditores – a hallgatósághoz” kiáltva:

Nap, hold és csillagok, gyászba boruljatok,
Plánétákkal együtt egek zokogjatok,
Föld s erőss kő sziklák, illik, hasadgyatok,
Szomorúság napja el jött, im láttyátok.³⁷

Kájoni énekének (főként a 14. versszaknak) mondanivalója egyértelmű: az ember vétkei Krisztus kínjait súlyosítják. Szép példákat olvashatunk erről a 18. századi csíksomlyói drámaszövegekben is.³⁸ Az 1772-ben előadott misztériumjáték *Prologusa* kimondja, hogy a passió szemlélésével a nézők szándéka az, hogy vétkeiket sirassák:

Igen dicsiretes a tű szándékokot,
Szent és üdvességes minden fáratságtok,
Ha Christus kinyain ma it szánakodtok,
S magatok vetkei sirván fájlaljátok.

Ime, hát szemlelvén Christus szenvedesit,
Könyvezzétek, kérlek, keserves keresztit,
Mert maga igiri bővséges erdemit,
És eképpen inti valasztot népeit.³⁹

³⁷ 1769. március 24. nagypéntek, Scena 3. *Liber Exhibens...*, 517–518.

³⁸ Bővséges példákkal lásd: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 55–71.

³⁹ 1772. április 17. nagypéntek: „Tragaedia de acerbissima passione et morte Domini Nostri Jesu Christi Salvatoris super psalmum Deus, Deus meus respice in me etc.” Részlet a *Prologusból*. *Liber Exhibens...*, 565.

A *Hymnariumból* közzétett ének 31. versszaka a résztvevő tömegről beszél, aki Krisztus koporsójához járult. Tehát előszóban hangzott el ez az énekké emelt, versszakokra osztott, intő tartalmú prédikáció. A csíksomlyói misztériumdrámák szövegében több helyt találunk olyan rendezői utasításokat, miszerint hegyen, vagy állomásokra bontva, vagy körmenetben adtak elő bizonyos jeleneteket. A legelső, 1721-ből fennmaradt passiójátékot feretrumokra (koporsó, sélye, saroglya, szent-sír?),⁴⁰ az 1723-as drámát⁴¹ pedig stációkra osztották. Sőt, az 1721-es passiójáték címe kifejezetten körmenetre utal: *Processio parascevice, in qua describitur passio Christi pro humano generi figura scripturistica adumbrata.*⁴² Az elmondott utasítások alapján sejthetjük, hogy az első csíksomlyói misztériumjátékot a hívő nézőkkel együtt vonuló körmenetben, görgethető úrkoporsó vagy alkalmi színpad mellett mutatták be.⁴³ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *De Passione Domini* című, 34 strófás, fenti költeményt a 17. század második felében nagypéntekenként a csíksomlyói kegytemplom úrkoporsója mellett énekelték közösen, vagy szólóban adta elő egy ferences. Ezt a szerepet a következő században a passiójátékok Prologusa és Epilogusa töltötte be.

Közvetlenül a *De Passione Domini* című ének után olvasható az alábbi költemény:

MAS

Ugyan Nagy Péntekre

1. Regi peldazatok immaron be töltek, / O testamentomban valamelyek löttek, / Az Ur Christus felől a' mit jövendöltek, / A regi Profetak mar be tellyesedtek.

⁴⁰ A darab szövege olvasható: *Ferences iskoladrámák I., i. m., 63–113.*

⁴¹ Nemes Katalin gondozásában megjelent: „*Nap, Hold és csillagok...*”, *i. m., 7–44*; Kilián István munkájaként: *Ferences iskoladrámák I., i. m., 173–218.*

⁴² 1721. április 11. nagypéntek. Az idézett mondat a dráma címe. *Liber Exhibens...*, 643.

⁴³ Párhuzamként említhető, hogy a földrajzi közelségben lévő Marosvásárhely jezsuita iskolájában 1708 nagypéntekén az önostorozó, látványos körmenetben szintén feretrumot görgettek a halott Krisztus szobrával. A Kilián István által feldolgozott *Historia Domus* szerint 1703-ban, 1709-ben és 1711-ben is tartottak a székely városban a jezsuiták nagypénteki spectaculumokat. Bővebben: KILIÁN István, *Liturgia és színjáték a marosvásárhelyi jezsuita iskolában, 1703–1763.* = *Imádságos asszony: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, szerk. CZÖVEK Judit, Bp., Gondolat, Európai Folklor Intézet, 2003, 75–86.

2. Első peldazattya a' Christusnak vala / Abel, Adam fia: a' kit gyűlöl vala / Cain, az ő battya, s' a' mezőre hija, / Ez az artatlannak ot verét ki ontya.
3. Masodik peldaja a' Christusnak vala / Abrahamnak fia, Isak Patriarka, / A ki egy köteg fat uit az aldozatra / Hogy azzal az Apia Istennek aldozza.
4. Ez keppen a' Christus vallan viszi vala / A' magos keresztfat a' Calvariara, / Melyre gonosz sidok fel feszitik vala, / Hogy *szent* halalual minket meg valtana.
5. Harmadik peldaia a' Christusnak vala / Josef Patriarka, kit el attak vala, / Kegyetlen Battyai, s' meg fosztották⁴⁴ vala, / Hogy soha se latnak, mert gyűlölik vala.
6. E' Keppen a' Christust sidoknak arulta / Judas, ki Urunknak Apostola vala, / Es a' veg vacsoran vele eszik vala, / Harmincz ezüst penzen nagy olcson elatta.
7. Mikor azert sidok Urunkat meg fogák,⁴⁵ / Kötözue elsőben Annashoz hurczolak, / Onnet Caifashoz, a' hol meg csufolak, / Szemeit be kötek, es arczul csapdosak.
8. Caifas, Urunkat Pilatushoz küldé, / Hogy őtet, mint biro, halalra itilné, / De Pilatus Christust Herodeshez küldé, / Hogy ezzel jo kedvét neki jelentené.
9. Herodes Christusnak igen örül vala, / Regtol fogva ötöt mert latni kívánta, / Sok dolgot Christustol igen kerdez vala, / De neki a' Christus csak egyet sem szola.
10. Ezt latuan Herodes igen meg busula, / Haragjaban Christust csufoltattya vala, / Udvara nepevel azert, hogy nem szolla, / Vegre Pilatusnak visza külte vala.
11. Pilatus Christusnak igassagat tudgya, / Sidok alnoksagat meg ertette vala, / Ezt masok előttis meg vallotta vala, / Christust meg menteni igyekezik vala.

⁴⁴ meg fosztottak [értelem szerint javítva]

⁴⁵ fogak [értelem szerint javítva]

12. De hogy a' sidoknak meg szünnyek haragja, / Christus ellen valo erős kiáltása, / Christust vitezivel meg ostoroztattya, / Es artatlan vérét a' földel itattya.
13. Meg ertven a' sidok Pilatus szandekát, / A Christus Jesusnak, hogy ő fogta pártját, / El bocsatasara valo akarattat, / Ezzel azt kilaltyak: meg bantya a' Császárt.
14. Ezt haluan Pilatus igen megjijede, / Latuan, hogy Urunkal már⁴⁶ jot nem tehetne, / Sidok nehessege átíre⁴⁷ gerjedne, / Sidok azt kialtyak: Christust meg feszicse!
15. Azert Christus ellen sententiat monda, / Hogy be tellyesednek sidók kivansaga, / Es meg valosodnek Profetak irasa, / Patriarkaknakis az ő peldazattya.
16. Ezt haluan a' szolgak töuisset vaganak, / Melyből a' Christusnak Coronat csinálnak, / Es kegyetlen modon fejeben nyomanak, / Draga Szent fejből sok vert bocsatanak.
17. Egy nehez keresztfat már⁴⁸ csináltak vala, / Mellyet mi Urunknak adának vallara, / Hogy azt viddegelne⁴⁹ a' Caluariara, / Melyre feszitetven nagy kinnal meg halna.
18. A Calvariara Christus hogy el juta, / Mezitelen tevek sidok keresztfara, / Kezeit, labait ra szegeztek arra, / S' fel emelek őtet mindenek lattara.
19. Ime, te eretted a' Christus meg hala, / O, te bűnős ember, mert te siecz vala / Sok bűncid által örök karhozatra, / De *szent* halalual a' Christus meg valta.

⁴⁶ mar [értelem szerint javítva]

⁴⁷ eltere [értelem szerint javítva]

⁴⁸ mar [értelem szerint javítva]

⁴⁹ viddegél: szállítgat, gyakran visz, cipelget. (*Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XIV.*, anyagát gyűjtötte SZABÓ T. Attila; főszerk. FAZEKAS Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 423–424.)

20. Így szenvedte halalt a' Christus erettünk, / S' meg mente kinoktol, kiket erdemlettünk, / Az örök halaltol, a' melyre siettünk, / Sok vetkeink által, kiket cselekettünk.
21. Le boruluan azert imadgyuk Urunkat, / Ez Sacramentomban leuő Christusunkat, / Hogy mikor el hozza mi vegső orankot, / Akkor adgyon nekünk örök nyugodalmot.
22. Dicsirtessek azert az Atya Ur Isten, / Ki az Ő szent fiat le külte közinkben, / Aldassek az szent lelek Isten, / Tellyes Szent Haromsag mind öröкке. Amen.⁵⁰

Az ugyancsak terjedelmes, teológiai tényeket költői megfogalmazásban éneklő, tartalmában didaktikus és egyben intő jellegű költemény a jézusi szenvedéstörténet állomásait sorjázza. Előtte annak leggyakrabban alkalmazott ószövetségi előképeit énekl meg. A költemény cselekményének sorrendje, felező 12-es versmértéke, a a a rímképlete egyezik 18. századi misztériumjátékok sajtáságaival. A 18. századi passiójátékok szövege 71 előkép-párhuzamot állított színpadra,⁵¹ vagy említett meg. A Kájoni énekében olvasható préfigurák közül Ábelé 3 esetben (1727-ben és 1767-ben égi pör során és 1736-ban eljátszva), Izsáké hat alkalommal (1727-ben, 1733-ban, 1755-ben, 1767-ben és 1769-ben égi pör fellépőjeként, 1765-ben előadva), József története pedig öt passiójáték (1721-ben és 1734-ben előadva, 1727-ben és 1767-ben égi pör szereplőjeként és 1753-ban a Prologusban említve) cselekményében jelent meg a csíksomlyói színpadon. A ferences egyházzenesz által leírt költemény összeolvassa az evangéliumokat, a 7–19. versszakban Jézus perének minden állomásáról énekel. A csíksomlyói passiójátékok szinte mindegyike részletesen bemutatja ugyanezen eseményeket.⁵²

⁵⁰ KÁJONI, *Hymnarium*, 253–254, jobb columna.

⁵¹ A bibliai előképeket forrásaival és drámabeli előfordulási helyeivel együtt sorolja: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 364–369.

⁵² Felsorolásukat, forrásaikat és drámabeli helyüket lásd: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák*, i. m., 355–364, nr. 51–100.

Összefoglalás

Tanulmányunkban Kájoni János *Hymnarium*ának csak magyar nyelven olvasható nagypénteki énekeit vettük górcső alá. Vizsgált énekeink régtől élő anyanyelvi⁵³ paraliturgikus gyakorlatra engednek következtetni Csíksomlyón, amelynek egyik bizonyítéka a *Hymnarium* és a *Cantionale catholicum* (1676, 1719) magyar nyelvű liturgikus tételeinek létezése.

A *Petri András-énekeskönyv* (1630–1631), a *Mihál Farkas-kódex* (1677–1687) és a *Pálffy Márton-énekeskönyv* (1676) nagypénteki énekeit, továbbá a Kájoni *Cantionale Passio de vita Christi* című, 116 versszakból álló, *A' Felséges Isten, Ki lakik Mennyégben...* kezdetű verses passióját⁵⁴ olvasva megállapítható, hogy létezett egy anyanyelvű, dramatikus és epikus népének hagyomány Csíkban és Gyergyóban, a 17. század során.⁵⁵ Ezt a feltételezést erősítik a tanulmányunkban a korabeli Kájoni-*Hymnarium*ból közzétett nagypénteki dramatikus népének. Ezeknek a sokversszakos, szereplőkre osztható passió-énekeknek távoli mintái a 14–15. század zsolozsma-forrású hórásénekei voltak. E liturgikus költeményekből Kájoni több tételt lefordított, és bemásolt *Hymnarium*ába. Viszont ezek mellett az énekek mellett találhatunk öt olyan nagypénteki költeményt is e versgyűjteményben, amelyeknek latin mintáik nincsenek; szerkezetük, bibliai és apokrif eredetű toposzrendszerük már saját stílust, sokkal egyénibb, magyar anyanyelvű és paraliturgikus szokásrendben született szövegezés, frazeológiát mutat. Kezdősoraik és terjedelmük: a Jaj, nagy kedven tartot szerelmes szülöttem... kezdetű egyszerű Mária-siralom (12 vsz.), az *O, drága szerelmünk, egyetlen örömünk...* kezdetű, Mária és a contionator szerepére osztott planctus (7 vsz.); a ferences prédikátor által szónokolva énekelt *O, nam ez volt amazz szomorúsag napja...* incipitű (34 vsz.) és a *Regi példázatok immaron be tölték...* kezdetű (22 vsz.) epikus passió énekek, továbbá a *Sirjátok en velem, o, ti magos egék...* kezdetű, Jézust sirató költemény (6 vsz.). A Kájoni-*Hymnarium* vizsgált tételei végigéneklék Jézus Krisztus szenvedéstörténetét, elmondják annak legismertebb ószövetségi előképeit és jelentős bennük a fájdal-

⁵³ Csíksomlyó liturgikus kódexeiben a 16. századból származó több bejegyzés olvasható, amely anyanyelvi zsolozsma-átírással, esetleg zsolozsmázásra utal. Több himnusz fordítása (pl. *Gloria laus, Vexilla regis* és a *Patris Sapientia*-hórásének) szerepel a *Cantionale catholicum*-ban is. (Bővebben: DOMOKOS, „...édes Hazámnak...”, *i. m.*; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, *i. m.*, 148–153.)

⁵⁴ Kiadta: DOMOKOS, „...édes Hazámnak...”, *i. m.*, 1237–1248. Kedves Csaba erről a verses passióról jogosan feltételezi, hogy előadták Kájoni működése idején, Csíksomlyón. (KEDVES Csaba, *Kájoni és a régi magyar dráma I–II.*, Magyar Felsőoktatás, 1996/4, 41–42; 1996/5–6, 48–49.)

⁵⁵ Bővebb kifejtése: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, *i. m.*, 141–147.

mas Szűz Mária alakja. Strófákra osztott, néhol nótajelzéssel ellátott népénekekről beszélünk, de szereplőkre (Jézus, Mária, Mária Magdolna, narrátor) bontható párbeszédetek találhatók bennük. Ezeket az egyes szám első személyben énekelt részeket a narrátor–prédikátor versszakai vagy verssorai kötik össze, akik kemény szavakkal bűnbánat-tartásra intik azokat a hívőket, valójában nézőket, akik egyben az éneklői, színházi szemmel nézve előadói voltak ezeknek a 17. századi költeményeknek. Ezekben a lírai alkotásokban egybeolvad a népének, a misztériumjáték és a prédikáció műfaja. E csíksomlyói példa igazolja Farmati Anna felvetését, aki szerint „műfajok, szövegtípusok elkülönítésében vannak ugyan általánosnak mondható támpontjaink, de az irodalmi szövegek, egyáltalán az irodalmiság típusának meghatározása mindig korfüggő, legtöbbször lehetetlen stabil rendszert felépíteni. [...] A használati irodalom megnevezés még nem létezett, de a jelenség igen, és valamennyire tudatos is volt.”⁵⁶

Véleményünk szerint ezen énekek esetében eredendően a zsolozsma egyes tételeiből származó, 14–15. századi hórásénekekre és itáliai laudákra visszavezethető, a 14–15. századi devóciós passiókkal és a 15–17. századi dramatikus prédikációkkal rokonítható, nagybenteki, párbeszédés felépítésű és egyben prédikációs jellegű, saját, csíksomlyói, paraliturgikus szokásról beszélhetünk. Ezt az a földrajzi tényező is alátámasztja, hogy a magyar nyelvterület más részeiről nem kerültek elő ilyen tartalmú és stílusú passiók alkotások, mint Csíksban, ahol a középkor óta folyamatos volt a katolikus vallásgyakorlat.

Az *O, nam ez volt amaz szomorúság napja...* kezdetű költemény 31. versszaka nézőkről beszél, akik Jézus koporsója körül gyűltek össze. Az első fennmaradt (1721) passiójáték egy feretrumnál (úrkoporsónál) játszódik, a hat esztendővel későbbi misztériumjátékot pedig stációkra, azaz állomásokra osztották. Kájoni énekszövegeiből következtetünk arra, hogy e sajtóságos szokás helye a csíksomlyói kegytemplomban felállított, vagy éppen saroglyán körbevitt, illetve a hívő-éneklő nézők által körmenetben megkerült úrkoporsó volt. Alkalma nagybentek estéje (a szentsír megnyitása után), fő szereplője a ferences contionator és a hívő nézősereg lehetett, aki együtt énekel(hetet)t a prédikátorral.

A Kájoni által 1659 és 1677 között papírra vetett énekeknek a szerkezete, epikus és egyben didaktikus tartalma, motívumrendszere, stílusa, frazeológiája, versmértéke és szótagszáma, rímképlete és a bűnbánattartást előmozdító célja egyértelműen a 18. századi csíksomlyói passiójátékok konkrét és helybeli előzményének tekinthetők. Ezek az alkotások a láncszemek a 14–16. századi, elsősorban

⁵⁶ FARMATI Anna, *Más régi ének: A XVII. századi katolikus népének-költészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 2009, 53.

italiai eredetű, Mária anyai kínjaira összpontosító devóciós passiók, a 15–17. századi dramatikus prédikációk és a 18. századi csíksomlyói passiójátékok között.⁵⁷ Kájoni énekei közelebb állnak a késő középkori forrásvidékhez (dramatikus prédikáció, devóciós passió), mint az actusokra és scénákra, ritkábban stációkra vagy inductiókra osztott, sokszereplős, a templom helyett immár színpadon bemutatott, 50–130 évvel későbbi, a gimnáziumi oktatáshoz és a Mária Társulathoz kötődő társaik. A Kájoni énekeiben anyanyelven és strófikusan prédikáló és magyarázó, énekelve vagy recitálva eljátszott contionator-szerepet a következő században a passiójátékok Prologusa és Epilogusa töltötte be, akik mellett 1721-ben Misericordia, 1723-ban Justitia és 1746-ban maga a Contionator nevű szereplő jelentette a prédikátor feladatát.

Arra sajnos nincsen adatunk, hogy ezeknek az énekeknek – Domokos Pál Péter szavával élve – „az erdélyi magyarság éneklő Pázmány Péterje”,⁵⁸ Kájoni János lett volna a szerzője, vagy egy meglévő, jellegzetesen csíksomlyói szokást vetett papírra 1677 előtt. A *Hymnarium* énekeinek tanúsága szerint mindenesetre Jézus Krisztus szenvedéstörténetének dramatikus bemutatását (vagy legalább párbeszéd, szent-sír körüli, minden bizonnyal processziós eléneklését) Csíksomlyó esetében 50–60 esztendővel előbbre tehetjük az első passiójáték szövegének 1721-es dátumánál.

⁵⁷ Ugyanilyen közvetítő kapocs Stockinger Mátyás ferences nagypénteki második prédikációja (Csíksomlyó, 1679–1689), amely az egyik Laskai Osvát-beszéd (*Bíga salutis*, 1506, 47. sermo) majdnem pontos fordítása. A Laskai- és a Stockinger-sermót párhuzamosan kiadta: SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kézíratos prédikációk*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 4), 137–181.

⁵⁸ DOMOKOS Pál Péter, *A csíki énekeskönyvek = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, szerk. CSUTAK Vilmos, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 1929, 104. (A teljes tanulmány: 102–112.)

PAPP ÁGNES

*A mise állandó énekei magyarul az 1674-es
Cantus catholiciben**

Kiss Gábor (1960–2017) emlékére

Az alábbi tanulmány az egyik olyan, igen jól ismert, 17. századi katolikus énekeskönyvvel foglalkozik, amelynek anyagát teljes egészében feldolgozta, közzétette Papp Géza a *Régi Magyar Dallamok Tára* II. részében,¹ valamint Stoll Béla és Holl Béla a *Régi Magyar Költők Tára* 15. kötetében.² Munkájuk nyomán immár régóta reálisan felmérhető, milyen helyet foglalt el a Sámbar Mátyás jezsuita által szerkesztett, *Cantus catholici* című, ám az 1651-es azonos című kiadástól független, 1674-ben Kassán megjelent énekeskönyv a 17. század 2. felének hasonló kiadványai között.³

Elsőként ebben az énekeskönyvben láttak napvilágot magyar nyelvű miseordinárium-énekek. A mise állandó énekeinek magyarítása ezekben az évtizedekben – mondhatni – a levegőben volt, hiszen rövidesen még két nevezetes énekeskönyv-szerkesztmény, Kájoni János *Cantionale catholicuma* (1676)⁴ és Náray György *Lyra coelestis* (1695)⁵ közzölt hasonlókat. A három szóban forgó énekeskönyv ilyen jellegű anyaga azonban egymástól nagyjából elszigeteltnek látszik. E miseénekek dallammintáit és szövegeit ugyan jól ismerjük, mégsem tisztázott kellőképpen a műfajnak és egyes darabjainak beágyazottsága a késő-középkori és

* A tanulmány a NKFIH SNN 117057 „A vallás emlékei népzenei archívumokban” tematikájú pályázat támogatásával készült.

¹ PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, II). – A továbbiakban: RMDT II.

² *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, Argumentum, 1992 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15) – A továbbiakban: RMKT XVII/15A-B.

³ *Cantus catholici Latino-Hungarici [...]* (A továbbiakban: CC 1674.) Vö. *Régi Magyar Könyvtár*, kiad. SZABÓ Károly, I, Bp., MTA, 1879, nr. 1159 (továbbiakban RMK I); PAPP Ágnes, *Ki volt az 1674-es kassai Cantus catholici szerkesztője? = Tükröződések, Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-zenetörténelmi tiszteletére*, szerk. SZALAY Olga, Bp., L'Harmattan, Könyvpont, 2012, 515–533.

⁴ RMK I 1188.

⁵ RMK I 1479.

korabeli, magyarországi és közép-európai énekrepertoárba. Az ének- és szövegtípusok nyilvánvalóan a korszak egyházi és hitéleti kívánalmaival összhangban keletkeztek. A dallamalkalmazások sajátosságainak, a tudatos ciklus- és repertoár-építésnek közelebbi megismerése rámutathat e speciális énekcsoport forrásaira és az énekkészlet gyarapításának jellegzetes 17. századi módszereire. A század utolsó negyedében kiforralt és rögzített ordináriuménekeket a hazai gyakorlat felől is érdemes mérlegre tenni: mely része bizonyult életképesnek, és mely része maradt meg, mint „íróasztal-kompozíció”, holtan a nyomtatott könyvek lapjain. Ezzel összefüggésben növekszik meg a jelentősége a 18. századi kéziratos forrásanyagának, amely számos másolatban őrizte meg az 1674-es *Cantus catholici* énekeit. A kántorkönyvi másolatok tartalmának szisztematikus feltárásával megbecsülhető lenne, mekkora súllyal volt jelen Sámbar énekeskönyve – s benne az ordináriuménekek – a közvetlen utókor kántori gyakorlatában.⁶

Az 1674-es énekeskönyv tizenkét különböző ordináriumének-sorozatot jelölt meg (ld. az 1. táblázatot), amelyekből az öt alapvető ének sosem hiányozhatott: a *Kyrie* a hármaskönyörgéssel; a dicsőítő ima, a *Gloria*; a hitvallás, amely a pap kezdőszavai szerint a *Credo*, a folytatás kezdőszava szerint a *Patrem* megjelölést kapta; az eucharisztikus ima részét képező *Sanctus*, az angyalok himnusza; végül a szimbolikus *Agnus*, az Isten Báránya a kenyér megtörésekor. Az ordináriuménekek a tematikus énekcsoportok élén kaptak helyet a könyvben, s végigkísérték az egyházi év időszakait (ádvent, karácsony, nagyböjt, húsvét, pünkösd, évközi idő), kiemelkedő ünnepnapjait (újév, mennybemenetel, Úrnapja stb.), valamint a votív misék tartalmát (Szentháromság, Szűz Mária). Az „Énekek Lajstromában” (f. *3r–*7r) az ünnepkörön belül a főcím alatt mindig kiemelt nagybetűkkel szerepelnek.

Liturgikus időszak		Énekek		Pagina
		száma	típusa	
I.	Adventre	8	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei (bis), Post elevationem (bis)	1–4
II.	Karácsonyra	5	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	43–46

⁶ Holl Béla a RMK-T XVII/15 B kötetében olvasható, az egyes énekekhez írt jegyzeteiben feltüntette az énekszövegek általa ismert 18. századi előfordulásait. Vö. továbbá PAPP Ágnes, *Ki volt... i. m.*, 526; PAPP Géza, PAPP Ágnes, *A katolikus egyházi népének a 18. században = Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZACSVAI KIM Katalin, Bp., MTA BTK ZTI, megj. alatt (Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez, 2)

Liturgikus időszak		Énekek		Pagina
		száma	típusa	
III.	Újlesztendőre	6	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Sanctus után, Agnus Dei	139–141
IV.	Vízkereszt után	5	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	164–166
V.	Nagyböjtre	5	Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei	249–252
VI.	Húsvétra	5	Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei	331–333
VII.	Mennybemene- telre	5	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	359–360
VII I.	Pünkösdre	5	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	367–370
IX.	Szentháromság- ról	5	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	382–384
X.	Úrnapra	1 + (4)	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	393
XI.	Közönséges időre	(5)	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	434
XII.	Boldogasszony- ról	1 + (4)	Kyrie, Gloria, Patrem, Sanctus, Agnus Dei	457
Ad d.	Vasárnapokra	3	Confiteor, Pater noster, Credo	455, 437, 439

1. táblázat. Miseordináriumok az 1674-es Cantus catholiciben

Valójában azonban csak tizenegy önálló ordináriumciklust tartalmaz az 1674-es *Cantus catholici*. „Közönséges időre és vasárnapokra”, vagyis az évközi időre csupa olyan éneket írt elő a szerkesztő, amelyek másutt már előfordultak; a vízkereszt utáni (valójában szintén évközi) és a nagyböjti idő énekeiből, valamint a Szentháromságról szóló tételek közül válogatott. Az ordináriumok függelékeként értékelhetjük a „számfölötti” *Credót*, a Közgyónás (*Confiteor*) és a Miatyánk (*Pater noster*) magyar nyelvű strófás, refrénes népénekváltozatait. Az első és harmadik ordináriumciklushoz hozzáadott énekek az ún. „elevációs”, vagyis úrfelmutatási énekek új műfaját gazdagították.

A tizenegy különböző *Kyrie* (ld. a 2. táblázatot) között egyetlen latin szövegű akad – az *Angelum mittens* ádventre –, amelyben a *Kyrie-Christe-Kyrie* latin strófaival teljesen magyarra fordított versszakok váltakoznak.⁷ Sámbar énekeskönyvében a *Kyrie*-versek magyar szövege minden egyéb esetben interpoláció: figyelemre méltó, hogy nem marad el belőlük sem a görög és latin megszólítás, sem az „eleison”

⁷ RMKT XVII/15A-B, nr. 1.

könyörgés. Mivel az eredeti liturgikus énektétel nem többől állt, mint ezekből a litániából származó rövid invokációkból vagy refrénekből, így az 1674-es *Cantus catholici* minden *Kyrie*je tulajdonképpen tropizált – másképpen: költői betoldással, toldalékkal ellátott – formának tekinthető. Bár a *Kyrie*-magyarítások így szorosan kötődni látszanak a tropizálás középkori előzményeihez, az átköltések forrása mégis ismeretlen.

	Lit. alkalom	Szövegkezdlet	Ad notam ⁸	Pagina
I.	Ádventi Kyrie	<i>Kyrie Angelum mittens... / Isten angyalodat...</i>	<i>(Mittit ad Virginiem...)</i>	1
II.	Karácsonyi Kyrie	<i>Kyrie eleison, drága gyermecske...</i>	<i>Az idő eljött...</i>	43
III.	Újszentendőre	<i>Kyrie eleison, új időben...</i>	<i>Kedvesen tekénts ránk...</i>	139
IV.	Vízkereszt utáni időre	<i>Kyrie eleison ... Isten irgalmaz...</i>	(saját dallam)	164
V.	Nagyböjtre	<i>Kyrie eleison ... irgalmaz minékünk...</i>	(saját dallam)	249
VI.	Húsvétra	<i>Kyrie eleison ... Uram irgalmaz...</i>	(saját dallam)	331
VII.	Mennybemenetelre	<i>Kyrie eleison ... az egekben lakó...</i>	<i>Surrexit Christus hodie...</i>	359
VIII.	Pünkösdre	<i>Kyrie eleison ... Mennybéli teremtő...</i>	<i>(Spiritus sancti gratia)</i>	367
IX.	Szentháromságáról	<i>Kyrie hatalmas Isten...</i>	<i>(Kyrie magne Deus)</i>	382
X.	Úrnapi	<i>Kyrie eleison mennyi bástyánk...</i>	<i>Az idő eljött...</i>	393
XI.	Közönséges időre	(„ugy lehet, mint fol. ...”)	=	434
XII.	Boldogasszonyról	<i>Kyrie Szent Atya isten, dicsőítéssel...</i>	<i>(Kyrie magne Deus...)</i>	457

2. táblázat. *Kyrie*-énekek az 1674-es *Cantus catholici*ben

A középkori gregorián repertoár valódi *Kyrie*-trópusait csupán egyetlen darab képviseli: a magyar középkori forrásokból is kimutatható *Kyrie Magne Deus...*

⁸ Zárójel jelzi, hogy a táblázatotban megnevezett nótatalás az énekeskönyvben nem szerepel.

(1. kottapélda),⁹ amelyet az énekeskönyv szerkesztője a Szentháromságról és a Szűz Máriáról szóló votív misékhez alkalmazott. A *Kyrie Magne Deus* tropizált dallamának magyarországi meggyökerezettségét mi sem bizonyíthatja jobban, mint megjelenése többek között az 1674-es *Cantus catholicus*-ben.¹⁰ Félreismerhetetlen utalást a trópus eredeti latin szövegére azonban csak Kájoni János tett *Cantionálékjában*.¹¹ Az ott olvasható viszonylag pontos fordításhoz képest a Sámbar Máttyás-féle teljesen szabad újraköltés szentháromságos tartalommal, így megfelel a *Kyrie* hármas tagolásának és igazodik a liturgikus alkalomhoz.¹²

Kyrie Magne Deus

Ky - ri - e e - - - - - lei - son.

CC 1674, 382. A Szent Háromságról

Ky - ri - e ha - tal - mas Is - ten, U - ral - ko - dó Földön, Mennyen, Szent A - tyáinknak val - lunk hí - ven. Ir - gal - mazz mi - né - künk.

1. kottapélda

A *Cantus catholici* kilenc különböző *Kyrie*-dallama közül az imént bemutatott tropizált tételen kívül még másik három kapcsolódott össze eredetileg latin szöveggű, hosszabb múltra visszatekintő énekkel. Az ádventi és a pünkösti *Kyrie*¹³ olyan dallamokat kapott, amelyek maguk is elválaszthatatlanok az ünneptől: a *Mittit ad virginem...* ádventi szekvenciáról és a *Spiritus Sancti gratia...* pünkösti himnuszról van szó. (2. és 3. kottapélda) Míg az előbbi szekvencia használata, népszerűsége folytonos és töretlen kellett legyen Magyarországon a középkor óta,¹⁴ addig az

⁹ Vö. SZENDREI Janka, *A trópus a misében = Magyarország zenei története: I. Középkor*, szerk. RAJECZKY Benjamin, Bp., Akadémiai, 1988, 396–407 (ide: 405–406.); Gábor KISS, *Ordinariums-Gesänge in Mitteleuropa: Repertoire-Übersicht und Melodienkatalog*, Kassel, Basel etc., Bärenreiter, 2009 (Monumenta Monodica Medii Aevi, Subsidia, 6), 100, 171.

¹⁰ RMDT II, 635 (nr. 294).

¹¹ „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: KÁJONI János *Cantionale catholicum*, PETRÁS INCZE János *Tudósítások*, kiad. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 885. – A *Kyrie Magne Deus...* az 1676-os első kiadásban az 507. oldalon található.

¹² RMKT XVII/15 A-B, nr. 269.

¹³ RMKT XVII/15 A-B, nr. 1, nr. 262.

¹⁴ RAJECZKY Benjamin, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi, I, Hymni et Sequentiae*, Bp., Editio Musica, 1956, nr. II. 42; RMDT II, 542–543 (nr. 149a).

utóbbi, a Szentlélekről szóló himnusz eredetije nem mutatható ki nálunk, csak erősen metrizált és szótagszám-bővüléssel anyanyelvű változatai a 16. századtól.¹⁵

CC 1674, 1.

Ky - ri - e An - ge - lum mit - tens ad Vir - gi - nem,
re - du - cis po - pu - lum ad vi - tae car - di - nem: e - lei - son, e - lei - son.

2. kottapélda

CC 1674, 367-368. Pünkösztí énekek. Kyrie.

Ky - rje e - lej - son e - lej - son e - lej - son: Menny - bé - li Te - remp - tő A - tya Is - ten,
Vi - selj gon - dot re - ánk e - gek - ből it - ten, Men - tek le - szünk mind e go - nosz - tól men - ten,
nem is já - runk res - ten.

3. kottapélda

A húsvéti *Kyrie*¹⁶ dallama a *Surrexit Christus hodie...* húsvéti kancióhoz kapcsolódik; annak is magas járású első sorral kezdődő variánsához (4. kottapélda).¹⁷

¹⁵ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, I), 578–579, 691 (nr. 214). (A továbbiakban: RMDT I.) – KÁJONI, *i. m.*, 543. (Az 1676-os első kiadásban a 273–274. oldalon.) – CC 1674, 370. (*Spiritus Sancti divina gratia...* és *A Szent Léleknek áldott szent kegyelme...* valójában fordított nótajelzéssel, vagyis visszaulással a *Kyrie* kottájára.)

¹⁶ RMDT II, nr. 65/b; RMKT XVIII/15 A-B, nr. 22. A CC 1674 kottája hibás.

¹⁷ RMDT I, 509 (nr. 120). A Csomasz Tóth által közölt dallam (az *Eperjesi graduálból*) 4. kottapéldánk első sorában olvasható.

Eperjesi graduál 1635, f. 230v

Az Krisz - tus men - ny - be fel - mé - ne, Há - la lé - gyen az Is - ten - nek, Hogy

Náray 1695, 111.

Mennynek Ki - rály - né Asz - szo - nya, Al - le - lu - ia, Al - le - lu - ja, ö -

CC 1674, 331.

Kyr - je e - lej - son e - lej - son, U - ram ir - gal - mazz mi - né - künk,

mi - ne - künk helyt szö - rez - ne, Di - csé - ret Is - ten - nek.

rülj bol - dog Szűz Má - ri - a, Al - le - al - le - lu - ja.

Ez víg na - pon adj jót né - künk, Ki - vel ú - jul - jon meg él - tünk. Ky - ri - e e - lej - son.

4. kottapélda

Ugyanennek a kanciónak zenei elemeiből építkezik az a magyar *Regina coeli laetare...* Mária-antifóna, amely Náray György *Lyra caelestis*-ében jelent meg, 21 évvel a kassai *Cantus catholici* után.¹⁸ Náray ugyanebből a motívumkészletből pünkösdi *Credót* is kompilált.¹⁹ Ezzel Sámbar nyomdokaiba lépett, aki már 1674-ben alkalmazta a szóban forgó egyedi, ötsoros strófaváltozatot a húsvéti *Gloria* és a mennybemeneteli *Credo* éneklésére (ld. a 3–4. táblázatban).²⁰ Így a 17. század végére ordináriumciklusok között vándorló, „univerzális”, de adott ünnepi időszakhoz kötődő ordináriumdallammá emelkedett ez az eredeti dallamrokonságánál fogva szorosan a húsvéti idő liturgikus gondolatköréből kinőtt „kompozíció”.

Az 1674-es *Cantus catholici* vízkereszt utáni időre, nagyböjtre és húsvétra szánt *Kyriá*²¹ más énekeskönyvben nem jelentek meg, és nincs mellettük ad notam utalás feltüntetve, így az énekeskönyv saját dallamainak tekinthetők. Későbbi kéziratok

¹⁸ RMDT II, nr. 65/a.

¹⁹ *Credo Pentecostale Hungarice* = NÁRAY, *Lyra caelestis*, Nagyszombat, 1695, 82.

²⁰ Az RMKT XVII/15 A azért nem közölte külön ezeket a *Gloria*- és *Credo*-verseket, hogy az ismétlődéseket kiküszöbölje a kötet szövegközléseiben. A csekély mértékben változó, és uniformizált dallamalkalmazással ellátott *Gloria*-parafrázisok Holl Béla jegyzeteiben olvashatók a karácsonyi *Gloriánál*: RMKT XVII/15 B, 206 (nr. 66).

²¹ RMKT XVII/15 A-B, nr 542, 164, 228.

feljegyzéseikről igazolható, hogy forrásunkból eredeztethetők.²² Ezeknek az énekeknek újszerűségét, belterjességét még jobban hangsúlyozza, hogy az énekeskönyvön belül hat (vízkereszt utáni *Kyrie*), illetve hét (húsvét utáni *Kyrie*) további alkalommal szerepelnek dallammintaként.²³

Gloria-énekek (ld. a 3. táblázatot) kilenc dallammal és hatféle szöveggel kerültek be az énekeskönyv ordináriuménekei közé. Az úrnapi, a mennybemeneteli, a húsvéti és az újesztendei *Dicsőség* szövege megegyezik a karácsonyival.²⁴

	Liturgikus alkalom	Szövegkezdet	Ad notam	Pagina
I.	Ádventre	<i>Dicsőség mennyben istenek...</i>	(<i>Ó jénységés szép hajnal...</i>)	2
II.	Karácsonyra	<i>Dicsőség mennyben Istenek...</i>	(<i>Jesu dulcis memoria...</i>)	43
III.	Újesztendőre	<i>Dicsőség mennyben Istenek...</i>	<i>Puer natus ... unde gaudet.../ (Redemptor orbis...)</i>	140
IV.	Vízkereszt után	<i>Dicsőség ... aki szelíd voltát...</i>	<i>Üdvözlégy mennyei Bányá...</i>	165
V.	Nagyböjtre	<i>Dicsőítsük magas égben...</i>	(saját dallam)	250
VI.	Húsvétra	<i>Dicsőség mennyben Istenek... alleluja...</i>	<i>Kyrie eleison VI.</i>	332
VII.	Mennybemenetelre	<i>Dicsőség mennyben... alleluja...</i>	<i>Surrexit Christus hodie...</i>	359
VIII.	Pünkösdre	<i>Dicsőség magas mennyben...</i>	<i>Kyrie eleison VIII.</i>	368
IX.	Szentháromságról	<i>Dicsőség légyen a magas mennyben...</i>	<i>Immáron bétölt...</i>	382
X.	Úrnapi	<i>Dicsőség mennyben Istenek...</i>	= <i>Dicsőség II.</i>	393
XI.	Közönséges időre	(„ugy lehet, mint fol...”)	=	434
XII.	Boldogasszonyról	(„mint Sz. Háromság napján”)	= <i>Dicsőség IX.</i>	457

3. táblázat. *Gloria*-énekek az 1674-es *Cantus catholiciben*

²² A 18. századi másolatokról ld. a 6. lábjegyzetet. Az egyik legfőbb kézirat forrás, az ún. *Magyar Cantionale* törzsanyagát régóta az 1674-es kassai *Cantus catholici* másolataként tartják számon, vö. RMDT II, 51.

²³ RMDT II, 569 (nr. 177), 469 (nr. 65/b).

²⁴ Vö. 19. lábjegyzet.

Nyolc szótagos sorokból álló közönséges strófaformájuk lehetővé tette egyúttal, hogy különböző dallamokat rendeljen hozzájuk a szerkesztő. Betoldásként az ünnepi időszaknak megfelelő, újabb sorokat fűztek a versekbe („alleluja” – p. 359; „járjunk híven ez időben” – p. 140). A karácsonyi *Gloria*²⁵ dallammintája, a *Jesu dulcis memoria*... négy soros himnusz dallama²⁶ azonban erre már nem volt alkalmas, viszont a *Puer natus in Betlehem, unde gaudet*...²⁷ igen, valamint az ötsoros saját húsvéti *Kyrie*-kompozíció és a *Surrexit Christus*...²⁸ tizenkét szótagos, páros sorai is, hogy a refrén okozta bővülést felvegyék. (Ld. az 5–6. kottapéldát)

CC 1674, 43-44. Karácsonyra való Gloria

Di - cső - ség men - ny - ben Is - ten - nek, bé - kes - ség Föl - dön em - ber - nek,

CC 1674, 123.

Pu - er na - tus in Bet - le - hem, Un - de gau - det Ie - ru - sa - lem.

CC 1674, 140. Gloria: Puer natus nótájára

Di - cső - ség men - ny - ben Is - ten - nek, bé - kes - ség Föl - dön em - ber - nek,

jó a - ka - ra - tú hí - vek - nek, Szent in - du - la - tú né - pek - nek.

O ter be - a - tum nun - ti - um, a dul - ce cor - dis gau - di - um, Al - le - lu - ia, al - le - lu - ia.

jó a - ka - ra - tú hí - vek - nek, Szent in - du - la - tú né - pek - nek, jár - junk hí - ven ez i - dő - ben.

5. kottapélda

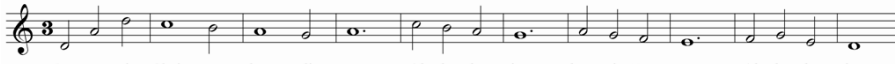
²⁵ RMKT XVII/15 A-B, nr. 66.

²⁶ RMDT II, nr. 84.

²⁷ RMDT II, nr. 160.

²⁸ RMDT I, nr. 146. Ugyanerre a dallamra kellett énekelni a mennybemeneteli *Kyriét* is (RMKT XVII/15 A-B, nr. 251).

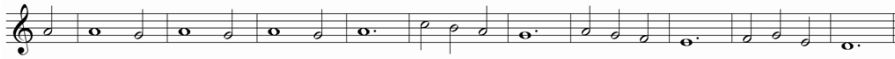
CC 1674, 337. Húsvétre való ének

Sur - re - xit Chri - stus ho - di - e, Al - le - lu - ia, laus sit De - o, Al - le - lu - ia.

CC 1674, 359. Mennybemeneteli Glória

Di - cső - ség menny - ben Is - ten - nek, bé - kes - ség Föl - dőn em - ber - nek, Al - le - lu - ia.

Mor - tem qui pas - sus pri - di - e, Al - le - lu - ia, laus sit De - o Al - le - lu - ia.

Jó - a - ka - ra - tú hí - vek - nek, Jó - in - du - la - tú né - pek - nek, Al - le - lu - ia.

6. kottapélda

A refrénes formák kultiválása az egész Sámbar szerkesztette énekeskönyvben megfigyelhető, egyáltalán nem mellékes jelenség. A miseordinárium-ciklusokban az említett *Gloria/Dicsőség* adaptációkon kívül még tíz hasonló versszak típus fedezhető fel szinte minden miseénekműfaj képviselőjében (*Kyriék, Credók, Confiteor, Pater noster*, elevációs énekek). A szerkesztő a refrénképzés imént ismertetett módjának fordítottját is propagálta az „Új Esztendőre Való Énekek” fejezetben (p. 155): egy-egy jól ismert, a karácsonyi ünnepkörhöz tartozó énekstrófát elővéve – valamelyik *Puer natus*²⁹ – annak bizonyos sorai helyett iktatta be az újonnan költött *Dicsőséget*, illetve az ünnep tematikus sorait, eközben az eredeti ének további sorai szolgálták refrénként. Az 1674-es gyűjteményben előszeretettel ajánlott egyik ilyen alapdallam (*Fit porta Christi...*) „ad notam”-ként szolgált Náray énekeskönyvében is a karácsonyi *Dicsőség* szövegéhez.³⁰ Jellegzetesen rugalmas, régies strófaforma ez is (8, 4+4, 8, 6) a 17. századi énekeskönyvek közös anyagából, ami az ünnepkör azonossága mellett lényegesen megkönnyíthette az új versek adaptálását. A hívők éneklésbe való bevonásának záloga lehetett tehát egyfelől a nagyobb múltra visszatekintő, jól bevált szöveg és dallam, másfelől az újonnan költött szövegekhez csatlakozó válasz, refrén. Erre nagy szükség volt, mert a szokatlan, újszerű formák, versek és dallamok még a kántori gyakorlatban, szólóénekként sem biztos, hogy tartósan gyökeret tudtak verni.

²⁹ RMDT II, nr. 67 (*Fit porta Christi – Puer natus in Betlehem, applaudite*); nr. 230 (*Puer natus... hoc in anno*). Csupa olyan énekről van szó, amelyek már az 1651-es *Cantus catholicus*-ben is megjelentek! – A CC 1674 szerkesztője a 155. oldalon (*Puer natus... hoc in anno – Gyermek jelent... ez időben*) az énekeskönyv 121. (*Puer natus in Betlehem, unde gaudet – Gyermek jelent Betlehemben, örülnek...*) és 124. (*Puer natus... applaudite – Gyermek jelent... örvendezzünk!*) oldalaira utalt vissza, *Gloria/Dicsőség* szövegrészletekkel illusztrálva az alkalmazás módját.

³⁰ *Gloria Hungarice*. Ad Notam. *Fit porta caeli pervia, fulget dies*. = NÁRAY, *Lyræ coelestis*, i. m., 25.

A fentiek fényében érdemes szemügyre venni az 1674-es *Cantus catholici* tíz különböző *Credo* szöveg- és dallamszerkesztménye (ld. a 4. táblázatot) közül a karácsonyi és újesztendei *Hiszünk mi az egy Istenben...* szövegkezdetű hitvallások dallammintáit. (7/a-b. kottapélda) Mindkettő a karácsonyi idő gondolati tartalmánál marad, s az egykor igen népszerű *Puer natus*-ének különféle formáit veszi alapul.³¹ Jól nyomon követhető rajtuk a forma- és változatgazdagság, a sorszerkezet flexibilitása (8-as és rövid sorok kombinálása), amely utat nyitott a sokoldalú szövegalkalmazás felé, akár még refrénes formában is, mint az további *Puer natus* dallamvariánsok *Gloria*-énekké alakításánál megfigyelhető.

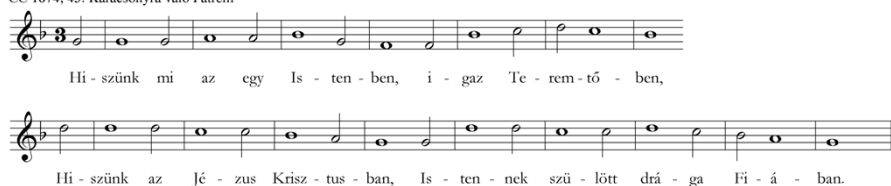
	Liturgikus alkalom	Szövegkezdet	Ad notam	Pagina
I.	Ádventre	<i>Az kereszténységben...</i>	(<i>Ave Hierarchia...</i>)	2-3
II.	Karácsonyra	<i>Hiszünk mi az egy Istenben...</i>	(<i>Puer natus ... natus...</i>)	45
III.	Újesztendőre	<i>Hiszünk mi az egy Istenben...</i>	(<i>Puer natus ... unde...</i>)	140
IV.	Vízkereszt után	<i>Hiszünk egy igaz Istenben...</i>	<i>Alma Redemptoris mater... / Üdvözítőnk Anyja...</i>	165
V.	Nagyböjtre	<i>A mindenható Atyában hiszünk...</i>	<i>Áron vesszeje virágozik... / Infinitae bonitatis...</i>	251
VI.	Húsvétra	<i>Hiszünk igaz Istenben...</i>	(<i>Krisztus feltámadt, mi bűnűnket...</i>)	332
VII.	Mennybemenetelre	<i>Hiszünk egy igaz Istenben...</i>	<i>Kyrie elejson VI.</i>	360
VIII.	Pünkösdre	<i>Hiszünk az igaz Istenben...</i>	<i>Feltámadt a mi életünk...</i>	369
IX.	Szentháromságról	<i>Patrem in omnipotentem...</i>	(<i>O Maria virgo pia...</i>) / <i>Sanctus VIII.</i>	383
X.	Úrnapi	<i>Hiszünk egy igaz Istenben...</i>	= <i>Patrem IV.</i>	393

³¹ 7a. kottapélda: „Ad notam”-ja RMDT I, nr. 147. Holl Béla számára a dallamtárakban kiadatlanak tűnt ez az 1651-es *Cantus catholiciból* (p. 43) ismert dallamminta, vö. RMKT XVII/15 B, 208 (nr. 68); 7b. kottapélda: „Ad notam”-ja RMDT II, nr. 66. Mivel az újesztendei *Credo*-ének szerepelt legelőbb (p. 140) az énekeskönyvben, így az utána következő *Puer natus* (p. 144) már csak „Hiszünk mi” nótatalással ellátott szöveggént jelent meg, hasonlóan az ugyannerre dallamra éneklendő, *Ab, drága édes kisdedünk...* kezdetű énekhez (p. 152).

	Liturgikus alkalom	Szövegkezdlet	Ad notam	Pagina
XI.	Közönséges időre	(„ugy lehet, mint fol. ...”)	=	434
XII.	Boldogasszonyról	(„mint Sz. Háromság napján”)	= <i>Patrem IX.</i>	457
Add.	Vasárnapokra	<i>Hiszünk mi az egy Istenben...</i>	<i>Óh mi mennybéli szent Atyánk ... (Patrem)</i>	439

4. táblázat. Credo-énekek az 1674-es Cantus catholiciben

CC 1674, 45. Karácsonyra való Patrem

Hi - szünk mi az egy Is - ten - ben, i - gaz Te - rem - tő - ben,
Hi - szünk az Jé - zus Krisz - tus - ban, Is - ten - nek szü - lött drá - ga Fi - á - ban.

7a. kottapélda

CC 1674, 140. Patrem

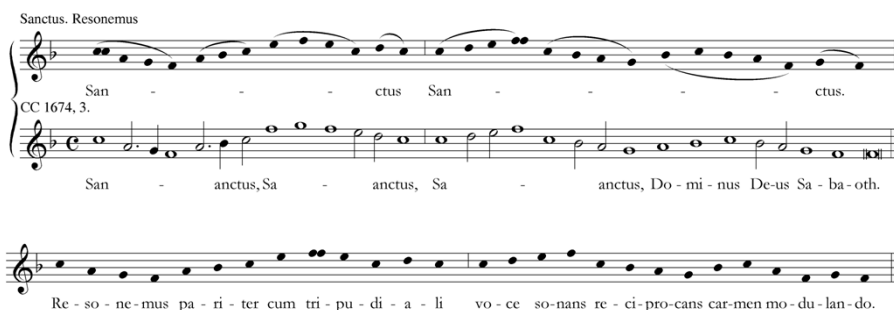
Hi-szünk mi az egy Is - ten - ben, Menny s Föld-nek te - rem - tő - jé-ben,
Hi-szünk a Jé - zus Krisz - tus-ban, Is - ten egy Fi - á - ban.

7b. kottapélda

A *Sanctus*-énekek között az adventi *Resonemus pariter...* trópus érdemel kiemelt figyelmet. (8. kottapélda) A dallam és a szöveges betoldás felbukkan a zágrábi egyházmegyéhez tartozó, retrospektív kéziratokban a 16. és a 17. századból.³²

³² 1. Vegyes tartalmú énekeskönyv töredéke, 9 folio, XV–XVI. század, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 181. Vö. Antun MARKOV, *Katalog metropolitanskih riedkosti = Zbornik zagrebačke biskupije 1094–1944*, Zagreb, [1944], 493–550. (ide: 521.); SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1), 103 (F 335 számú töredék). – 2. *Medvedics-rituále*, 1647–1650, Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 302 (olim 215). Vö. PAPP Ágnes, *Retrospektív liturgikus-zenei forrásunk új megvilágításban*, Magyar Zene 51(2013), 384–399.

Sanctus. Resonemus

San - - - ctus San - - - ctus.

San - anctus, Sa - anctus, Sa - anctus, Do - mi - nus De - us Sa - ba - oth.

Re - so - ne - mus pa - ri - ter cum trí - pu - di - a - li vo - ce so - nans re - cí - pro - cans car - men mo - du - lan - do.

8. kottapélda

Magának a *Sanctus*nak gregorián dallamtípusát nem sikerült megnyugtatóan azonosítani a középkori dallamkészlet valamely általánosan ismert darabjával.³³ A *Graduale Romanum* XVII. számú miséjének *Sanctusa*, amely a szairodalomban összehasonlításul szerepel, a *Sanctus, Resonemus*nak csak fenntartásokkal lehetne közelebbi variánsa: „Pleni sunt” szakaszai fekvésben és a melizmák beosztásában lényegesen eltérnek egymástól.³⁴ A trópus szövege sem ismert egyelőre a középkorból, Magyarországon kívüli forrásokból sem.³⁵ Mindezek alapján, amíg nem kerül elő ezt cáfoló adat, addig a *Sanctus, Resonemus* – nevezetesen a verses betoldás szövegét³⁶ és a latin miseordináriumének hozzá alkalmazását – sajátos hazai alkotásnak tekinthetjük. Igazolódni látszik az a feltevés, hogy a trópus komponálása időben megelőzte volna a melizmatikus *Sanctus* keletkezését.³⁷ Magát a kiindulásul szolgáló dallamot illetően viszont akár a magyar hagyományozás elsődlegessége, akár a külföldről való átvétel mellett csak a cseh források beható tanulmányozása után

³³ KISS, 8. jegyzetben *i. m.*, 95, 202 (43.2 típus). A *Medvedics-rituále* lejegyzése azonban hibás – terc- – transzpozíciójú.

³⁴ A gregorián *Sanctus*szal való összehasonlítást ld.: RMDT II, 452 (nr. 42). Eszerint a szóban forgó *Sanctus* tehát az ordináriumkatalógus 32-es dallamával rokonítható (KISS, *i. m.*, 32). Érdekes, hogy megfigyelhető téves terctranszpozíció e *Sanctus*-típus magyarországi adatai között is.

³⁵ *Uo.*, 95, 202, 264.

³⁶ Ld. *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 7), 614. (A továbbiakban: RMKT XVII/7.)

³⁷ KISS Gábor, *A középkori magyar tradíció lokális ordinárium-dallamai = Zenetudományi Dolgozatok 2004–2005*, szerk. SZ. FARKAS Márta, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2005, 147–175. (ide: 158).

foglalhatunk állást.³⁸ Annyi mindenesre megállapítható, hogy a különböző cseh énekszövegek a miseordinárium-énektől teljesen függetlenek.

A *Resonemus* trópus nyomtatott magyar népénekeskönyvi szövegváltozataihoz³⁹ képest jelentős eltéréseket mutatnak a késő-középkori liturgikus ordinárium-hagyomány említett retrospektív feljegyzései (ld. az 5. táblázatot). Utóbbiak latin szövegét különös félrehallások, elírások (reciproco–reciprocans; psallamus–canamus; Isach–Isaac) tarkítják már önmagukban is. Ugyanígy többféle szöveghagyomány párhuzamos meglétére és talán hasonló szövegértelmezési ingadozásokra lehet gyanakodni a versek 17. századi magyar fordításai esetében is.⁴⁰ Újdonság a kétnyelvűségen kívül, hogy míg az eredeti latin strófa 7+6, 8+6 szótagszámú, addig a fordítások versszakai, sőt, a nyomtatott könyvek kétnyelvű verzióinak latin részei is utolsó sorukban egy szótaggal bővültek (7+6, 8+7).⁴¹ Az 1674-es *Cantus catholicus*ben megjelent változat lényegesen eltér a Kájoni *Cantionale* első két kiadásában kiadottaktól.⁴² A rímelést összehasonlítva csak a Sámbar-énekeskönyv verseiben vált dominánssá a keresztrím. Feltételezhetjük, hogy az egyes vidékeken rendrendkívül népszerű verset a régi, szintűgy közkedvelt dallam korszerű, metrizált népének változata kedvéért újraköltötte a szerkesztő.

³⁸ A magyar szakirodalomban eddig csak a *Szomorú kancionál* (1561) dallama szerepelt. Vö. RMDT II, 452–453; PAPP Géza, *Über die Verbreitung des Quintwechsels*, *Studia Musicologica* 8(1966), 189–209. (ide: 193.)

³⁹ RMKT XVII/15 A–B, nr. 8, 10.

⁴⁰ Az 5. táblázat nem tartalmazza a 17. századi kéziratos források szövegverzióit. Ld. RMKT XVII/7, nr. 159 (*Petri András-énekeskönyv, Mihál Farkas-kódex*); RMKT XVII/15 A–B, nr. 8 (*Pálffy Márton-énekeskönyv*). A *Zemlény János-énekeskönyv*ben csak töredékesen olvasható (RMKT XVII/15B, 11). Kájoni János *Hymnarium*ában a *Resonemus* csak nótajelzésként szerepel, latin szöveg nincs följegyezve; vö. MEDGYESY S. Norbert, *Adventi himnusz-, szekvenca- és trópus- (első)fordítások, kanciók Kájoni Hymnariumában = Régi magyar népénekek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelki-ség Kutatócsoport, 2015, 197–222 (ide: 216–217).

⁴¹ A *Petri András-énekeskönyv*beli latin vers első versszaka még nélkülözi ezt a bővítést, a szöveg további része azonban már él vele. Vö. RMKT XVII/7, 614.

⁴² KÁJONI, 10. jegyzetben *i. m.*, 178–179. A Kájoni *Cantionale catholicus*beli szövegvariánsok összehasonlítását ld. KÖVÁRI Réka, *Hagyomány és megújulás Kájoni Cantionale-jának kiadásában = Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében, A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai*, szerk. KOVÁCS Andrea, Bp., LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2012, 311–340 (ide: 324–328). A latin szöveg negyedik versszakában Kájoni egy helyen elrontotta a szótagszámot (et nubes pluant justum).

Kájoni 1676, 1719

CC 1674

Medvedics-rituále, f. 119v

MR 181 (fragmentum), f. 1

<p><i>Sanctus, Sanctus</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Resonemus pariter cum tripudiali voce sono reciproco carmen modulando. <i>Sanctus Dominus deus Sabaoth.</i> 2. Ut cantemus hodie melos exultemus. hilariter iucunditer Christo nunc psallamus. <i>Pleni sunt caeli et terra gloria tua.</i> 3. Sacramentum typicum laudis harmonie venerantes symphonice decantemus digne. <i>Osanna in excelis.</i> 4. Manna pluit patribus isach imolatur agnus pasche deputatur nobis rite datur. <i>Benedictus</i> Marie natus <i>qui venit in nomine Domini.</i> 5. Sub mystica specie nobis de superna hierarchia caelestem panem de Jesu Christe. <i>Osanna in excelis.</i> 6. Ave plena gratia tu sola vocaris Jesum Christum interpella Et pro nobis ora. 	<p><i>Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Resonemus pariter cum tripudiali voce sonans reciprocans carmen modulando. <i>Sanctus Dominus Deus Sabaoth.</i> 2. Ut cantemus specie modo de superna hierarchiam caelestem piam da Jesu Christe. <i>Pleni sunt caeli et terra gloria tua.</i> 3. Ave plena gratia tu sola vocaris Jesum Christum interpella Et pro nobis ora. <i>Osanna in excelis.</i> 4. Ut cantemus hodie caelos eructemus hilariter iucunditer Christo nunc canamus. <i>Benedictus</i> Marie natus <i>qui venit in nomine Domini.</i> 5. Manna pluit patribus isach imolatur Agnus pasche deputatur nobis rite datur. <i>Osanna in excelis.</i> 6. Sacramentum typice laudes armonie venerantes symphonia decantemus digne. 	<p><i>Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Resonemus pariter cum tripudiali voces tonent per nubila Christo iam venienti. <i>Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth.</i> 2. Patres nostri in Lybbo, diu expectantes, optabant unanimiter alta voce dicentes. <i>Benedictus</i> Mariae natus, homo deus, <i>qui iam venit in nomine Domini:</i> Christus Jesus. 3. Roret caeli desuper, et nubes pluant justum, dabitque terra Christum. Harmatoznak az eget kévánt igazsággal; gazdagodnak az földiek Lelki nagy buzgósággal. 4. Roret caeli desuper; Nubes pluant justum: Panditur Virginaliter, dabitque terra Christum. Harmatoznak az eget kévánt igazsággal; gazdagodnak az földiek Lelki nagy buzgósággal. 5. Osanna nunc pronamamus, ubique in terris, et in caeli cum angelis, <i>osanna in excelis.</i> Amen.
---	---	--

5. táblázat. A Sanctus, Resonemus latin szövegeinek összevétele

Az éneket évszázadokig ébren tartó népi hagyomány elsősorban Kájoni énekeskönyveiből merített, azok ádventi tematikát erősítő szövegét (*Énekeljünk mindnyájan...*) vitte tovább.⁴³ Az 1674-es *Cantus catholici* által közölt ének jelentősége viszont abban áll, hogy fenntartotta a dallam ordináriumének-jellegét.⁴⁴ Csak a „késő-gregorián” latin énekmintához fogható, hogy az ádventi ciklus *Agnus Dei* (kétféle szöveg) is ugyanazt a *Sanctus*, *Resonemus* dallamot kapta.⁴⁵ Sőt, Sámbar könyvében az éneksorozat kiegészült további énekekkel az Úrfelmutatás utánra (*Post elevationem*).⁴⁶ Ahogyan az 1674-es énekeskönyv, úgy a korábban kéziratosan hagyományozott hosszú magyar versek⁴⁷ és a későbbi Kájoni *Cantionale*-kiadások (1806, 1921) szerkesztési változtatásai⁴⁸ is egybehangzóan (de természetesen különféle módokon) utaltak a *Resonemus* ének versszakainak egész misét átfogó felhasználhatóságára.

A misciklus utolsó tétele, az *Agnus Dei* gyűjteményünkben minden esetben „azon nótára” éneklendő, mint az azt megelőző *Sanctus*. (Ld. a 6. táblázatot.)

	Liturgikus alkalom	Szövegkezdet	Ad notam	Pagina
I.	Ádventre	<i>Sanctus / Szent, szent...</i>	<i>(Sanctus. Resonemus...)</i>	3
		<i>Agnus Dei / Istennek szent Báránya...</i>		4
II.	Karácsonyra	<i>Szent, szent, szent Úr Isten...</i>	<i>Redemptoris mater, oh szentséges Szűz Mária...</i>	45
		<i>Istennek Báránya...</i>		46
III.	Újesztendőre	<i>Szent vagy, szent vagy...</i>	<i>Oh ékes szép virág...</i>	141
		<i>Istennek Báránya, édes Jézus...</i>		141

⁴³ Vö. MTA ZTI, Régi Zenetörténeti Osztály gyűjteménye: ún. Történeti énektár, 716. számú típus. – KÖVÁRI, *i. m.*; RAJECZKY Benjamin, *Gregorianische Gesänge in der ungarischen Volkstradition*, *Studia Musicologica* 27(1985), 5–22 (ide: 16–17); SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, Bp., Akadémiai, 1979, I (Dallamközlés), 120, II (Elemzések), 58.

⁴⁴ Ld. még *Sanctus Hungarice* = NÁRAY, *Lyra caelestis, i. m.*, 20.

⁴⁵ KISS, *Ordinariums-Gesänge...*, *i. m.*, 229 (65.1 típus); RMKT XVII/15 A-B, nr. 11.

⁴⁶ RMKT XVII/15 A-B, nr. 12, 51, 50. A *Magyar Cantionale Szentséges Szent áldozat...* szöveggel másolta tovább.

⁴⁷ RMKT XVII/7, 614.

⁴⁸ KÖVÁRI, *i. m.*

	Liturgikus alkalom	Szövegkezdet	Ad notam	Pagina
IV.	Vízkereszt után	<i>Sanctus, ter Sanctus...</i> <i>/ Szent vagy örökké...</i>	<i>Oh születendő, hozzáánk jövendő...</i>	166
		<i>Agnus Dei qui tollis...</i> <i>/ Isten Bíránya, szű-viünk...</i>		166
V.	Nagyböjtre	<i>Szent, szent, szent mindenható...</i>	<i>Szűz anyjától születik...</i>	252
		<i>Istennek szent Bíránya...</i>		252
VI.	Húsvétra	<i>Sanctus, Sanctus, Dominus...</i> / <i>Szent, szent, szent vagy...</i>	<i>Szűz anyjától születik...</i>	333
		<i>Agnus Dei qui tollis...</i> <i>/ Istennek szent Bíránya...</i>		333
VII.	Mennybemenetelre	<i>Sanctus, sanctus, sanctus, sanctus...</i>	<i>Feltámadt a mi életünk...</i>	360
		<i>Agnus Dei, Agnus Dei...</i>		360
VIII.	Pünkösdre	<i>Sanctus, sanctus, sanctus, sanctus...</i>	<i>(O Maria virgo pia...)</i>	369
		<i>Agnus Dei, Agnus Dei...</i>		370
IX.	Szentháromságról	<i>Szent vagy örökké...</i>	<i>Oh születendő, hozzáánk jövendő...</i>	383
		<i>Agnus Dei qui tollis...</i> <i>/ Isten Bíránya, lelkünk...</i>		384
X.	Úrnapi		= <i>Szent, szent V.</i>	393
			= <i>Istennek Bíránya V.</i>	393
XI.	Közönséges időre	(„ugy lehet, mint föl...”)	=	434
			=	434
XII.	Boldogasszonyról		= <i>Szent vagy IX.</i>	457
			= <i>Agnus Dei IX.</i>	457

6. táblázat. A Sanctus–Agnus tételpárok az 1674-es Cantus catholiciben

Kilenc, szöveg szempontjából különböző *Sanctus–Agnus* párt lehet számba venni. Ami e két énektétel magyarítását illeti, speciális helyzettel állunk szemben: az ordinárium semelyik másik részénél sem található az énekeskönyvben ennyi latin nyelvű szakaszt. Míg a *Kyriék* közé csupán egyetlen vegyes nyelvű, a *Credók* közé pedig szintén egyetlen teljes egészében latin tétel került be, addig a *Sanctus–Agnus*

tetelpárok egyike tisztán latin szövegű, és további négy *Sanctus*, valamint öt *Agnus* esetében foglalta egybe a szerkesztő a latin és a magyar szöveget. A vegyes szövegű énekek előadásmódja a nyomtatott közlésből és a strófaformából kikövetkeztethetően többféle lehetett: a latin és a magyar részeket vagy váltakozva, vagy egymást követő két külön versszakasként, vagy folytatólag egyetlen strófába összesűrítve szólaltatták meg.

A kilenc különféle *Sanctus* és *Agnus* megszövegezés mindössze hét dallammal kapcsolódott össze. A *Sanctus*oknak két olyan dallama is van, amelyre kétszer alkalmaztak miseszövegeket: egyazon dallamminta (*Szűz anyjától születik...*) kötötte össze a nagyböjti és a húsvéti mise,⁴⁹ s egy másik (*Oh születendő...*) a vízkereszt utáni és Szentháromságról szóló mise⁵⁰ *Sanctusait*, illetve *Agnusait*. A Szentháromság tematikájú, vízkereszt utáni évközi vasárnapokra előírt *Szent vagy* egyébként versezetében sem sokban különbözik a Szentháromság vasárnapitól. Mindkét „ad notam”-ként megjelölt ének sokszor szövegezett, kedvelt darabja volt az 1674-es *Cantus catholicus*nek; ebből következően az énekszövegek jó része kizárólag ebben az énekeskönyvben (és közvetlen másolataiban) található meg.

A dallamátvitel ténye a mise állandó énekei között – itt nem általánosságban a jól ismert „ad notam” technikáról van szó – a magyarított ordináriumok egyik igen lényeges sajátosságára és előzményére világít rá. Egyazon misciklus különböző tételeinek azonos dallam által való összekötése, vagyis a ciklus tagjai közti kapcsolat szerveesebbé tétele bevett eljárás volt a középkori gregorián miseordinárium-repertoárban. Részleges vagy teljes dallamkölcsonzés, illetve adaptálás jellemezte a latin *Sanctus*–*Agnus* párokat olyannyira, hogy az utóbbi dallamát rendszerint le sem kottázták, szöveg és dallam összetársítását alkalmasint nagy gyakorlaton alapuló rögtönzésre bízták.⁵¹ Az eltérő formaépítkezés ellenére más állandó énekek, a *Kyrie* és a *Gloria*, vagy a *Kyrie* és a *Sanctus* is épülhettek azonos dallamcsírára.⁵² A metrikus, strofikus ordináriumdallamok bevezetése az énekgyakorlatba és a népénekeskönyvekbe természetesen megkönnyítette, új alapokra helyezte a dallamok újraalkalmazását.

A készlet bővítésének szándéka és a régi minták továbbélése valószínűleg együttesen generálták azt az ideát, amely egyrészt az énekciklusokon átívelő dal-

⁴⁹ RMKT XVII/15 A-B, nr. 168, 169, 231, 232; RMDT II, nr. 115.

⁵⁰ RMKT XVII/15 A-B, nr. 565, 567, 271, 272; RMDT II, nr. 174/I.

⁵¹ KISS, *Ordinarius-Gesänge...*, i. m., 25–28.

⁵² Gábor KISS, *Contrafactum – Theoria Contra Factum = IMS Cantus Planus, Papers Read at the 9th Meeting Esztergom and Visegrád, 1998*, ed. László DOBSZAY, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2001, 189–207 (ide: 196).

lammintákban, másrészt egy „témára”, egy dallamagra komponált ordinárium-ciklusokban öltött testet. (Ld. a 7. táblázatot.) Utóbbira Náray György énekeskönyvében találni példát a 17. század végén.⁵³ Ha az innen-onnan elővett számtalan „ad notam” azt már nem is tette lehetővé, hogy az ordináriumoknak a többi műfajtól megkülönböztető, saját dallama, szignifikáns idiómája legyen – hiszen a középkori dallamhagyomány szinte teljes cseréje bekövetkezett ekkorra –, a miséhez tartozó énekek egységesítésére való törekvés mégis könnyen felismerhető.

Ad notam	Funkció	Szövegkezdet	Énekeskönyv
<i>Feltámadt a mi életünk...</i>	<i>Patrem</i> Pünkösdre	<i>Hiszünk az igaz Istenben...</i>	CC 1674
	<i>Sanctus</i> Mennybemene- telre	<i>Sanctus, Sanctus, Sanctus, Sanctus...</i> (kétnyelvű)	
	<i>Agnus</i> Mennybemenetel- re	<i>Agnus Dei, Agnus Dei...</i> (kétnyelvű)	
	<i>Credo Paschale</i>	<i>Hiszek egy élő Istenben...</i>	Náray 1695
<i>(O Maria virgo pia...)</i>	<i>Sanctus</i> Pünkösdre	<i>Sanctus, Sanctus, Sanctus, Sanctus...</i>	CC 1674
	<i>Agnus</i> Pünkösdre	<i>Agnus Dei, Agnus Dei...</i>	
	<i>Patrem</i> Szentháromságról	<i>Patrem in omnipotentem...</i>	
<i>(Surrexit Christus...)</i> / <i>(Mennynek Királyné Asszonya...)</i>	<i>Kyrie</i> Húsvétra	<i>Kyrie elejson...</i>	CC 1674
	<i>Gloria</i> Húsvétra	<i>Dicsőség mennyben Istennek...</i>	
	<i>Credo</i> Mennybemenetelre	<i>Hiszünk egy igaz Istenben...</i>	
	<i>Credo Pentecostale Hungarice</i>	<i>Hiszek egy élő Istenben...</i>	Náray 1695

7. táblázat. Ordináriumokon átívelő dallamminták

A kassai *Cantus catholicus*-ben megjelent új elevációs énekek az őket megelőző *Sanctus* dallamát kapták meg. (Ld. a 8. táblázatot.) Az elevációs, avagy úrfelmutatási ének a csendes és latinul mondott átváltoztatásra adott érthető szavakat a hívek szájába, és egyben teret az egyéni áhítat számára. A rákövetkező század német nyelvterületen keletkezett és hamarosan magyarra fordított klasszikus miseénekeinek is nélkülözhetetlen részét, legfőbb tagoló pontját alkotta. A miseének lényeges ismerve a valamennyi strófáján végigvonuló egyetlen dallamminta volt.⁵⁴ Kérdés, vajon az 1674-es *Cantus catholicus*-elevációs énekkel is kitüntetett két ordinárium-ciklusa nem tekinthető-e joggal a „klasszikus” magyar nyelvű miseének egyik őse-

⁵³ Pagina 58–62. Ld. RMDT II, 441–442 (nr. 24/a-c).

⁵⁴ Vö. PAPP Géza, PAPP Ágnes, *A katolikus egyházi népének...*, i. m.

nek? Néhány jelentős 17. századi adat révén némiképp megváltozhat az a kép, amely eddig a 18. század katolikus népénekéről körvonalazódott.

I.	<i>Sanctus, Resonemus pariter...</i>	Pag. 3
	<i>Agnus Dei ad eandem melodiam. Istennek szent Báránya...</i>	4
	<i>Aliter. Oh ártatlan szent Báránya...</i>	4
	<i>Post elevationem. Rettenetes áldozat... Melodia Sanctus</i>	5
	<i>Post elevationem. Reggeli friss harmatunk... Melodia Sanctus</i>	5
II.	<i>Sanctus. Nótája Oh ékes szép virág... Szent vagy...</i>	141
	<i>Sanctus után. Jelent piros vérben... Nóta Oh ékes szép virág...</i>	141
	<i>Agnus Dei. Nóta Oh ékes szép virág... Istennek Báránya...</i>	141

8. táblázat. Elevationis énekek az 1674-es Cantus catholiciben

RÉGER ÁDÁM

Kájoni János Hymnariumának szerkezetéhez

Az utóbbi néhány esztendőben öröndetes módon felélénkültek a csiki szerzetes *Hymnariumára*¹ összpontosító kutatások. A közelmúltbeli elemzések elsősorban valamely részproblémára (általában egy-egy szövegre vagy szövegcsoporthra) irányultak,² így a gyűjtemény egészére vonatkozó – helyenként igen fontos koncepcionális és funkcióbeli kérdéseket érintő – megállapítások, illetve feltételezések csak

¹ KÁJONI János, *Hymnarium (Latin–magyar versgyűjtemény)*, 1659–1677 körül, Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. Könyvészeti leírását ld. MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1999, I. 7. tétel, 100; továbbá STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, 102. tétel.

² MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiség-történeti háttere*, Bp.–Piliscsaba, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány–PPKE BTK, 2009, 143–144, 297–303, kritikai szövegkiadással: 377, 475–481; MEDGYESY S. Norbert, *Adventi himnusz, szekvencia- és trópusfordítások, kanciók Kájoni Hymnariumában = Régi magyar népekek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 197–222; MEDGYESY S. Norbert, „*Három állapotban Istennek szolgáló, Szűzesség, Házaság, özvegyiségben voltál...*”: 17–18. századi énekek Arpád-bázi Szent Erzsébet tiszteletére iskolamesterek kézírataiban = *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 209–242; MEDGYESY S. Norbert, „*Szent János pediglen piros hajnalban hozzánk is bé köszönt...*”: *A XVII–XVIII. századi nyomtatott és kézíratos iskolai, népi énekeskönyvek Keresztelő Szent János énekei = Festum agent tibi. Köszöntő írások Ullmann Péter Agoston O.Praem. 75. születésnapjára*, szerk. BALOGH P. Piusz, Gödöllő, Gödöllői Premontrei Perjelség, 2015, 67–99; KAPOSÍ Krisztina, „*Az Istenért kérlek, bocsásd el Lázárt...*”: *A Névtelen Comico-Tragoedia második scéájának folklorizálódása = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, II, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., recití, 2014, 11–33; MEDGYESY S. Norbert, *Ciszterci hivatkozási himnuszok Kájoni János Latin–magyar versgyűjteményében = A Ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUTTMAN Barnabás, Piliscsaba, PPKE BTK, 2009, 89–111; RÉGER Ádám, *A kényelviség kérdései Kájoni János Hymnariumában = Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasonosítva*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., recití, 2015, 145–166; RÉGER Ádám, *A Dialogus és a Tintinnabulum forrásának pokolábrázolása. Kájoni János Hymnariumának tükereiben = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 295–323; RÉGER Ádám, *Pázmány-hivatkozások Kájoni János Hymnariumában = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, MondAt, 2013, 353–365.

szűkebb keresztmetszetű áttekintések eredményeként születtek.³ E dolgozat a kézirat tartalmának ismertetésével a gyűjtemény összeállítói koncepciójának megértéséhez próbál közelebb kerülni.

A kézirat teljes kezdősorjegyzékét Papp Géza az 1940-es évek elején készítette el, s ezt átengedte a 17. század második felének katolikus énekeit feldolgozó kiadás számára, ahol a kezdősormutató részben meg is jelent.⁴ Mivel a kritikai kiadás készítésének idején a kézirat még nem volt kutatható, Papp Géza mutatójának segítségével készült el a kiadásban szereplő tartalomismertetés, amelynek szerzője meg is jegyzi, hogy a gyűjtemény megnyugtató leírását csak a kézbevétele követően lehet elkészíteni.⁵

A kézirat legvégén két jegyzék található, amelyek segítségével az összeállítás tartalma szinte teljes egészében, szerkezete pedig hozzávetőlegesen körvonalazható: a Kájoni János által összeállított 11 oldalas tartalomjegyzék⁶ mellett egy tárgymutató is szerepel.⁷ Jénáki Ferenc utóbbival kapcsolatosan jegyezte meg, hogy a tartalomhoz „hozzácsatolt négy oldalon ünnepek és alkalmak szerint is akart egy tartalomjegyzéket készíteni, de nem készítette el egészen.”⁸ A tematikus jegyzék valóban nem egyeztethető össze teljes körűen a kéziratban szereplő fejezetcímekkel: több közülük nem került bele a jegyzékbe,⁹ s az egyes fejezetcímeknél az adott fejezetben szereplő műveknek is csak töredékét tüntette fel az összeállító, de az már első pillantásra megállapítható, hogy a műveket nem pusztán ünnepek és alkalmak szerint csoportosította a másoló.¹⁰

E két jegyzéken túlmenően a gyűjtemény egészére vonatkozóan a kézirat első része is eligazítást adhatna, de a kéziratnak az esetleges címdala – Kájoni több

³ Pl. MEDGYESY S. Norbert, *Adventi himnusz...*, i. m., 218–222; RÉGER Ádám, *A kétnyelvűség kérdései...*, i. m., 150–153.

⁴ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 15/A–B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, kiad., jegyz. STOLL Béla, HOLL Béla, Bp., Akadémiai, Argumentum, 1992 (a továbbiakban RMKT XVII/15/A–B), B, 120.

⁵ *Uo.*

⁶ Elsősorban kezdősormutató, de néhány műcímet is tartalmaz. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1025–1035.

⁷ *Uo.*, 1037–1039.

⁸ JÉNÁKI Ferenc, *Kájoni János énekes könyve és forrásai*, Kolozsvár, 1914, 41.

⁹ Pl. *Circumcisio ejus* (KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 113), *Ascensio* (KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 273), *Talassamela* (KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1003), *Psalmi Davidici*, (KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1015).

¹⁰ Lásd a mutató *Paraenesis*, *Polyplethia*, *Rosarium* fejezeteit. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1037–1039.

kéziratának élén láthatunk rajzolt címoldalt¹¹ –, illetve az első néhány oldal sajnos hiányzik: ez lehet az oka annak is, hogy a szakirodalomban olyan elnevezések terjedtek el, amelyek feltehetően utólagos névadás eredményei: a *Hymnarium*, illetve a *Latin–magyar versgyűjtemény*. A tartalommutatót követő tematikus jegyzékben két olyan megjelölés is található, amellyel kapcsolatban nem zárható ki, hogy az egész gyűjtemény elnevezéséül szolgálhattak: a tematikus jegyzék legelején a *Palingenesia Spiritualis* szókapcsolat olvasható,¹² amelynek első tagja korabeli szótárak szerint „viszontag születést” jelent,¹³ így a teljes cím a lélek újjászületésére utal. Ugyan nem teljesen valószínű, de nem zárható ki egy másik – egyébként igen találó – kifejezés sem: *Seplasia*, ez Kájoni tolmácsolásában annyit tesz: „Piacz, ahol mindent kapni.”¹⁴ Szűkebb értelemben a szó egy olyan capuai utcát jelöl, ahol illatszerárusok és kenőszerárusok foglaltak helyet, erre utalt a sok helyütt elterjedt seplasiai kenőcs kifejezés is;¹⁵ a megisztulásra, gyógyulásra alkalmas kenetek és füvek rendkívül sokfélék lehetnek, miként a lelki gyógyuláshoz, megújuláshoz segítő énekek is. A kifejezésekkel kapcsolatban előbbi lehet a valószínűbb, két okból is; a *Palingenesia Spiritualis* szerepel a tematikus jegyzék legelején a fejezetcímeket megelőzően, a *Seplasia* pedig csupán egy olyan lista élén fordul elő, ahol a kézirat sorrendjétől radikálisan eltérő sorrendben olvashatók fejezetcímekként felfogható kifejezések.¹⁶

Általánosságban e címek is utalnak tehát a gyűjteménybe válogatott szövegek változatosságára, s arra, hogy a lélek megújulását segítő énekeket sejthetünk a nagyjából ezer oldalas és hozzávetőlegesen 1100 művet tartalmazó összeállításban: találhatóak benne a katolikus hivatalos egyházi gyakorlatban használt liturgikus darabok (például himnuszok és szekvenciák), továbbá paraliturgikus énekek, vallásos versek, tanító költemények, zsoltárparafrázisok, de szerepel benne még verses dramatikus mű is.

Az összeállítás tematikai szempontból viszonylag rendezett képet mutat: fejezetekre és részfejezetekre bontotta Kájoni a gyűjteményt, ennek ellenére helyenként

¹¹ Pl. KÁJONI János, *Hortulus Devotionis*, Csíksomlyó, 1652–1657; KÁJONI János, *Organo-Missale*, Csíksomlyó, 1667.

¹² KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1037.

¹³ Palingenesia, gen. foem. Viszontag születes. SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino-ungaricum, Norinbergae, 1604*, közzéteszi KŐSZEGHY Péter, bev. IMRE Mihály, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, Akadémiai, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25), Bb5r.

¹⁴ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1039.

¹⁵ Sēplásia, ae. f. I. (Plin.) *Jó szagúkat áruló piatz volt Kapnában*. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino Germanicum*, Universitas, Bp., 1995, 509; Seplásia, ge. f. egy Piatz volt Capuaba, holot minden fele kanta irtet es egyeb entzenbentzet arultanac. SZENCI, *Dictionarium...*, i. m., Kk6r.

¹⁶ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1039.

előfordul, hogy különböző témájú művek kerülnek egy egységbe. Az első fejezet címe (*Trigonia*)¹⁷ a Szentháromságra utal. Az első oldalak elkallódása ellenére Kájoni János kezdősormutatójából és tematikus jegyzékéből viszonylag jól rekonstruálható a kézirat elején szereplő énekek sorrendje.¹⁸ Érdekes, hogy a kifejezetten a Szentháromság tiszteletére¹⁹ írt énekek mellett csak két isteni személyről, az Atyáról²⁰ és a Fiúról²¹ szóló énekek kerültek ebbe az egységbe, így itt hiába keresünk, nem találunk a harmadik isteni személy tiszteletére írt himnuszokat, cantiókat. Az első egység Fiúnak címzett részében már ünnepek szerint gyűjtötte a másoló a szövegeket (*Adventus, Nativitas ejus, Circumcisio ejus, De Nomine Jesu*), s tulajdonképpen ez a beosztás folytatódik majd a második nagyobb fejezetben is.

A *Trigonia* címet viselő fejezetben fejtörést okozhat, hogy a Krisztus születésének ünnepén használható énekanyagot²² követően, illetve a naptári év elején, Jézus körülmetélkedésének ünnepén alkalmazható tételeket²³ megelőzően több olyan szöveg szerepel, amely tematikailag nem illeszkedik a két ünnephez: itt szerepel például a *Comico-Tragoedia*,²⁴ illetve egy Pataki Annának tulajdonított vers az elmúlásról.²⁵ Itt kapott helyet továbbá egy litánia Mindenszentek ünnepére,²⁶ s több ének az angyalokról és apostolokról. Jénáki Ferenc feltételezése szerint a kéziratba került művek másolása folyamatos volt az első oldaltól a kézirat legvégéig, s ebből az elgondolásból következtetett például arra, hogy a *Comico-Tragoediát* az első kiadásból másolta Kájoni, mert ha csak későbbi kiadásból lett volna lehetősége másolni, akkor a kézirat későbbi oldalaira került volna a szöveg.²⁷ Sokkal valószínűbb

¹⁷ A szó az alábbi szavakkal állhat összefüggésben: *τριγωνον, ου, τό* 1. háromszög; 2. háromszög alakú hárfa (egyenlő vastagságú, egyenlőtlen hosszúságú húrokkal); 3. *az egyik athéni törvényszék*; *τριγωνοσ, ον* 1. háromszögű; ~ *ἄριθμός* háromszögű szám (az $n(n + 1)/2$ képlettel kifejezhető szám, mely pontokból kirakva háromszöget ad); ~ *ψαλτήρια Arist.* háromszög alakú hárfa. *Ógörög–magyar szótár*, szerk. GYÖRKÖSY Alajos, KAPITÁNYFfy István, TEGYEY Imre, Bp., Akadémiai, 1990, 1090–1091.

¹⁸ Vö. RMKT XVII/15/B, 120.

¹⁹ *De S. Trinitate*. Vö. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1037.

²⁰ *Pars II. De Patre*. Vö. *Uo.*, 25 sk.

²¹ *Pars III. De Filio*. Vö. *Uo.*, 29 sk.

²² *Nativitas ejus, Uo.*, 37 sk.

²³ *Circumcisio ejus, Uo.*, 113 sk.

²⁴ *Uo.*, 75–97.

²⁵ *Uo.*, 98–100. Kritikai kiadása: RMKT XVII/11, 124.

²⁶ *Uo.*, 101–103.

²⁷ „Ha 1646 és 1676. között több kiadásban nem jelent meg [ti. a *Comico-Tragoedia*], akkor kétségtelen, hogy az 1646.-iki kiadás másolata, mert ez a nagy gyűjtemény elején, a 75. lapon kezdődik s mivel az egész kódex 1046. folio levélből áll, az a négy esztendő, ami Kájoni haláláig eltelt, nem elégséges a többi lapok betöltésére...” JÉNÁKI, i. m., 52.

azonban az, hogy a szövegek azért kerültek ezekre az oldalakra, mert a tematikailag megfelelő helyeken már nem fértek volna el. Jól elkülöníthető például e művek írásképe azon művektől, amelyek a szóban forgó fejezetek legelején szerepelnek, két mű esetében pedig az oldalszám megjelölésével is hivatkozik Kájoni János azokra a helyekre, ahol tematikailag kapcsolódó anyagokat lehet találni.²⁸ A *Circumcisio ejus* című fejezet előtt álló néhány üres lap is azt mutatja, hogy a kézirat leírása nem oldalról oldalra történt, hanem az egyes tematikus egységek alapján gyűjtötte folyamatosan a másoló a műveket.²⁹

A második, *Lytrosis*³⁰ (kiváltás, megszabadítás) címmel ellátott fejezet Jézus megváltói művének ünnepeihez köthető énekeket ad folytatva az első fejezet Fiúról szóló részének koncepcióját, így a két nagyobb fejezet e kisebb egységek mentén egybefonódik.³¹ (*De Transfiguratione, De corpore Christi, De Passione, Resurrectio, Ascensio, Pentecoste [Missio spiritus]*). Mint látható, a pünkösdi énekek külön részfejezetet képeznek, így ide kerültek a Szentháromságról szóló egységből esetleg hiányolható Szentlélekről szóló énekek is.

A fejezetcímként felfogható *Lytrosis* kifejezés két helyen is címként szerepel a kéziratban, a 132. és a 141. oldalon. Az imént idézett egységek a Színeváltozás ünnepének énekeivel kezdődően a 141. oldalon található cím alatt következnek egymás után. Ezt megelőzően a 132. oldaltól Krisztus szenvedéséről szóló ének sorozat olvasható.³² Utóbbi szövegeket – amelyeknek a kézírása szintén eltér a korábbiaktól – a tematikus jegyzékben a másoló a *De Passione* részhez sorolja,³³ így minden valószínűség szerint ebben az esetben is hézagpótlás történt.

A pünkösdi énekeket követően, fejezetcím nélkül olvasható több Jézus tiszteletére szerzett verses elmélkedés, rozáriumvers, amelyeket mutatójában részben a *De nomine Jesu* egységhez sorolt a másoló.³⁴

A harmadik, *Cyriasterion* fejezetcím alatt Kájoni az egyházi év valamennyi vasárnapját számba vette, sok esetben az adott vasárnap introitusának kezdősorával, s az adott ünnepre rendelt himnuszokat, illetve tematikailag kapcsolódó szekvenciá-

²⁸ „Litaniae Omnium Sanctorum fol. 494.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 101–103; „De Vita et Elogiis S. Joannis Baptistae. Hymnus. 514.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 104.

²⁹ *Uo.*, 108–112.

³⁰ λυτρωσις, εως, ἡ 1. kiváltás; megszabadítás; megváltás NT.; 2. ~ ὕδατος *Sept.* forrás. *Ógö-rög-magyar szótár...*, i. m.

³¹ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 141 sk.

³² „Exhortatio ad meditantam passionem D. N. J. C. Ex Fasciculo Myrhae. Hymnus Patris Joannis Hondemy, Ordinis Minorum”. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 132.

³³ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1037.

³⁴ *Uo.*

kat, cantiókat gyűjtött ide.³⁵ A szó valószínűsíthetően a $\kappa\bar{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ – úr és a $\kappa\bar{\upsilon}\rho\iota\alpha$ – döntő nap, határnap szóból eredeztethető,³⁶ így tágabb értelemben a vasárnapra utal – ezt abból is feltételezhetjük, hogy Kájoni tartalmi leírásában ehhez a fejezethez a vasárnap megszenteléséről szóló *Ommes una celebremus...* kezdetű magyar hagyományból merített szekvenciát tüntette fel. Érdemes e szavak esetében megjegyezni, hogy e fejezetcímeknek csak egy része valódi görög szó, a többi sajátos képzés eredménye, miként a *Cyriastherion* cím is.³⁷

Szerkezeti szempontból érdekes bizonyos témák ismétlődése a kéziratban: az egyházi év teljes áttekintése miatt ebben a fejezetben újra felbukkannak olyan ünnepekörök (pl. a karácsonyi és a húsvéti), amelyek a korábbi két fejezet bizonyos egységeit adták, illetve e témák majd a Szűzanya tiszteletére írt műveket adó fejezetben is előkerülnek az énekek jellegéből fakadóan.³⁸ Ugyanakkor a *Cyriastherion* cím alatt sokkal csekélyebb számban találunk énekeket, mint a korábbi vagy későbbi fejezetekben. Az is figyelemre méltó, hogy az egyes vasárnapokhoz nem az adott ünnepek miséinek proprium tételei kerültek, az introitusok kezdősorai is csupán az egyes vasárnapok azonosítására szolgálnak.³⁹

A következő, $\eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$ azaz nap szóból eredeztethető fejezetcím (*Himeridion*)⁴⁰ alatt közvetlenül az ószövegségi teremtéstörténet hét napjának egy strófányi foglalta áll: „Prima dies lucem, coelum altera, tertia terram / Sydera quarta, sequens piscem habet et volverem. / Sexta animal quoduis hominemque ex pulvere terrae / Proferit Sabbathum, septima lux tenuit”,⁴¹ ami tulajdonképpen invokálja a zsolozsma énekanyagának a hét egyes napjaira rendelt (sok esetben a teremtéssel ösz-

³⁵ A cantiók, himnuszok jellegéből kiindulva elképzelhető, hogy a gyűjtő kifejezetten a későbbi alkalmazás lehetősége miatt válogatta ide a műveket. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 361 sk.

³⁶ $\kappa\bar{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma^2$, ου, ó 1. úr, uralkodó; az Úr (Isten, Krisztus); 2. (római) császár NT.; 3. a ház ura; családfő Plut.; 4. (udvarias megszólításként voc.) $\kappa\bar{\upsilon}\rho\iota\epsilon$ uram! 5. (a rabszolgák/cselédség) ura v. gazdája; 6. gyám; gondnok.

$\kappa\bar{\upsilon}\rho\iota\alpha$, ας, ή 1. uralom; hatalom Sept.; 2. rendelkezési jog vmi felett τινός Pol.; a döntő nap; határnap (ítéleté, fizetése) Dém.; 3. úrnő. *Ógörög–magyar szótár...*, i. m., 615–616.

³⁷ Ezúton is hálásan köszönöm Zsupán Edina és Orbán Csaba Frigyes O.Praem. segítségét az idegen nyelvű szavak értelmezésében.

³⁸ Pl. a virágvasárnapi *Gloria laus* processziós himnusz sem ebben a fejezetben kapott helyet, hanem a szenvedéstörténet eseményeivel összefüggő énekeknél.

³⁹ Vö. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 361–471.

⁴⁰ $\eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$, ας, ή 1. nappal; nap; [...] 2. idő, élet, sors; $\eta\mu\acute{\epsilon}\rho\iota\alpha$, ας, ή (sc. $\omega\rho\alpha$) nap Soph. *Ógörög–magyar szótár...*, i. m., 483; „*Himeridion* latine diurnale vel quod parvum diem durat $\eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$ enim dies est.” Ambrosius CALEPINUS, *Dictionum latinarum et graecarum interpres perspicacissimus*, Venetiae, 1513.

⁴¹ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 473.

szefüggésben álló) himnuszait: elsőként például a virrasztó zsolozsma himnuszait vasárnaptól szombatig,⁴² majd a reggeli imaóra himnuszait szintén vasárnaptól szombatig, stb.

A *Hagiasterion* elnevezésű fejezet az egyik legterjedelmesebb szakaszként a *Hymnarium*ban többnyire a szentek tiszteletére íródott műveket ad.⁴³ A minden-szentekhez fűződő énekeken túl a pátriárkáknak, angyaloknak, apostoloknak, hitvallóknak, mártíroknak, a szent szüzeknek és szent özvegyeknek ajánlott énekek olvashatók benne. Nem képeznek külön fejezetet, de nem is tartoznak szervesen ebbe az egységbe a templomszentelés ünnepére alkalmazható tételek (pl. a *Rex Salamon fecit templum...* kezdetű szekvencia), amelyek közvetlenül a szentekről szóló részt követően állnak.⁴⁴

Paraenesis cím alatt a világi hívságokra figyelmeztető, intő, az elmúlásra és örök-kévalóságra, illetve kifejezetten a négy végső dologra emlékeztető énekek, költemények szerepelnek:⁴⁵ itt található például Nyéki Vörös Mátyás művei közül a *Dialogus*, illetve ennek latin nyelvű forrása a *Vir quidam extiterat dudum eremita...* kezdetű vers a test és lélek vetélkedéséről; Kecskeméti István *Tintinnabulum*a, s a mű forrásául szolgáló *Ludus in saeculi inimicum amori Divino* című Carolus Scribanius-vers. Erre a fejezetre különösen igaz, ami a *Hymnarium* egészére vonatkoztatva általánosan is megállapítható, hogy nem csupán rövidebb, közösségi alkalmakkor is könnyen alkalmazható műveket jegyez le a másoló, hanem egészen terjedelmes költemények is bekerültek a gyűjteménybe, ugyanakkor éppen ez a fejezet az, ahol ezek szerepeltetése indokoltta válhat, amennyiben elfogadható, hogy e művek – legalább részben – halottvirrasztások alkalmával is használatban lehettek.⁴⁶ A kézirat e fejezetében is csonka, Kájoni kezdősorjegyzékéből azonban itt is következtetni lehet arra, hogy milyen művek szerepelhettek a hiányzó (691–710) oldalakon.⁴⁷

⁴² Uo., 473–476.

⁴³ ἄγιος, α, ον (dolog) szent; megszenelt; (személy) tiszta; jámbor Ar.; F comp. ἁγιώτερος, sup. ἁγιώτατος. *Ógörög–magyar szótár...*, i. m., 17; KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 487 sk. A tematikus jegyzékben két helyen is szerepel a 487-es oldalszám: a *Hagiasterion* fejezetcím és a *Jesu nostrum solatium* kezdetű ének mellett, amelyet a *De nomine Jesu* című részfejezetbe sorolt a másoló.

⁴⁴ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 674.

⁴⁵ Uo., 677 sk.

⁴⁶ Vö. VADAI István, *A XVII. századi magyar költészet (Idézetek poétikája II.)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989/3, 281–286.

⁴⁷ Pl. *Ez világot lásd mint vitézkedik* (KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 696), *Adamnak ős maradéki* (uo., 697), a *Tintinnabulum* bizonyos részletei: *Boldogságról, a' Csengettyű* (uo., 698).

Szintén változatos tételkészlettel bír a Szűzanyáról szóló énekeket, verseket magába foglaló fejezet,⁴⁸ amelynek címe is utal az itt sorjázó művek sokféleségére: *Polyphlebia Virginis* (a πολυπλήθεια annyit tesz: nagy mennyiség, sokaság).⁴⁹ Közvetlenül e cím alatt invokációként is felfogható a korabeli Máriás kisofficiumokban használatos *Eja mea labia nunc annunciate...* kezdetű könyörgés, melynek fordítása: „Nosza edes ajakim mostan hirdesetek / Boldogh szűznek tetemim dolgot diczirjetek / Aszonjom segedelmül sies hozzam kerlek / Ellensegem kezetül hogj menekedhessék.”⁵⁰

A következő mintegy száz oldalon az üdvtörténeti események szerint – jelezve Mária életének Jézus életével való egybefonódását – három részbe (*Gaudia, Dolores, Gloria*) kerültek a szent Szűzhöz intézett énekek és versek, majd a hármas felosztást követően egy igen gazdag rozáriumvers-gyűjtemény, illetve egy rövidebb óravers-gyűjtemény található. A többségében latin nyelvű rozáriumversekhez Kájoni János jelképekre épülő tárgymutatót⁵¹ készített, amely részben a versek sorrendjének variációs lehetőségeire is felhívja a figyelmet. Ezt követően a tematikus jegyzék, illetve tárgymutató legvégén négy részt különít el a másoló: *Diurnale, Septimaniales, Peroratio* [!], *Commendatio*.⁵² Az első kettő két órás versre (kisofficiumra) utal,⁵³ míg a harmadik – a zsolozsma gyakorlatából kiindulva – értelmezhető e órás versek lezárására rendelt könyörgésként (ezek tematikája még mindig Máriához kapcsolódik).⁵⁴ A *Commendatio* – ajánlás – címszó alatt hivatkozott kezdősor a kézirat első harmadában található Nyéki Vörös-versre és ennek Kájoni által készített fordítására utal, így ezt elhelyezkedésén túl témája is elkülöníti az ezt megelőzően hivatkozott szövegektől.⁵⁵

A tematikus jegyzék fő fejezetei (*Trigonia, Lytrosis, Cyriastherion, Hymeridion, Hagiasterion, Paraenesis, Polyphlebia*) között nem szerepel a kézirat végén található két egység, amelyek másolása az írásképből következettette a kézirat készítésének utolsó

⁴⁸ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 819 sk.

⁴⁹ πολυπλήθεια, ας, ἡ nagy szám/mennyiség; sokaság; F πολυπληθια is. *Ógörög–magyar szótár...*, i. m., 866.

⁵⁰ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 819. E strófa eredetije egy elterjedt kisofficiumból származik: a zsolozsmaórak elején szereplő kezdő könyörgés rímes átköltése Máriára vonatkoztatva. Vö. RMKT XVII/15/B, 385.

⁵¹ Rosarium, Apparatus, Psalterium B. V., Stellarium, Thalassomela, Synomelia, Apanthesis. Vö. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 1039.

⁵² *Uo.*, 1039.

⁵³ *Uo.*, 970–979, 980–993.

⁵⁴ *Uo.*, 993–996.

⁵⁵ *Uo.*, 126 sk.

fázisában történhetett: az egyik *Talassomela*⁵⁶ címmel az *Énekek Éneke* magyar nyelvű verses parafrázisát adja, a másik *Psalmi Davidici* címmel zoltárparafrázisokat nyújt, többek között a hét bűnbánó zoltár latin nyelvű, Balassi-strófás parafrázisait.⁵⁷

Továbbra is kérdéses, hogy miért jegyezte a tematikus mutató utolsó oldalának a jobb alsó sarkába a fejezetcímeket Kájoni, ezek ugyanis nincsenek összhangban sem a kézirat, sem a tematikus mutató sorrendjével. Nem lehet tehát eldöntetni, hogy ez is egy lehetséges elrendezése lett volna a gyűjtemény szakaszainak, vagy csupán a tematikus jegyzék összeállításában volt e felsorolás Kájoni segítségével.⁵⁸

A kézirat bizonyos egységei rokoníthatók a korabeli katolikus nyomtatott kántorkönyvek⁵⁹ egyes szakaszaival:⁶⁰ a kézirat egyházi év ünnepeit követő fejezetein túl⁶¹ a szentekről, a Szűzanyáról és az utolsó dolgokról szóló szakaszai állíthatók párhuzamba a közel egykorú énekeskönyvek részeivel, ám ezek csak nagyvonalakban mutatnak hasonlóságokat, alapvetően más hangsúllyal kapnak helyet ugyanis a külföldi forrásokból származó tételek a kéziratban a ténylegesen alkalmazásra szánt énekeskönyvek hasonló darabjaihoz képest. Dobszay László a szintén Kájoni által összeállított, 1676-ban megjelent *Cantionale catholicum* liturgikus anyagát vizsgálva a szekvenciákkal kapcsolatosan állapította meg: „Feltűnően, mondhatni érthetetlenül nagy a sequentia-repertoár.”⁶² Azt, hogy a *Cantionale catholicum* sequentia-repertoárjában nagy számban szerepelnek importált tételek, egyfelől Kájoni széles körű gyűjtőhajlamának megnyilatkozásaként értelmezi, másrészt egy olyan szerkesztői magatartással magyarázza, amely az énekeskönyvek „rekatalizálását” segítheti azzal, hogy egy sereg népénekké minősíthető latin verset vesz fel

⁵⁶ A kifejezés az alábbi szóból eredhet: Thalassio, nis: m. Menyezői ének, Násznagy. PÁPAI PÁRIZ, *i. m.*, 558.

⁵⁷ KÁJONI, *Hymnarium...*, *i. m.*, 1003–1024. A zoltárokról ld. RÉGER Ádám, *A két nyelvűség kérdései...*, *i. m.*, 150–153.

⁵⁸ KÁJONI, *Hymnarium...*, *i. m.*, 1039.

⁵⁹ A terminológiát Farmati Anna szempontjai alapján használom. FARMATI Anna, *Más régi ének: A XVII. századi katolikus népénekköltészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 2008, 40–47.

⁶⁰ Vö. KOVÁCS Andrea, *A katolikus énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje = „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséreték” – Népénektáruink tegnap és ma*, szerk. KOVÁCS Andrea, Bp., LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2011, 217–240.

⁶¹ „Tervszerű – proprium de tempore – beosztásnak csak némi nyoma látható, de a következőes gyakorlati kivétel hiányzik.” PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 69.

⁶² DOBSZAY László, *Liturgikus anyagok a gyülekezeti énekeskönyvekben = „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséreték”*, *i. m.*, 54.

gyűjteményébe.⁶³ Ezen elgondolásokat érdemes mérlegre tenni a *Hymnarium* esetében is, hiszen a *Cantionale catholicum* egyik előzményeként felfogható *Hymnarium*ban jóval magasabb a külföldi forrásokból származó művek aránya, mint például az 1676-os nyomtatvány esetében, de ehhez nem mellőzhető a kézirat tételkészletének rétegei szerint való elkülönítése, valamint a feltételezhető források, minták számbavétele, amit újabb dolgozatnak, vagy dolgozatoknak kell tárgyalnia.

A *Hymnarium* tudatos gyűjtőmunkát tükröz abban a tekintetben is, hogy Kájoni János az idézett tematikai egységeket folyamatosan bővítette⁶⁴ és nyilvánvalóan nem a kézirat elejétől építette a gyűjteményt. A kezdősormutató összeállításakor azonban már minden bizonnyal lemondott arról a feltehető eredeti elgondolásáról, hogy az egyes beemelt művekhez fordítást is ad, hiszen a mutatóban nem hagyott ki helyet a fordítások számára. Ritka az olyan tétel, amelyet a kezdősormutató összeállítása után másolhatott Kájoni János a gyűjteményébe (itt elsősorban azokat a műveket lehet számításba venni, amelyeknek sem az incipitje, sem a címe nem szerepel Kájoni tartalomjegyzékében), de még ezeknél a műveknél is érvényes, hogy a tematikailag kapcsolódó egységekbe kerültek.⁶⁵ Nem mindig teljesen következetes, de alapjait tekintve mégis rendezett összeállításról van tehát szó, hiszen többségében az eredetileg kijelölt témák mentén, módszeresen gyűjtötte a szövegeket Kájoni János a *Hymnarium*ba.

⁶³ *Uo.*, 54–56.

⁶⁴ „Kájoni János a latin–magyar versgyűjteménybe az énekeket tartalmuk szerint csoportosítva, hosszabb időn át folyamatosan jegyezhetette le. Ennek eredményeként a kéziratban időbeli rétegződés figyelhető meg.” RMKT XVII/15/B, 135.

⁶⁵ Pl. *Coelorum candor splenduit* (KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 584), *Alma Christi quando fides* (*Uo.*, 552), *Amor mi, Jesu mi, amem te o sponse* (*Uo.*, 355), *Ave flos Nobilium* (*Uo.*, 574), *Creator alme siderum* (*Uo.*, 31).

SZÁDOCZKI VERA

*Több felekezet által is használt énekek
a 17. századi katolikus énekeskönyvekben**

Különböző népekeket és gyülekezeti énekeket feldolgozó adatbázisokat, kritikai szövegkiadásokat és azok jegyzetapparátusát illetve a szakirodalmat nézegetve feltűnt, mennyi olyan ének maradt ránk, melyeket több felekezet is használt. A kezdeti cél ezek szisztematikus összegyűjtése volt a 17. századi katolikus énekeskönyvekből kiindulva, mely azonban hatalmas feladatnak bizonyult, ezért e dolgozat hangsúlyozottan kutatási szempontokat kíván fölvetni, az anyag terjedelme miatt sem a teljességre, sem a problémák kielégítő megoldására nem törekszik. Mindenekelőtt a cím kíván némi magyarázatot, ugyanis sokkal egyszerűbb lett volna azt mondani, hogy protestáns énekek a 17. századi katolikus énekeskönyvekben vagy éppen fordítva: protestáns énekeskönyvek katolikus énekei. Csakhogy olykor nem is olyan könnyű eldönteni, mi a katolikus és mi a protestáns. A jelen dolgozatban nem tekintettem feladatommak, hogy megállapítsam, kinél volt meg előbb egy adott ének, vagy mely felekezet vette azt át a másiktól, ez további kutatásokat igényelne. Másrészt egyes énekek esetében nemcsak nehéz, de elég bajos is lehet kimondani, hogy ez katolikus, ez protestáns. Például tekinthető-e protestáns éneknek egy, az egyház évszázados hagyományában meglévő és használt latin nyelvű, középkori antifóna vagy szekvencia, stb. fordítása attól, hogy leírva először protestáns énekeskönyvben maradt ránk? Vagy ugyanígy a zsoltárfordítások esetében is. Ezért szerepel a címben a „több felekezet által is használt” kifejezés. Ezt a problémát járta körbe Dobszay László is a 90-es évek közepén megjelent tanulmányában.¹ Ő ökumenikusnak nevezte a népének-törzsanyag legnagyobb és legértékesebb részét. Észrevételeiről pontos statisztikákat készített a középkortól a 18. század második feléig. E kutatásokból csak a 17. századi részt veszem mélyebb vizsgálat alá, és arra keresem a választ, hogy mennyi, milyen jellegű és témájú énekről van szó, az egyes felekezetek mit változtattak az énekeken a saját ízlésüknek,

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ DOBSZAY László, *A magyar népének-törzsanyag felekezeti megoszlása = Dobszay László válogatott írásai 1995–2010*, szerk. KOVÁCS Andrea, Bp., LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2010, I, 166–170.

hittételeiknek megfelelően, és ezt konkrét példákkal igyekszem szemléltetni, illetve vázolok néhány olyan problémát, melyek az ilyen jellegű kutatást megnehezítik.

Mindehhez végignéztem a század nyomtatásban megjelent katolikus énekeskönyveit, tehát a *Cantus catholici* címen megjelent énekgyűjtemény különböző kiadásait (1651, 1674, 1675), Kájoni Jánoos *Cantionale catholicum*át és Náray György *Lyra coelestis*ét. A jelenlegi kutatások tehát nem terjedtek ki a kéziratos énekanyagra. Nem szerepelnek továbbá Illyés István *Halottas és Soltári énekei* sem, mivel ezek ilyen szempontú elemzésével Bogár Judit már foglalkozott.² Az énekek összegyűjtésében az RPHA és a népének adatbázis,³ valamint a *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozatának 7, 15, 17. kötetei⁴ voltak segítségemre. Ezekből kezdtem kigyűjteni azokat az énekeket, melyek vagy több felekezet énekeskönyveiben szerepelnek, vagy szerzőjük ismert, valamelyik neves evangélikus vagy református személyiség, pl. Huszár Gál, Batizi András vagy Szenci Molnár Albert. Ez azt is jelenti, hogy az általam összegyűjtött énekek listája nem teljes, mert az adatok egyrészt a másodlagos irodalomból valók, másrészt csak a nyomtatott kötetekre szorítkoznak, de így is több mint 200 éneket számlál e lista. (Egész pontosan 207-et). És ez már elég nagy szám ahhoz, hogy következtetéseket lehessen levonni belőlük, illetve az elemzés lehetőségeit megmutassa. Hogyan oszlik el ez a 200 ének az egyes énekeskönyvek között? Nem meglepő módon a legtöbb Kájoni *Cantionalé*éből való, ez 180 éneket jelent. Ennek nagyobb része csak Kájoninál fordul elő, kisebbik hányada a *Cantus catholici* valamelyik kiadásában is olvasható. (Szám szerint összesen 186 ének a *Cantionalé*ből: 147 csak Kájoninál, 39 Kájoni+*Cantus catholici*/Náray). Náray *Lyra coelestis*ében mindössze 2 éneket találtam, melyek azonban szintén megvannak Kájoninál. Az nem újdonság, hogy Kájoni felhasznált protestáns énekeket. Már a kortársai is tisztában voltak vele, és a későbbi kutatók sem titkolták e tényt, így Holl Béla is megjegyzi az RMKT XVII/15-ben, hogy a protestáns eredetű énekek mind megtalálhatók a *Keresztényi isteni dicséreték* című énekeskönyv 1654-es lőcsei⁵ és

² BOGÁR Judit, *Illyés István Zsoltári és halottas énekeihez* = *Régi magyar népénekek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 49–67.

³ <https://rpha.oszk.hu>; <http://nepenek.btk.ppke.hu>

⁴ *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (RMKT XVII/7); *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, szerk. STOLL Béla, jegyzetek HOLL Béla, Bp., Akadémiai, Argumentum, 1992 (RMKT XVII/15A–B); *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk. H. HUBERT Gabriella, s. a. r. VADAI István, ECSEDI Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2016 (RMKT XVII/17).

⁵ [GÖNCZI György], *Keresztényi isteni dicséreték*, Lőcse, Brewer Lőrinc, 1654 (RMK I 890)

várad⁶ kiadásában, mely zsoltár- és himnuszparafrázisokat, temetési énekeket és függelékként Szenci Molnár Albert zsoltárait tartalmazza.⁷ A *Cantus catholicus*ben összesen 58 protestánsokkal közös éneket találunk.

Milyen témájú énekek alkotják ezt a közös énekcsoportot? A katolikus énekeskönyvek szerkezete általában többé-kevésbé ugyanazt a beosztást követi az egyes kötetekben és kiadásokban: az egyházi év ünnepeire (karácsony, nagyböjt, húsvét, pünkösd stb.) való, a Jézus nevére való és oltáriszentségi énekek, Máriáról és szentekről való énekek, különféle dicséretes, könyörgések, zsoltárok és a végén halottas énekek (ez utóbbi nem mindenhol van). Ha ezeken végignézzük, rögtön szembe-tűnik, mely részekből származnak a közös énekek. Jól elhatárolhatóan egyes részekben sok énekről, másokban egyről sem beszélhetünk. Az egyházi év majdnem minden ünnepére való énekek megvannak az egyes felekezeteknél, tehát az adventi, karácsonyi, újévi, vízkeresztre való, nagyböjti, húsvéti, áldozócsüdtörtöki, pünkösd-i énekek. Egyedül úrnapi éneket nem találtam, érthetően. Ezen a ponton ugyanis (az Oltáriszentségben valóban jelen van – vagy nincs jelen Jézus) eltér az egyes felekezetek tanítása. Nem találunk protestáns kötődésű éneket a Jézus nevére és az Oltáriszentségről szóló énekek csoportjában sem. Máriáról és a szentekről sem nagyon szoktak énekelni a protestáns felekezetek, de elvétve azért található egy-egy ilyen ének. Így az 1674-es *Cantus catholicus*ben az unitárius Szentmártoni Bodó János *Mária Magdolna sok rít vétket tett...* kezdetű éneke, vagy általában a szentekről szóló énekek között a *Követi vala Krisztus csodáit...* (nyolc boldogságról), a *Sok hálaadással mi most tartozunk...* (Illés próféta és az özvegyasszony története) kezdetűek sorolhatók ide. És ezekkel nagyjából vége is a sornak. A különféle dicséretes témájú részbe a reggeli és esti imák, könyörgő, hálaadó, dicsőítő énekek tartoznak. Ezen a ponton sokkal nagyobb az átfedés, mint a korábbiakban. Ez, illetve a zsoltárok jelentik teológiailag-dogmatikailag a legsemmesebb csoportot, melyet bármely felekezet különösebb lelkiismereti probléma nélkül nyugodtan magáénak érezhetett. Talán ez motiválhatta Kájonit is énekeskönyve összeállításakor (a különféle dicséretes és zsoltárok című részek mintegy 140 énekből csupán 39 nem található meg protestáns énekeskönyvekben). A halottas és temetésekre való énekek szintén ide kapcsolhatók, itt is elég nagy az átfedés.

⁶ [Uő.], *A Szent David Profetának ékes rythmusú Soltárival... teljes könyv*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1654 (RMK I 895); SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1654 (RMK I 896); UJFALVI Imre, *In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1654 (RMK I 897); GÖNCZI György, [*Énekes könyv*], Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1654 (RMK I 898).

⁷ RMKT XVII/15 B, 167.

Akkor most térjünk rá a konkrét szövegekre, és ezzel együtt rögtön az első problémára. Annak a veszélyére mutatok rá, ha csak incipitek alapján dolgozik a kutató anélkül, hogy a szövegeket a kezébe venné. Erre egy konkrét példa. Az RPHA adatbázis nagy segítséget nyújt, ha az ember 16. századi (vagy korábbi) énekek előfordulási helyeit akarja szinkronban látni. Ez alapján vettem sorra az énekeskönyveket, azokon belül is az egyes énekeket. Az 1674-es *Cantus catholici*ben a *Szent vagy örökké Atya Úristen...*⁸ kezdettel olvasható ének jelentette a problémát, mely javarészt protestáns nyomtatványokból maradt ránk.⁹ Visszakerestem az RMKT kötet jegyzetei közt, és feltűnt, hogy az RMKT XVII/15-ben megjelent mint 17. századi, katolikus ének (565. sz.), ráadásul az RPHA-ban megadott lap-szám sem egyezett. Az RMKT-kötet incipitmutatója szerint két ilyen kezdetű ének szerepel az énekeskönyvben. A másik *Szent vagy örökké...* szintén megjelent mint 17. századi katolikus ének (271. sz.). Az 1674-es *Cantus catholici* után következett Kájoni *Cantioláléja*, szintén énekről énekre, ahol ugyancsak megjelent a *Szent vagy örökké, Atya Úristen...*, de egy harmadik változatban, nem tartozik az RMKT XVII/15. törzsanyagához, mivel Holl Béla jegyzetei szerint 17. századi protestáns ének. A kezdősorok alapján tehát úgy tűnik, hogy ugyanazon énekről egyszerre állítják a kutatók, hogy 16. és 17. századi, ugyanakkor protestáns és katolikus is. Ahhoz, hogy az ellentmondásokat föl lehessen oldani a konkrét szövegeket kellett megvizsgálni. A *Cantus catholici* két változatáról azt lehet mondani, hogy nem sok az eltérés közöttük, ugyanaz a nótajelzésük is (*Ó, születendő, hozzánk jövendő...*), 16-15-ös sorok 5/5/6 illetve 5/5/5 belső osztással, csak az egyik előtt áll egy latin versszak, illetve néhány apróbb eltérés van bennük, például rögtön az első sorban.

CC 1674, 383–384.
RMKT XVII/15. 271. sz.

Sanctus
Nótája Ó, születendő, hozzánk jövendő

CC 1674, 166.
RMKT XVII/15. 565. sz.

Sanctus
Nótája Ó, születendő, hozzánk jövendő

Sanctus, ter Sanctus Dominus Deus
Sanctus in excelsis: / Pleni sunt coeli, coeli
et terra gloria tua.

⁸ RPHA 1321

⁹ Kéziratok is megőrizték az éneket, katolikus részről: *Petri András-énekeskönyv*, 1630–1631, 70v; *Mihál Farkas-kódex*, 1677–1687, 67v; *Pálffy Márton-énekeskönyv*, 1694, 48v; *Szözna Demeter-énekeskönyv*, 1714–1715, 273; protestáns részről: *Újnépi énekeskönyv*, 1646, 396; *Balogi cantionale* 1659, 674.

Szent vagy örökké Atya Úristen a magas mennyégben, / Szent vagy, Uraság, teljes Háromság, egy hatalmasság.

Szent vagy örökké Atya Úristen, mind földön és mennyen, / Szent vagy Uraság, teljes Háromság, egy hatalmasság.

Szent vagy Ur Jézus, Szentháromságnak második személye, / Nagy érdemével szent országában lelkünk emelje.

Úr Jézus Krisztus, Szentháromságnak második személye, / Nagy érdemével szent országába lelkünk emelje.

Szent vagy, Szentlélek, Szentháromságnak harmadik személye, / Add, hogy lelkünkben ajándékidnak lehessen helye.

Áldott Szentlélek, Szentháromságnak harmadik személye, / Add, hogy lelkünkben ajándékidnak lehessen helye.

Kájoni változata is egy *Sanctus*, de más a szövege, mint az előzőeknek. 4 versszak, szintén 16-15-ös sorokkal, ugyanúgy megvan a belső osztás, de itt már belső rímmel, és más a nótajelzés is (*Úrnak szolgálói, no...*).

Kájoni János *Cantionale*, 1676, 517. RMKT XVII/15. XVII. századi protestáns ének.

Újfalvi Imre, *Keresztyéni énekek*, 1602, 174v.

Más Sanctus

Nota: Úrnak szolgálói

Nota Urnak szolgálói no dicsír. etc.

Szent vagy örökké, Atya Úristen a magas mennyégben, / Ki teremtettél és segítettél e nyomorult testben.

Szent vagy örökké, Atya Úristen az magas mennyekben, / Ki teremtettél és megtartottál ez nyomorult testben.

Szent a mi Urunk, Jézus Krisztusunk, kit értünk bocsátál, / Hogy vétkeinkért ne vallánk kint, általa megváltál.

Szent az mi Urunk, Úr Jézus Krisztus, kit értünk bocsáttad, / Kivel megváltál, hogy testünk mia lelkünk el ne vesszen.

Szent a Szentlélek, kit hiszünk egynek Atyával, Fiúval, / Ki tanít minket bírni az eget minden igazsággal.

Szent az Szentlélek, ki az Atyával egy és az Fiúval, / Az ki vigasztal és tanít minket az örök életre.

Szentség, dicsőség, legyen tisztesség a Szentháromságnak, / Tülle áldomás, tőllünk háladás csak egy allatjának. Amen

Szentség, dicsőség, legyen tisztesség az Szentháromságnak, / Ki uralkodik egy istenségben most és mindörökké.

A protestáns szöveghagyományt vizsgálva megállapítható, hogy leginkább ezekhez közelít a Kájoninál szereplő *Sanctus*, pl. Újfalvi Imre *Keresztyéni énekeinek* (református) variánsához. Tehát Kájoni valóban protestáns éneket használt, ahogy azt Holl Béla feltüntette, és tulajdonképp abban sem tévedett, hogy mikori a szöveg, mert az RPHA azt írja róla, hogy a keletkezési ideje nem később, mint 1600, de az első fennmaradt változata 1602-ből való, Újfalvi énekeskönyvéből. Vajon ha a szövegeket vizsgálánám, és nem csak az incipitek alapján dolgoznék, mennyit változna a fenti listám? Hány éneket kéne kihúznom, mert csak az incipit egyezik? Vagy épp fordítva is igaz lehet, mennyit kéne bevenni, mert mondjuk csak az incipit nem egyezik?

Tudjuk, hogy Kájoni olykor igencsak hozzányúlt az átvett protestáns szövegekhez, mielőtt beillesztette volna az énekeskönyvébe. Talán azért, hogy kevésbé lehessen ráismerni, mi volt a forrása. Erről több minden is tanúskodik. Például az elrontott achrosztikonok, melyek az eredeti versben még kiadtak egy-egy nevet. Kájoninál ezek sok esetben vagy hiányosak, vagy oda nem illő betű szerepel bennük. Így a *Mikor Dávid vala keserűségben...* kezdetű zsoltárparafrázisban¹⁰ eredetileg a MICHAEL FECIT szerepelt a versfőkben, utalva arra, hogy a verset Sztárai Mihály írta. Kájoni kihagyott egy versszakot, illetve átírt egyet, így maradt a MICHAEL FECID. Mi változott azzal, hogy Kájoni hozzányúlt a szöveghez? Nem felekezeti megfontolásból maradt ki az eredeti szöveg 7. versszaka:

Lám mindenkor, Uram, rólad éneklek,
Csudáidról nagy bizonytságot tészek,
Te népednek seregében örvendek,
Dicsőséges hajlékodbba úgy megyek.

Ez akár benne is maradhatott volna, ahogy az utolsó versszak is, bár ez már nem szorosan a zsoltár szövegéhez tartozik, hanem a zsoltárfordító intése az olvasóhoz:

Tükör gyanánt legyen ez mindeneknek,
Kik keresztyén nevet földön viselnek,
Életekben hogy ekképpen éljenek,
Szent Dávidról az mint innen értenek.

¹⁰ 25/26. zsoltár; KÁJONI János *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, Cassai András által, 1676, 587–588; RMKT XVI/4, 82–83.

Ehelyett Kájoninál a katolikus énekek záró strófájaként megszokott doxológia áll.

Dicsértessék az Úristen mennyégben,
Atya, Fiú és Szentlélek mindenben:
Szentháromság egyenlő Istenségben,
Most és mindenkor úgy légyen. Amen.

De itt azért még kikövetkeztethető a változtatások ellenére is, mi szerepelt eredetileg. Vannak azonban olyan énekek, melyek nagyobb fejtörést okozhatnak.

Most vegyünk sorra néhány éneket, melyek nemcsak Kájoninál szerepelnek, hanem a század énekeskönyveiben általában, tehát több katolikus és több protestáns énekeskönyv is megőrizte. Egy-egy énekkel egy-egy lehetséges elemzési szempontot villantok csak fel anélkül, hogy a teljességre törekednék, vagy a létező összes szövegváltozatot összehasonlítottam volna egymással.

Vizsgáljuk meg először, mit kezdtek az egyes felekezetek a latin himnuszokkal. Ehhez jó példának kínálkozik a *Patris sapientia, veritas divina...* kezdetű órás-ének, középkori, nagypénteki himnusz. Fordítása *Atyának bölcsessége, bizony istensége...*¹¹ kezdettel legkorábban az 1506-os *Winkler-kódex*ből ismert, de evangélikus és református kéziratokban és nyomtatványokban is olvashatjuk. A 8 versszakos ének óráról órára, az imaórák rendjében veszi végig Jézus szenvedésének történetét. Ha összevetünk több szövegváltozatot, láthatjuk, minden felekezet megőrizte a strófák számát, kisebb-nagyobb szövegbeli eltéréseket azonban megfigyelhetünk:

Cantus catholici, 1651, 48–49.

8 vsz, van kotta

Atyának bölcsessége, bizony Istensége,
Vecsernyekor fogaték Krisztus embersége,
Az ő tanítványtól hamar elhagyattaték,
Sídóknak árultaték, igen megközteték.

Első órán Úr Jézus Pilátushoz viteték,
Hamis tanúságoktól igen bévádoltaték,
Arcul s nyakon vereték, kötözve viselteték,
Égi világosságnak szent orcáját pökdösék.

*A Szent David prophetanak ékes rythmusú
soltárival...*, Debrecen, 1700, 226–227.

7 vsz, nincs kotta, nincs nótajelzés

Atyának bölcsessége, bizony Istensége,
Krisztus ember fogaték Vecsernyének idején,
Az ő tanítványtól hamar elhagyattaték,
Sídóknak árultaték, igen megkínzattaték.

Első órán Úr Jézus Pilátushoz viteték,
Hamis tanúságokkal igen bévádoltaték,
Arcul és nyakon verék, kötözve viselteték,
Szent orcáját pökdösék, mennynek világosságát.

¹¹ RPHA 0114; katolikus: *Winkler-kódex*, 118; CC 1651, 48; CC 1674, 271; CC 1675, 93; *Cantionale* 1676, 172; protestáns: *Imádságos könyvecske*, Lőcse, 1646, 27; *A Szent David prophetanak...*, Debrecen, 1700, 226.

Vecsernyének idején keresztről levéteték, Istennek nagy ereje ily módon titkoltaték, Életnek orvossága ily kinnal öletteték, Jaj, mennynek dicsősége ilyképpen tapodtaték.	Keresztfáról levévék vecsernyének idején, És megerősítették Istennek malasztjával, Ilyen halált szenvedé életnek reménsége, Dicsőségnek királya mert halva fekszik vala.
---	---

Valamivel több helyen tér el egy másik forrás, az *Imádságos könyvecske* változata, de ezek ellenére sem mondható, hogy egy latin ének különböző fordításairól lenne szó, inkább egy fordítás különböző szövegváltozatairól. Ahol a katolikus változatok közelebb állnak egymáshoz, a protestánsokban több a változtatás. A teljes képhez hozzátartozik, hogy a latin himnusznak létezik más protestáns fordítása is a 17. században *Krisztus mi üdvözítőnk, ki semmi gonoszt nem tőn...* kezdettel,¹² mely párhuzamosan él az *Atyának bölcsessége...* kezdetű énekkel, de sokkal kevesebb kötetben maradt ránk (ezt mindössze 2 forrás őrizte meg, szemben az *Atyának bölcsességével*, melyet több, mint 40 protestáns énekeskönyv őrzött meg).

Ugyanerre példa a *Gloria, laus et honor tibi sit...* kezdetű virágvasárnapi himnusz, melynek fordítása a katolikus énekeskönyvekben *Dicsőség és dicséret tenéked Megváltó Királyunk...* kezdettel, a protestáns énekeskönyvekben egyrészt ugyanezzel, másrészt *Dicsőség, dicséret és tisztesség...*¹³ kezdősorral szerepel. (Itt ismét felbukkan az egy ének – két incipit problémája.) Több protestáns énekeskönyv őrizte meg, mint katolikus, a strófaszám ezekben ingadozó 5, 6 vagy 7. A katolikus énekeskönyvekben 7 versszakkal olvashatjuk. A szövegek közt a legnagyobb eltérést az jelenti, hogy az 1. versszakot mintegy refrénként értelmezve ismételtetik-e minden strófa után az egyes énekeskönyv-szerkesztők vagy sem. A latin énekben ugyanis ez megvan, így látjuk az 1651-es *Cantus catholicus*ban és Kájoninál is, de például a Keserű Dajka János-féle szövegben nincs utalás erre. A szövegekben lévő eltérések szintén inkább szövegváltozatnak tűnnek, semmint más fordításnak.

A vizsgált énekekből tehát elmondható, hogy a latin himnuszos fordításaiból vagy egy közös szöveg különböző változatait használták az egyes felekezetek, vagy arra is találunk példát, hogy a protestánsok saját fordítást készítenek maguknak. Kérdés, hogy ezekkel az új énekekkel mennyire sikerült a régi változatot kiváltani. Amint a *Patris sapientia...* példája mutatja, ez egyes esetekben inkább a próbálkozás szintjén maradt, de ez további kutatásokat igényelne, egy ének alapján nem lehet végleges kijelentéseket tenni.

¹² RMKT XVII/17. 63. sz., *Keresztyéni énekek*, Lőcse, 1629; *Eperjesi graduál*.

¹³ RPHA 0285; katolikus: CC 1651, 66; CC 1674, 324; CC 1675, 66; *Cantionale*, 188; protestáns: KESERŰ DAJKA János, *Keresztyéni üdvözítő...*, Gyulafehérvár, 1636, 75; *A Szent Dávid prophetanak...*, Debrecen, 1700, 225.

Következő példaként álljon itt egy *Credo*-ének: *A keresztyénségben, igaz vallás a hitben...*,¹⁴ ebből ugyanis jól leszűrhető, hogy az egyes felekezetek hogyan alakították az énekeket a saját hittételeikhez. Az ének egy verses Hiszekegy-parafraízis, mely sorra veszi, a hitvallás főbb pontjait: hiszünk az Atyában (1. vsz.); a Fiúban, aki Betlehemben szűztől született, kínhalált szenvedett, de feltámadt és a mennybe ment (2–6/2–5. vsz.); a Szentlélekben, az egyházban, az örök életben és a feltámadásban (7–8/6–7. vsz.). A protestáns változatokban mindig 8 versszakos, a katolikus énekeskönyvekben hol 7, hol 8 versszakkal szerepel. Helyenként kimarad a Jászolban fekvő kezdetű strófa, de ezzel csupán annyit változik az ének, hogy Jézus születéséről nem két, hanem csak egy versszakot olvashatunk. Kisebbségi eltérések a szövegekben végig megfigyelhetők, ezekkel most nem szeretnék részletesen foglalkozni, inkább a tartalmilag jelentős változtatásokat mutatnám be. A 7. versszakban (az 1651-es *Cantus catholicus*-ban a 6.)

Hiszek Szentlélekben,
Vigasztaló Istenben,
Hiszem a szentegyházat,
Szenteknek ő gyülekezetit...

szerepel a katolikus énekeskönyvekben. A protestáns énekeskönyvek megoszlanak ebben a kérdésben. Az 1566-os *Váradai énekeskönyv* (RPHA csak annyit ír róla, hogy protestáns):

Hiszem a szentegyházat,
Hiszem én az örök életet...

Huszár Gálnál, 1574 (evangélikus) megint:

Hiszem a szentegyházat,
Hiszem én az örök életet...

Újfalvi Imrénél, 1602 (református):

Hiszem a szentegyházat,
Szentöknek új gyülekezőit...

Isteni dicsőretek, 1697 (unitárius):

Hisszük a közönséges
keresztyéni gyülekezetet...

Annak ellenére változik a szentek gyülekezete több helyen hiszek az örök életbenre, hogy a következő strófában minden esetben szerepel, hogy „hiszem én az örök életet”.

¹⁴ RPHA 0017; katolikus: CC 1651, 3; CC 1674, 2; CC 1675, 3; *Cantionale*, 1676, 10; protestáns: *Váradai énekeskönyv*, 1566, 39; ÚJFALVI, *Keresztyéni énekek*, 1602, 75r; HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben...*, 1574, 97r; *Isteni dicsőretek*, Kolozsvár, 1697, 89.

A másik említésre méltó, nem csekély változtatás az unitárius énekeskönyvben figyelhető meg. A Szentháromság mibenlétében, egységében és Istenségében a katolikusok, evangélikusok és reformátusok megegyeznek. E szerint éneklük ezt az éneket is. De az unitáriusoknál ez nem így van, ezért minden olyan részt, ahol a Szentháromság egységéről, a Fiú vagy a Lélek Istenségéről van szó, átalakították. Így rögtön az 1. versszakban a katolikus nyomtatványokban: „higgyünk egy Istenben/Atya Fiú és Szentlélekben” – az unitáriusban: „higgyünk egy Istenben/Krisztus Jézusnak Szent Atyjában” szerepel. A 2. versszak „Hiszünk a Krisztusban/Istennek egy Fiában” megfogalmazása megfelelt az unitárius ének szerkesztőjének is, ellentétben a Szentlélekről vallottakkal: „Hiszek Szentlélekben/vigasztaló Istenben” helyett „Hisszük az Istennek/vigasztaló Szentlelkét” áll. Minden másban egyébként szinte teljesen azonos az unitárius és a többi ének. Még egy apró különbség: míg a katolikus és többi protestáns változat egyes szám első személyben fogalmazza meg a hitét: hiszem a Szentlelket, hiszem az örök életet, hiszem a holttest feltámadását, stb., addig az unitárius változatban mindez többes szám első személyben áll: hisszük a Szentlelket, hisszük a keresztyéni gyülekezetet, hisszük az örök életet stb.

Tehát vannak énekek, amelyekről egy-egy felekezet azt gondolta, hogy nem kell azért új ének, mert nem egyezik teljesen a vallásunkkal, alakítunk rajta egy kicsit és jó lesz.

És ha már népekeknél, gyülekezeti énekeknél tartunk, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy ezeknek dallama is volt, van. (Erről az irodalmárok szeretnek megfeledkezni ugyanúgy, ahogy a zenészek a szövegről, pedig szétválaszthatatlanok.) Arra voltam kíváncsi, vajon az egyes felekezetek ugyanarra a dallamra énekelték-e a közösen használt énekeket. Az énekeskönyvek egy része, mint tudjuk, nem tartalmaz kottákat, így csak a nótajelzések lehetnek segítségünkre (vagy még azok sem). Találtam példát arra, ahol megegyezett a katolikusok és a protestánsok által használt dallam, így a már fentebb említett *Szent vagy örökeké...* kezdetű éneknél (Kájoni+protestáns változat: *Úrnak szolgálói, no...*¹⁵). Van olyan ének, pl. a *Keresztyénségben, igaz vallás a hitben...*, melynek a legtöbb forrásban sem kottája, sem nótajelzése nem található, így nem nagyon van összehasonlítási alapunk, csak feltételezhetjük, hogy milyen dallamra énekelték. A *Cantus catholici* c. énekeskönyvekben van ugyan kotta, de arra eddig nem találtam bizonyítékot, hogy azt a dallamot énekelték mások is. És olyannal is találkoztam, mikor egy éneknek több nótajelzése, kottája van. A *Követi vala népnek sokasága...* kezdetű, nyolc boldogságról szóló ének ilyen. Az

¹⁵ RMDT II. 174. sz.

éneknek a *Cantus catholicus*-ben is csak nótajelzése van, de szerencsénkre csak a kötet elejére küld vissza: „Nóta Az Úristennek csuda hatalma fol. 4”. A *Régi magyar dallamok tára I.* kötete a 130. szám alatt közli a kottáját, az *O, gloriosa*-típusú énekek közé sorolja. A *Szent Dávid próphetának ékes rythmusú soltárival...* című protestáns kötetben: „Téged Úristen, mi keresztyének” a nótajelzés. Ezt az éneket az RMDT I. a 98. szám alatt közli az *Örül a mi szívünk, mikor ezt halljuk...* kezdetű zsoltárparafrázis (122.) dallamvariánsaként, melynek szerzője talán Szegedi Gergely. A nótajelzésben megadott incipit pedig a *Te Deum laudamus* alapján készült protestáns ének. Tehát itt inkább egy protestánsok által használt dallamot alkalmaztak. De az RMDT megjegyzi, hogy e két dallamcsoport – most nevezzük úgy, hogy a katolikus és a protestáns – rokonai egymásnak. Az unitárius énekeskönyvben egy harmadik nótajelzéssel szerepel ugyanez az ének: „Felséges Isten hozzád kiáltunk”. Erről Csomasz Tóth Kálmán azt írja, hogy a 130. zsoltár protestáns változata, a nótajelzései meglehetősen összekeverednek a másik, régebbi *O gloriosa*-dallaméival, ezért azokat a szövegeket, melyek „Felséges Úristen hozzád kiáltunk” nótajelzést adnak, az RMDT I-ben mind a 98. mind a 130. számnál megemlítik.¹⁶

Összegzésként elmondható, hogy nagy fába vágja a fejszét, aki ebbe a témába belekezd, ezért a tanulmány sem a teljességre törekedett, hanem csak lehetséges elemzési szempontokat kívánt bemutatni konkrét szövegek kapcsán. Ezekből is leszűrhető, mennyi lehetőséget rejt magában e terület, és lesz mivel foglalkoznia a felekezeteken átívelő énekek iránt érdeklődő kutatóknak.

¹⁶ RMDT I. 649, 662.

VADAI ISTVÁN

Vásárhelyi András Mária-énekéről

Az Angyeloznak nagyságos asszonya... kezdetű cantiléna a középkori magyar költészet jól ismert emléke. Szinte nincs olyan a korszak verseit bemutató antológia, mely ne közölné a szövegét. Az irodalomtörténet is nagy becsben tartja és rendre méltatja. Mivel a versnek akrosztichonja és kolofonja is van, a szakirodalom kiemeli, hogy ez már-már világias mozzanat, és hogy e tekintetben a deákos műveltségű szerzők szokásaira emlékeztet. Túlzónak tartom azonban azt a megállapítást, hogy a vers eredeti szerzemény lenne.

Az eredetiségre vonatkozó vélemények alapja az, hogy a vers forrásáról nincsenek biztos ismereteink. Pontos előképét az irodalomtörténet-írás nem tudta felmutatni. Szilády Áron az RMKT jegyzeteiben csak ennyit jegyez meg róla: „Buzgó, tartalmas, a szűz Máriát dicsérő himnuszok ismeretes kifejezéseiből ügyesen szerkesztett ének”.¹ Horváth Cyrill pedig így fogalmaz: „Maga a költemény eredeti, bár egyes részei, különösen azok a címek, amelyekkel az író Máriát elhalmozza, jórészt a régi deák imádságok és himnuszok szokásos megszólításai.”² A vers valóban litániaszerű Mária-dicséret, jelzős szerkezetei gyakran mondhatóak a latin Mária-himnuszok szövegeiben. Az imperatrix angelorum, flos virginum, janua caeli, porta paradisi kifejezések számtalanszor előfordulnak Mária-dicséretekben, de pontosan abban a sorrendben és alakban, ahogyan Vásárhelyi költeményében látjuk őket, nem lelhetőek fel. Horváth Cyrill és Frick József többek között az *Ave regina coelorum...*, *Ave maris stella...*, *Ave decus virginum...* kezdetű himnuszokat idézik, illetve a lorettói litániával való hasonlóságot emelik ki.³ Kurcz Ágnes a cantilénáról szóló tanulmányában további párhuzamokat mutat be, de ő is a vers eredetisége mellett érvel.⁴ Császár Elemér verstanai tanulmányának⁵ megállapításával ért egyet,

¹ *Régi Magyar Költők Tára I: Középkori magyar költői maradványok*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1877, 351.

² *Régi Magyar Költők Tára I: Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., 1921, 241.

³ HORVÁTH, i. m.; FRICK József, *A középkori magyar himnusz-költészet*, Kolozsvár, 1910, 69–71.

⁴ KURCZ Ágnes, *Vásárhelyi András Mária-éneke = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 23–32.

miszerint a versforma már csak azért sem követhet latin mintát, mert a vers nem fordítás. Igen jellemzőnek vélem a latin szövegpárhuzamok ügyét illetően Kurcz Ágnes képszerű megfogalmazását. Az ő szavaival szólva, „ezek a kifejezések a levegőben úsztak”,⁶ a szerző szabadon felhasználta a himnuszok szokásos frazeológiáját, anélkül, hogy konkrét forrást követett volna.

A magam részéről óvatosabban közelítenék a kérdéshez. Abból a tényből, hogy a kutatás a mai napig nem talált megfelelő latin mintát, még nem következtetnék arra, hogy ilyen nem is létezett. Való igaz, hogy a Dreves–Blume-féle *Analecta Hymnica* 50 kötetében⁷ és a Daniels-féle kiegészítő kötetekben⁸ nem találni megfelelő latin verset. Hiába lapozzuk végig Mone *Lateinische Hymnen des Mittelalters* című munkáját,⁹ a Chevalier-féle *Repertorium Hymnologicum*-ot,¹⁰ vagy más himnológiai gyűjteményeket, ezek sem segítenek. Ennek több oka is lehet. Először is rögtön megjegyezhetjük, hogy a nagy európai himnuszgyűjtemények bármennyire is bőségesek, kizárólag néhány ország szövegeimlékeit dolgozzák fel, nyilván francia, német és olasz kéziratokat. Elképzelhető olyan középkori latin nyelvű verses szöveg, mely Nyugat-Európa felől szemlélve egzotikus helyen maradt fenn, például Skandináviában, vagy mondjuk még egzotikusabb helyen: Magyarországon. De az is lehet oka a forrásszöveg hiányának, hogy ezek a munkák a középkori verses anyagot gyűjtik össze, tehát eleve nem tartalmazzák a lehetséges prózai forrásokat. Ha a versünk nem latin himnusz fordítása, hanem például prózai litánia, vagy imádság versebe szedve, akkor eleve rossz helyen kerestünk.

A középkori egyházi prózai szövegek áttekintése sokkal bonyolultabb feladat. A liturgikus szövegek, officiumok, illetve néhány széles körben elterjedt imádság és elmélkedés persze könnyen azonosíthatóak, de a magánjátosságra szánt szövegek, a rövidebb és főként szabadabb megfogalmazású imádságok, a hóraskönyvek anyaga szinte teljesen áttekinthetetlen. Márpedig a Vásárhelyi-cantiléna számos ponton ilyen imádságokkal rokonítható. Elegendő a *Peer-kódex* magyar nyelvű

⁵ CSÁSZÁR Elemér, *A középkori magyar vers ritmusa*, Irodalomtörténeti Közlemények 1929, 29–47, 155–178, 271–300. Az eredetiségre vonatkozó megállapítás helye: 158

⁶ KURCZ, *i. m.*, 29

⁷ Guido Maria DREVES, Clemens BLUME, *Analecta Hymnica Medii Aevi*, I–L, Leipzig, 1886–1907.

⁸ Hermann Adalbert DANIELS, *Analecta Hymnica Medii Aevi*, LI–LV, Leipzig, 1908–1922.

⁹ Franz Josef MONE, *Lateinische Hymnen des Mittelalters* I–III, Freiburg im Breisgau, 1853–1855; Gall MOREL, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, Einfiedern, 1868.

¹⁰ Ulysse CHEVALIER, *Repertorium Hymnologicum*, I–VI, Louvain, 1892–1921.

Mária-imáit áttekinteni, hogy szép szövegpárhuzamokat találjunk. Például a *Peer-kódex*ben¹¹ ezt olvashatjuk Szűz Máriáról:

Peer-kódex

Vásárhelyi András

angyeloznak asszonya,	(1/1) Angyeloznak nagyságos asszonya
szízeknek virága,	(2/1) Neked szólonk, szízeknek virága
földön való bűnös népnek reménsége,	(4/4) Bűnös népnek ohajtó lelkei
purgatóriumbeli halottaknak hiedelme,	(13/3) Halottaknak ő nagy hiedelme

Az *Ave ancilla Sanctae Trinitatis*... kezdetű imádságról Korondi Ágnes írt nemrég alapos tanulmányt.¹² Ez a szöveg szinte pontról pontra rokonítható Vásárhelyi énekével. Megtalálhatóak benne az angyalok, apostolok, próféták, confessorok, mártírok, özvegyek, de felbukkan a paradicsomnak kapuja kifejezés is.

Igen jellemzőnek gondolom ebből a szempontból a magyar nyelvű kódexek forrásazonosítási technikáját. A *Régi Magyar Kódexek* kötetei – gondolom, sokunk öröme – folyamatosan teszik közzé a 15–16. század fordulójának nyelvemlékeit. Ezek előszavaiban rendre precíz táblázatokat találhatunk, melyek bemutatják a szóban forgó kódex tartalmi egységeit, a más kódexekkel való szövegpárhuzamokat, illetve az azonosított szövegforrásokat.

Nos, a bennünket érdeklő Mária-imádságok esetében ilyenkor gyakran találkozhatunk az *Antidotarius Animae* és a *Hortulus Animae* című nyomtatványokkal. Többek között Katona Lajos és Tímár Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a két munka milyen sok szövegpárhuzammal szolgál.¹³ Az *Antidotarius Animae* elsőként 1489-ben jelent meg, szerzője Nicolaus Salicetus ciszterci szerzetes. Orvosként lépett a rendbe, és foglalkozása tükröződik is munkája címében. Az

¹¹ Hasonmás kiadása: *Peer-kódex*, közléteszi, bev., jegyz. KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea, OSZKÓ Beatrix, Bp., Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (*Régi Magyar Kódexek* 25), 240–242.

¹² KORONDI Ágnes, *Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2007, 43–129.

¹³ KATONA Lajos, *Adalékok codex-irodalmunk forrásaiboz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1901/4, 447–455; Uő., *Újabb adalékok codexeink forrásaiboz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1906/3, 332–347; TÍMÁR Kálmán, *A Lázár-kódex forrásai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1931/3, 277–284, Uo., 1932/1, 32–40.

Antidotarius kései címrokona Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvossága*, a *Hortulus Animae* címével pedig a Balassi Bálint által is fordított *Beteg lelkeknek való füves kertecske* rokonítható. A latin nyelvű imádságoskönyvek nagyon népszerűek voltak már a 15. század végén is, az *Antidotarius Animae*-ből közel 20 ősnymotvány-kiadás ismeretes.

Amikor a magyar kódexek hasonló kiadása során olyan imádság forrását kell megjelölni, mely megtalálható az *Antidotarius Animae* vagy a *Hortulus Animae* kiadásaiban, a táblázatban rendre ezen munkák oldalszámát találjuk. Abból a szempontból ez természetesen helyes, hogy a táblázat értesít róla, hogy a magyar imádság latin szövegre támaszkodik, és rögtön meg is adja a latin előkép egyik előfordulási helyét. Abból a szempontból azonban helytelen, hogy a táblázat azt a látszatot kelti, mintha a kódex másolói közvetve vagy közvetlenül ezeket a nyomtatványokat használták volna. Igaza van Katona Lajosnak és Tímár Kálmánnak, amikor az *Antidotarius Animae* és *Hortulus Animae* latin szövegeit a magyar kódexek mellé állítják, de nem feltétlenül abban az értelemben, hogy ténylegesen ezek a nyomtatványok lettek volna a kódexek forrásai.

Miért is nem? Azért, mert Nicolaus Salicetus nem szerzője a szóban forgó köteteknek, hanem összeállítója, szerkesztője. Ezek a munkák tulajdonképpen nyomtatott óraskönyvek, illetve jellegükben nagyon közel állnak a óraskönyvműfajához. Hagyományos naptárral kezdődnek, közlik a legismertebb imádságokat, számos ponton teljesen párhuzamosak a középkori kéziratos művekkel. Azért tekinthetők meghatározó jelentőségűnek, mert a nyomtatás miatt széles körben ismertté váltak. E tekintetben nem is teljesen egyedüliek. Ilyen, a nyomtatottság miatt fontos szerepet játszó gyűjtemény például a *Cursus Beatae Mariae Virginis* című kötet is, mely több különböző összeállításban is napvilágot látott 1500 körül.

Mármost ha ezek a kiadványok csupán a középkori kéziratos imádságyanyag korai nyomtatott kiadásai, akkor a magyar nyelvű kódexek egyaránt támaszkodhatnak a középkori kéziratos anyagra és a nyomtatott kiadásokra. Melyik a valószínűbb? Nyilván szerepet játszottak az imaszövegek hagyományozódásában a nyomtatványok is. Nyilván ezen az úton is eljutottak Magyarországra. Ám azt gondolom, hogy latin nyelvű imaszövegek már 1489 előtt is jelen voltak Magyarországon, és biztosra veszem, hogy több tucat óraskönyv kéziratosan is terjesztette ezeket a szövegeket.

Néhány érv határozottan a kéziratos források használata mellett szól. Először is az imaszövegek nagyfokú variabilitása. Korondi Ágnes a már említett tanulmányában az *Ave ancilla Sanctae Trinitatis*... hat különböző variánsát mutatja be, és ezek láthatóan nem azonos latin mintára támaszkodnak. Vagy arra kell gondolnunk,

hogy minden ránk maradt magyar imaszöveg többszörös kontaminációnak volt kitéve, vagy arra, hogy a fordítások nem a közismert latin nyomtatványokból készültek.

Hasonló ellentmondást figyelhetünk meg az *Ave rosa sine spinis*... kezdetű latin versnél. Ennek szövegét Katona Lajos és Tordai Ányos is a *Hortulus Animae* alapján közli. Frick József hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Theurewk-kódex* és *Pozsonyi-kódex* a latin vers záró strófáját is fordítja, ez azonban nem található meg a *Hortulus Animae* kiadásaiban.¹⁴ Vagyis nyilvánvaló, hogy a magyar kódexek más forrásra mennek vissza. Vargha Damján két olyan latin szöveget is közöl, melyek szóba jöhetnek, az egyik az *Antidotarius Animae*, a másik pedig egy *Liber fraternitatis corone ad honorem beatissime Virginis Marie* című, 1480 körüli ősnymtatvány.¹⁵ Frick József figyelmeztetése (1910) és Vargha Damján adatközlése (1912) ellenére a *Theurewk-kódex* 1995-ös kiadása még mindig Szilády Áron 1896-os ItK-cikkére hivatkozik,¹⁶ vagyis a *Hortulus animaeből* származtatja a magyar szöveget.

Megfontolandó az is, hogy Szabó Flóris a hóraskönyvek kódexeinkre gyakorolt hatásairól értekezve több olyan latin szöveget is közöl, mely Magyarországon fennmaradt kéziratból származik.¹⁷ A kéziratok hagyományozódás jellegét jól érzékelteti a cikk két mondata, mely a hóraskönyvek tartalmára vonatkozik: „Összeállítói, másolói egyéni belátásuk szerint, szabadon választották meg alkotóelemeit, hagytak el egyes nekik nem tetsző szövegeket vagy iktattak be újakat. Az alkotóelemek e szabad variálása rengeteg változatot állít elő: amint nincs két egyforma katedrális, épp úgy nincs két egyforma hóraskönyv sem.”¹⁸

A 15. század végén, 16. század elején szerzetesek és apácák számára nagyon is természetes eljárás lehetett kolostorok latin kézírataiból másolni, és ilyen szöveget fordítani. Nemigen lehetett viszont még természetes eljárás Németországban megjelent nyomtatványokat rendszeresen beszerezni. Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar kódexek forrásait kutatva még akkor is érdemes középkorias kéziratok szövegleszármazására gyanakodni, ha a vizsgált imaszöveg korabeli nyomtatványban is előfordul. Vásárhelyi András énekére gondolva pedig így is kimondhatjuk állításunkat: magyar egyházi énekek forrását kutatva még akkor sem kell

¹⁴ FRICK, *i. m.*, 71.

¹⁵ VARGHA Damján, *Ave rosa sine spinis himnusz kódexeinkben*, Magyar Nyelvőr, 1912, 120–125.

¹⁶ [SZILÁDY Áron], *Codexünk forrásai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1896/4, 498–500.

¹⁷ SZABÓ Flóris, *A hóraskönyvek hatása kódexirodalmunkra*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1967/2, 163–167.

¹⁸ SZABÓ, *i. m.*, 164.

eredeti magyar nyelvű alkotásra gondolnunk, ha korabeli nyomtatott forrásból nem kerül elő a mintája. Ilyenkor középkorias típusú, kéziratos forrásra gyanakodnánk.

Már csak azért is, mert a Vásárhelyi-cantiléna igencsak hasonlít a magyar kódexek néhány Mária-imádságához. Az *Ave ancilla Sanctae Trinitatis*... párhuzamát már emlegettük. Találhatunk ennél erősebb szövegpárhuzamot is. A *Thewrenk-kódex*ben olvasható egy imádság, mely így kezdődik: *Téged, Istennek anyja, dicséruink, téged, Szűz Máriát szívünkkel vallunk*...¹⁹ A hasonmás kiadás bevezető tanulmánya nagyon szűkszavúan fogalmaz: „A Thewrenk-kódex egy – eddigi tudásunk szerint csakis itt előforduló – különleges Mária-imát is tartalmaz: a „Te Deum laudamus”-t Máriára alkalmazva (LIV. tétel).”²⁰ A *Te Deum* marianizált változata magyarul valóban csak a *Thewrenk-kódex*ben fordul elő, de egyáltalán nem ismeretlen szöveg. A 12. században keletkezhetett, szokás Bonaventura szerzeményének tartani, ez a *Psalterium Mariae Virginis* egyik függeléke.

Geleji Katona István például ismeri Bonaventura *Psalterium maius* című gyűjteményét, és az 1636-os *Öreg Graduál* előszavában (RMNy 1643) indulatosan ki is kel ellene:

Ez megkülömböztető igével, *Lelki*, az felül említett virág, avagy szüzességnak virágát el hullato, énekék után, ki rekeszti az Apostol, az Christus beszédéből álló lelki énekek közzül, kárhoztattya egyszer s-mind, amaz tudomány nélkül való balgatag buzgóságnak hagymázától meg örjült Barátoktól szereztetett bálványozó énekeket-is, az mellyekben nem az teremő Isten, hanem tsak az teremtetett állatok ditsöittetnek, köszöntetnek, idvözöltetnek, segítségre hivatnak az gyülekezetekben, az minémüek, az Maria *Psalteriumja*, melly nem az Christusnak, vagy az ő szent Lelkének, beszédéből álló lelki ditséret, hanem egy oktalan *devotion*nak szeszétől által veretett fejü Barátnak, Bonaventurának, tépelődésiből öszve aggattatott, raggattatott, kellems virág ének, a’ mellyel mind a’ mondókot, s-mind a hallókot, a’ sz. Szüzzel való bálványozásra, kisztegeti, mert abban mindenüt az *Vram* helyett, *Aszonyomat*, az *Isten* helyett pedig *Mariát* irt; *Monda*, ugymond, *Az Vr az én Aszonyomnak, illy én Anyám az én jóbbomra. Psal. 109. Te benned reménlettem aszonyom, soba meg ne szégyenyüllyek Psal. 30. Kelhyen fel az Maria, és oszpolyanak el az ő ellenségi. Te hozzád kiállottam aszonyom az én nyomorúságomban. Psal. 67. Az te kezzedben vagyok Aszonyom, az idvösség és az élet, Psal. 71. Aszonyom az te nevedben szabadíts meg engemet, Psal. 53. Az te nevedben, azt mondgya, s-több afféle, kegyes fülektől még tsak hallásra-is iszonyu rettenetes-*

¹⁹ *Thewrenk-kódex*, közléteszi, bev., jegyz. BALÁZS Judit, UHL. Gabriella, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1995 (Régi Magyar Kódexek 18), 258–264.

²⁰ *Thewrenk-kódex*, i. m., bevezető tanulmány, 16

segek, az mellyekkel az az ember, avagy ő általa az pokolbéli ördög, az szent Davidnak lelki Soltárit rutúl meg motskolta, s-még-is nem általyák némellyek közzülök érette mentegetni. Egy kohból költek azzal az Maria tiszteletire tsináltatott sok *hymnusok*, *Litániák*, es egyebek, az mellyekkel az *Breviariumok*, *Officiumok*, *Rosariumok*, *Mariálék*, *Missalék*, és több affjele babonás könyvetskéek, rakvák...²¹

A *Psalterium Beatae Marie Virginis*nek kritikai kiadása is van, melyről a *Thewrewk-kódex* kiadói nem tájékoztatnak. Arról sem, hogy a *Te Mariam* szövegének különféle változatai vannak, s hogy ezek közül a kódex melyikkel is mutat rokonságot. Megelégszenek a források táblázatában egyetlen kis bejegyzéssel: Frick, 69–71.

Frick József *A középkori magyar himnusz-érettészet* című munkájában valóban tárgyalja a *Te Mariam* imádságot, Mone alapján közli is a latin szöveget, illetve ennek *Thewrewk-kódex*beli magyar fordítását. Ezután azonban rögtön megjegyzi: „A két szöveg sokban eltér egymástól s szerintünk nem ez az a szöveg, amelyből fordította a Thewrewk-kódex írója, de *egyéb hiányában*, míg a másik előkerül, közlését nem tartottuk feleslegesnek.”²² Hiába jelzi azonban Frick József igen becületesen, „egyéb hiányában” felkiáltással a filológiai pontatlanságot, a modern kódexkiadás nem tesz újabb lépést. Pedig könnyen tehetne, hiszen három évvel később, 1913-ban Vargha Damján alapos tanulmányt tesz közzé a *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban* címmel.²³ Ebben a *Te Mariam* latin szövegét a *Hortulus animae* 1519-es kiadásából közli, mellyel a kódex magyarja szerinte tökéletesen egyezik.

Korábbi fejtegetéseinknek megfelelően persze itt is megjegyezhetjük, hogy az egyezés nem tökéletes. Van olyan latin sor, melyet a magyar nem fordít, de ennél talán erősebb érv, hogy a *Hortulus animae* latinjában azt a részt, hogy Tu mater misericordie, a magyar így adja vissza: ergalmasságnak bizony kútfeje. Ugyanezen a helyen más kiadásokban a magyarnak megfelelő tu vena misericordie, illetve tu fons misericordie szerepel. Vagyis megint nem kell feltétlenül nyomtatott kiadást a magyar kódex szövege mögé gondolnunk, elegendő annak feltételezése, hogy valamilyen kéziratos forrásban Bonaventurára megy vissza.

De miért is olyan fontos számunkra a *Te Mariam* szövege? Frick József Vásárhelyi András cantilénájáról szólva megjegyzi, hogy „Az ének Mária különböző címeinek összeszedése [...] Ám ezen részek [...] csak reminiscenciák gyanánt

²¹ idézi: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 436.

²² FRICK, *i. m.*, 71.

²³ VARGHA Damján, *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*, Budapest 1913. (Bővített különlenyomat a Békefi-Emlékkönyvből.)

jöhetnek szóba. Így az *Ave maris stella*, a *Te Deum Marianum* hatása kétségbevonhatatlanul látszik, néhol pedig az *Ave decus virgineum*-ot érezhetjük.” Ennél szerintünk jóval többről van szó. Frick azért kénytelen távoli reminiscenciáról beszélni, mert a *Te Deum Marianum* rövid változatát ismerte. Vargha Danján már a hosszabb változatot mutatja be, ő azonban már nem vesz tudomást arról, hogy Vásárhelyi András éneke számos ponton egyezik az általa bemutatott szöveggel.

Csak néhány részlet latinul, és Vásárhelyi Andrásnál:

Tu angelorum domina	Angyeloznak nagyságos asszonya
Tu paradisi janua	Paradicsomnak vagy széles kapuja
Tibi cherubin et seraphin exultantes assistunt	Szerafinnak szent szeretetiben Kerubinnak nagy bölcsességében
Tu promotrix justorum	Igazságnak megvilágosítója
Promissio patriarcharum	Pátriárkáknak ő nagy dicsősége
Tu fortitudo martyrum	Mártíromoknak diadalmassági
Doctrina apostolorum	Apostoloknak szent prédikálási
Exemplar confessorum	Téreyts hozzánk az confessorokat
Tu agonizatrix —	Férfiaknak tisztes győzedelme
Congregatrix errantium	Számkivetéseknek megboldogejtőja
Superatrix ac terror daemonum et superbonum	Ördögöknek ő nagy töredelme

A teljes *Te Mariam* szöveg így fest²⁴ (vastagítással jelöltem a Vásárhelyi-énekekben is előforduló, határozottan felismerhető kifejezéseket, elsősorban a szereplőket, és dőlt betűkkel különítettem el azt a részt, mely csak a hosszabb változatban szerepel.):

Te **Matrem Dei** laudamus: te Mariam Virginem profiteamur. Te aeterni Patris Sponsam: omnis terra veneratur. Tibi omnes **Angeli** et **Archangeli**: tibi **Throni** et Principatus fideliter deserviunt. Tibi omnes Potestates, et omnes Virtutes coelorum: et universae Dominationes obediunt. Tibi omnes **chori**, tibi **Cherubim** et **Seraphim**: exultantes assistunt. Tibi omnis angelica creatura: incessabili voce proclamat. Sancta, sancta, sancta: Maria

²⁴ S. R. E. *Cardinalis S. Bonaventurae [...] Opera omnia*, Tom. XIV, cura et studio A. C. PELTIER, Paris, 1868. 223–223; CHEVALIER 20148–49, 20156–61, 33903–04. Az újabb kiadások pseudo-Bonaventura-szöveggként tartják nyilván, ld. *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae [...] Opera omnia*, X, Quaracchi, 1902, 25, no. 36.

Dei Genitrix, Mater, et Virgo. Pleni sunt coeli, et terra: majestatis gloriae fructus ventris tui. Te gloriosus **Apostolorum** chorus: sui Creatoris Matrem collaudat. Te beatorum **Martyrum** coetus candidatus: Christi Genitricem glorificat. Te gloriosus **Confessorum** exercitus: **Trinitatis** templum appellat. Te sanctarum Virginum chorea amabilis: virginitatis et humilitatis exemplum praedicat. Te tota coelestis curia: Reginam honorat. Te per universum orbem: Ecclesia invocando concelebrat. Matrem : divinae Majestatis. Venerandam te veram Regis coelestis puerperam: sanctam quoque, dulcem, et piam. **Tu Angelorum Domina: tu Paradisi janua.** Tu scala: regni coelestis et gloriae. Tu thalamus, tu arca: pietatis et gratiae. Tu vena misericordiae: *tu Sponsa et Mater Regis aeterni. Tu templum et sacrarium Spiritus sancti: totius beatissimae Trinitatis nobile triclinium. Tu Mediatrix Dei, et hominum amatrix: mortalium coelestis illuminatrix. Tu agonizatrix: pugnantium, advocata pauperum: miseratrix et refugium peccatorum. Tu erogatrix munerum: separatrix ac terror daemonum et superborum. Tu mundi Domina, coeli Regina: post Deum sola spes nostra. Tu salus te invocantium, portus naufragantium: miserorum solatium, pereuntium refugium. Tu, Mater omnium beatorum, gaudium plenum post Deum: omnium supernorum civium solatium. Tu promotrix justorum, congregatrix errantium: promissio Patriarcharum. Tu veritas Prophetarum, praeconium et doctrix Apostolorum: magistra Evangelistarum. Tu fortitudo Martyrum, exemplar Confessorum: honor et festivitas Virginum.* Tu ad liberandum exulem hominem: Filium Dei suscepisti in utero. Per te, expugnato hoste antiquo: sunt aperta fidelibus regna coelorum. Tu cum Filio tuo sedes: ad dexteram Patris. Tu ipsum pro nobis roga, Virgo Maria: quem nos ad iudicandum credimus esse venturum. Te ergo poscimus, nobis tuis famulis subveni: qui pretioso sanguine Filii tui redempti sumus. Aeterna fac, pia Virgo, cum sanctis tuis: nos gloria munerari. Salvum fac populum tuum, Domina: ut simus participes haereditatis Filii tui. Et rege nos: et custodi nos in aeternum. Per singulos dies: o pia, te salutamus. Et laudare te cupimus usque in aeternum: mente et voce. Dignare, dulcis Maria, nunc et semper: nos sine delicto conservare. Miserere, pia, nobis: miserere nobis. Fiat misericordia tua magna nobiscum: quia in te, Virgo Maria, confidimus. In te, dulcis Maria, speramus: nos defendas in aeternum. Te decet laus, te decet imperium: tibi virtus et gloria in saecula saeculorum. Amen.

Az egyezések néhol szószerintiek, néhol csak tartalmilag nagyon feltűnőek, Hozzátehetjük persze, hogy a *Te Deum Marianum* szövege és Vásárhelyi András éneke nem fektethető pontosan egymásra, nem azonos sorrendben haladnak, így nem beszélhetünk közvetlen fordításról. Annyi azonban bizonyos, hogy Vásárhelyi András éneke egy ilyen típusú szöveggel hozható kapcsolatba, és nem tekinthető

ettől a szövegtől függetlennek. Nem kellett a vers kifejezéseinek a „levegőben úszni”-uk, papírra voltak már vetve régen.

A „levegőben úszó” kifejezések alapján leginkább a formulából építkező költészetre gondolhatunk. Az archaikus orális epika kutatói (Milman Parry, Albert B. Lord, Marót Károly, Walter J. Ong) nyomán szokás olyan alkotási folyamatról beszélni, ahol a hagyomány által előre gyártott (kezelhetővé koptatott) elemekből építkezik a rögtönzés közben alkotó költő.²⁵ Erre az elméletre támaszkodik többek között Varjas Béla és Amedeo di Francesco, amikor a históriás énekek szerzőinek alkotási folyamatát modellezzik.²⁶ Ennél a folyamatnál fontos, hogy a formulák a szokásos metrikai kerethez illeszkedjenek, hiszen éppen ettől válnak kényelmesen kezelhetővé (előregyártott sorok, félsorok használata). A Kurcz Ágnes által emlegetett formulák azonban latin kifejezések, melyek átformálás, lefordítás nélkül nem illeszthetők magyar metrikai keretbe. Ez csak a szóbeliségben létező magyar kifejezésekkel történhetne meg. Ráadásul Vásárhelyi András nem rögtönözött költeményét, hanem a deákos költői technika szabályait (akrosztichon, kolofon) betartva megírta. Eközben nem az orális technika eljárását követte, hanem minden bizonynyal írott latin forrásra támaszkodott.

Leginkább egy olyan latin forrásszöveget tudok elképzelni, mely a *Te Deum Marianum* alapul, de már nem prózai, hanem verses formájú. Hogy ilyen szöveg létezett, az igencsak valószínű. Bonnie Blackburn például egy zenei tanulmányában, melyet a *Musical Quaterly* 1967-es évfolyamában tett közzé, bemutatja a *Te Deum Marianum* 1490-ből való olasz nyelvű verses fordítását.²⁷ A tercinákban, 11 szótagos rímes sorokban írott imádság azt bizonyítja, hogy a 15. század végén létezett a *Te Deum Marianum* verses feldolgozása is. Ez az olasz vers ugyan nem lehet Vásárhelyi énekének forrása, de az ezek után már egyáltalán nem valószínűtlen, hogy Vásárhelyi idejében létezhetett olyan kézirat, verses formájú latin szöveg, mely a cantiléna közvetlen forrása lehetett. Ezt sokkal könnyebben el tudom képzelni, mint a „levegőben úszó” himnusz-töredékek olyan spontán kompilációját, mely végeredményül a *Te Deum Marianum*hoz kísérteties módon hasonló verset ad.

A latinból való közvetlen fordítás mellett felhozható az az érv, hogy a cantiléna néhány helye latinizmusnak tűnik. Ilyen rögtön a vers első sora:

²⁵ Ld. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 193.

²⁶ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 201–208; AMEDEO DI FRANCESCO, *Kölcsonbatás, újírás, formula a magyar irodalomban, Tanulmányok*, Bp., Universitas, 2005, 147–164, 165–171.

²⁷ BONNIE BLACKBURN, *Te matrem Dei laudamus, A Study in the Musical Veneration of Mary*, *Musical Quaterly* 1967, 53–76.

Angyeloznak *nagyságos* asszonya

Magyarul ritkának gondolom a *nagyságos* jelzőt, a *magnifica* fordításaként azonban természetes. Hasonlóan gyanús a 6. strófa első sora is:

Áldott *te légy*, Jézusnak dajkája

A sor inverziót tartalmaz, melyet nem okozhat pusztán az akrosztichon kialakítása. Ehhez ugyanis az *Áldott légy te...* szórend is megfelelő lenne. Az inverzió mögött latin szórendet gyanítok. A legfeltűnőbb latinizmus talán a 3. strófa elején található:

Dicsekedjél angyeli székedben

A „*dicsekedjél*” itt azt jelenti, hogy „dicsértessél”, „mások dicsérjenek téged”. Nagyon hasonló a szóban forgó sorhoz a *Szent László-ének* 9. szakaszának első sora:

Te dicsekedel keráli székedbe

Úgy gondolom, hogy a „*dicsekedjél*”, „*dicsekedel*” mindkét esetben a fordítás eredménye. A *Szent László-ének* latinját ismerjük is, ott ez áll:

Tu gloriaris regio trono

Véleményem szerint a Vásárhelyi-cantiléna „*dicsekedjél*” szava mögött is a latin *glorior* szó rejlik, melyet passzív jelentésben használt a szöveg szerzője.

Míndezek alapján azt gondolom, hogy Vásárhelyi András éneke nem eredeti alkotás, hanem latin szöveg fordítása. Mintája a Szent Bonaventurának tulajdonított *Te Mariam laudamus*, illetve egy ezen alapuló, talán verses formájú szöveg. Bonaventura nem közvetlen minta tehát, hanem bizonyára több közvetítő láncszemet is el kell gondolnunk. Ezek a láncszemek kéziratos óráskönyvek lapjain lapulnak, ha ugyan már el nem tűntek végleg.

*

A versnek szerencsére akrosztichonja és kolofonja is van, így pontosan ismerjük a szerző nevét, illetve a vers keletkezésének helyét és idejét. Vásárhelyi András Pesten, Szent Ferenc utcájában 1508-ban írta meg énekét. Szinte bizonyos, hogy a szerző azonos azzal a Vásárhelyi András salvatoriánus ferences szerzetessel, akit 1526-ban a török Palotánál ölt meg, hiszen a pesti Szent Ferenc utcában éppen salvatoriánus ferences kolostor működött.

A cantiléna teljes szövegét két kódex is megőrizte. A *Peer-kódex*ben 17 versszakkal szerepel a vers. A *Thenrenke-kódex*ben is éppnek nevezhető az ének, egyetlen strófa hiányzik belőle, a kolofon, így itt 16 szakaszos a költemény. Harmadik szövegforrásként a *Pozsonyi-kódexet* sorolhatjuk fel, ebben egy prózai szövegbe ékelve a Mária-ének 7 sora fordul elő. Mindhárom lejegyzés a 16. század első harmadára

tehető, és ezek alapján kijelenthetjük, hogy ebben az időszakban Vásárhelyi éneke igen népszerű lehetett.

A vers mindkét teljesnek nevezhető szövege romlott alakban tartalmazza a szerző nevét, az akrosztichon ANDREAS DE SASARHEL alakban olvasható össze. A 10. versszak kezdőszava, a „Siradalmas” hibának minősítendő, a másolót minden bizonnyal a 12. szakasz kezdőszava tévesztette meg, és a helyes szó eredetileg talán a „Viadalmas” lehetett. A szakirodalom eddig pusztán a szerző nevének, illetve a 10. strófa kezdőszavának javítására figyelt, pedig az esetnek van egy nagyon fontos szövegkritikai következménye is. Ha a *Peer-kódex* és a *Thenrenk-kódex* nyilvánvaló közös hibát tartalmaz, akkor egy olyan közös ősrre mennek vissza, mely maga is tartalmazta ezt a hibát. Vagyis ha Vásárhelyi hibátlan akrosztichonú szerzői változatát α -val jelöljük, akkor a két kódex egy ettől már szöveghibával eltérő β -ra megy vissza. Ebből pedig az következik, hogy azokon a pontokon sem garantáltan helyes a szövegünk, ahol mindkét kódex szövege megegyezik. Ilyen hibás pont például a 10. strófa kezdőszava.

Ezen a megfigyelésen felbátorodva rögtön javasolhatunk is egy szövegjavítást. A javaslat a vers egy különösen fontosnak minősített szakaszát, a 15-et érinti:

15. Halottaknak megszabadejtója,
 Törököknek megnyomorojtója,
 Kerályoknak jó tanácsadója,
 Magyaroknak megoltalmazója.

A magyar irodalom története szerint Vásárhelyi éneke az első magyar költemény, melyben a hazafiság fogalma megjelenik.²⁸ A probléma csak az, hogy a szóban forgó helyen jókora anakronizmus figyelhető meg. Ugyanis 1508-ban a török még nem jelent olyan ellenséget, mely az egész országot fenyegetné. II. Bajezid szultán meglehetősen békés uralkodó volt, Magyarország pedig az európai hatalmakhoz kapcsolódva éppen békét kötött a törökkel. I. Szelim 1512 és 1520 között inkább kelet és dél felé folytatott háborúkat, elfoglalta Szíriát, Palesztínát és Egyiptomot. Nyugat felé békére törekedett. A Balkánon dúló csatározásokat politikailag számításba kell vennünk, de az ország belsejében az egyszerű emberek (mondjuk egy pesti ferences szerzetes) számára ez nem jelenthetett olyan veszélyt, hogy emiatt Máriaához fohászkodjon. Csak 1520 után, II. Szulejmán trónra lépését követően

²⁸ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 168.

változik meg radikálisan a helyzet. Az egyiptomi hadszíntéren lezáruló háborút követően megerősödik a török, haderejének létszáma duplájára növekszik. Megindul a török nyugati offenzívája, és az 1520-as évektől kezdve mindenki számára nyilvánvalóvá, tapasztalhatóvá, érezhetővé válik a veszély.

Jegyezzük meg gyorsan, hogy a *Peer-kódex* datálása nem rögzíti pontosan a Mária-ének bemásolásának idejét. Szokásosan ugyan az 1526-os évszámot emlegetik a kódex kapcsán, ez azonban csak a kódex törzsanyagára vonatkozik. Már Gerézdi Rabán figyelmeztetett rá, hogy Vásárhelyi András énekét, illetve vele együtt Apáti Ferenc cantilénáját ezt követően, tehát 1526 után másolták a kódex üresen maradt leveleire. Jól megfigyelhető, ahogyan a másoló egyre sűrűbb sorközökkel dolgozik, hogy pontosan kitölthesse a rendelkezésére álló helyet.²⁹ Nem világos, hogy Kurcz Ágnes miért tér vissza a korábbi állásponthoz, miért tekinti a másolás ante quemjét 1526-nak.³⁰ Véleményünk szerint a két szóban forgó vers csakis 1526 után kerülhetett a kódexbe, és csak az íráskép akadályozza meg, hogy jóval későbbre ne legyen datálható. Hajlok rá, hogy egészen a 16. század közepéig kitágítható a másolás ideje. A *Thewrenk-kódex* ennél biztosabb fogódzót nyújt, ide az ének szövegét 1531-ben jegyezték le. A vers mindkét kódexben emlegeti a törököt, de ebből csak az következik, hogy az a bizonyos β -változat is emlegette. Ám ha ennek keletkezési ideje egészen 1531-ig kitolható, akkor nincs is mit csodálkoznunk azon, hogy konkrét világi ellenséget nevez meg.

Eredetileg azonban nem állhatott a versben a törökök szó. Önmagában már az is furcsa, hogy az énekben Máriának nem csak védelmező, hanem ártó funkciója is van. A litániák Máriája általában véd, segít, istápol. Ha az ellenség olykor szóba is kerül, Mária akkor is csak oltalmaz tőle. Egyetlen kivétel van, ha ez a bizonyos ellenség nem evilági, hanem túlvilági ellenség. Ahogyan Jézusról is, Máriáról is gyakran megfogalmazzák a dicséretes és könyörgések, hogy a pokoli erők fölött győzedelmeskednek. Arra gondolok, hogy a 13. strófa mintájára kell javítani a szöveget, a 13. és 15. strófa közötti szövegpárhuzam eleve sugallja a megoldást:

13/3–4. Halottaknak ő nagy hiedelme,
Ördögöknek ő nagy töredelme,

²⁹ GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962, 214–215.

³⁰ KURCZ, *i. m.*, 25. – A *Peer-kódex* 1526-os ante quemje a hivatkozott cikkben is csak a kódex törzsanyagára vonatkozik: ld. VEKERDI József, *A Szent László-énekhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1972/2, 134.

15/1–2. Halottaknak megszabadejtója,
Ördögöknek megnyomorajtója.

A szövegjavítás közben egy belső párhuzamra támaszkodtunk. Ilyen párhuzamosság több helyen is megfigyelhető. Például a siradalmas – viadalmas szavak kapcsán már emlegetett 10. és 12. strófa. Nem csak kezdőszavaik keverhetőek össze, teljes egészében is nagyon hasonlóak. Az alábbi összevetésben dőlt betűvel jelöltük a hasonló, vagy azonos szövegrészeket:

10. *Viadalmas nekönk* mi esetönk,
 Iszamandó mi *sok* vétkezetönk,
Rettenetes nekönk nagy esetönk,
Ha te nem lész mi nagy segedelmönk.

12. *Siradalmas nekönk* születetönk,
 Féledelmes *sok* hivolkodásonk,
Rettenetes nekönk bajvívásonk,
Ha te nem lész mi nagy táplálásönk.

Még feltűnőbb a 8. és 14. strófa közötti azonosság. Itt a kezdőszó kivételével – mely nyilván az akrosztichon kialakítása miatt tér el – csak az utolsó fél sor különbözik:

8. Dicsőséges szenteknek mondási,
 Szentháromságnak nagy titkus tanácsi,
 Apostoloknak szent prédikálási,
 Mártíromoknak nagy sok kínvallási.

14. Rólad szólnak szenteknek mondási,
 Szentháromságnak nagy titkus tanácsi,
 Apostoloknak szent prédikálási,
 Mártíromoknak nagy diadalmissági.

Az egyezés annyira szolgál, hogy ez alapján már Horváth Cyrill úgy véli, hogy a 8. strófa tévedésből került előre a 14. helyről.³¹ Kurcz Ágnes azonban figyelmeztet

³¹ HORVÁTH, *i. m.*, 242.

rá, hogy ez az akrosztichon miatt nem lehetséges.³² Mi okozza akkor a szövegpárhuzamokat? Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, ki kell térnünk a vers későbbi szöveghagyományára.

Az *Angyelenak nagyságos asszonya*... a három 16. századi lejegyzést követően száz évvel később, a 17. század első harmadában bukkan fel megint. Kéziratos versgyűjteményekbe jegyzik le (*Kuun-kódex*, *Gyöngyösi-toldalék*, *Petri András-énekeskönyv*),³³ és nyomtatványokban is megjelenik, előbb Hajnal Mátyás *Szűves könyvecskéjében*, majd a *Cantus catholici* kiadásaiban.³⁴ Ezek a szövegek jelentősen eltérnek a középkori verstől. És itt most nem arra gondolok, hogy az árváknak nyomorolt ihaiból árváknak nyomorolt fiai lesz, vagy arra, hogy a 17. századi másoló már nem értette az iszamadó szót. Hanem arra, hogy az ének jelentősen lerövidült, a kéziratok 10, a nyomtatványok pedig 9 versszakos alakban tartalmazzák. Megváltozott a strófák sorrendje is, a korábbi változat sorszámait használva a kéziratokban a szakaszok ebben a rendben sorakoznak: 1, 4, 2, 13/1–2, 15/3–4, 3, 6, 11, 9, 12, 17. A nyomtatott verziók nem tartalmazzák a 7. helyen álló strófát, vagyis a középkori változat 11. szakaszát.

Természetes jelenségnek tűnik, hogy egy régi ének száz év alatt jelentősen megrövidül, strófák hullanak ki belőle, és cserélnek helyet benne. Van azonban egy kis probléma. Ha úgy gondoljuk el a szöveghagyományt, ahogyan a közköltészeti darabok esetében tennénk, vagyis elsősorban szóbeli közeget tételezünk fel, akkor nem tudjuk megindokolni, hogy a 17. századi változatok miért tartalmazznak szinte teljesen azonos strófa-sorrendet. A közköltészeti változatok általában különböző terjedelműek, és a strófák rendje nagyon gyakran erőteljesen eltér. Ehhez képest az *Angyelenak nagyságos asszonya*... nem mutat ilyen polimorf jelleget. Bizonyára a gyülekezeti éneklés módja akadályozta meg, hogy a szöveghagyomány a közköltészeti darabokhoz hasonlóan kusza legyen. Ha azonban ilyen, a szöveget erősen konzerváló éneklési hagyományt tételezünk fel, nem tudjuk megmagyarázni, hogy a 17. századi szöveg miért tér el jelentősen Vásárhelyi András versétől mind a strófák számában, mind pedig azok sorrendjében.

Arra sem gondolhatunk, hogy valamikor a 17. század elején megjelent egy olyan változat, mely a későbbiek alapjául szolgálhatott volna. Pontosabban szólva, történt ugyan ilyesmi, Hajnal Mátyás 1629-ben megjelent könyvecskéje ugyanis valóban rögzített egy szövegváltozatot, mely aztán ebben a formában öröklődött a *Cantus*

³² KURCZ, *i. m.*, 27.

³³ STOLL 40, STOLL 46, STOLL 50.

³⁴ RMNy 1422, RMNy 2381. A további katolikus nyomtatványok már nem adnak új változatot.

catholici kiadásaiba. Hajnal Mátyás változata azonban csak a későbbi nyomtatott szöveghagyomány mintájául szolgálhatott. A legjelentősebb kéziratos katolikus énekgyűjtemény, a *Petri András-énekeskönyv*, illetve a *Kuun-kódex* nem erre a nyomtatásban megjelent változatra támaszkodik, hiszen eleve hosszabb szöveg található bennük. Nehéz elképzelni, hogy a kéziratok, illetve Hajnal Mátyás szövege egymástól ugyan függetlenek, de pontosan ugyanazt a szakaszsorrendet mutatják. Túl erőltetett feltételezni, hogy több különböző forrás egy bizonyos, mindegyikük számára elérhető, de általunk már egyáltalán nem ismert alapszövegre támaszkodna.

A megoldáshoz el kell fogadnunk a *Cantus catholici* versünkre vonatkozó minősítést: „Régi ének”.³⁵ Vagyis vissza kell lépnünk a Vásárhelyi András-féle változathoz. Erről a 17 strófás szövegről nehezen képzelhető el, hogy a 17. századi változatok közös őse. Nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért változik meg kizárólag egyetlen irányba. Azt a lehetőséget viszont nem zárja ki semmi, hogy Vásárhelyi szövege ugyancsak leszármazott szöveg legyen.

Tegyük fel, hogy létezett egy 1508-nál korábbi, talán 15. századi magyar nyelvű vers, mely 10 strófányi terjedelmű volt. Vásárhelyi András ezt a szöveget alakíthatta át úgy, hogy az akrosztichonban a saját neve jelenjen meg. Ehhez az alkalmas betűket kínáló strófák átrendezésén túl ki is kellett bővítenie az éneket. Talán – elegendő invenció híján – ezért kényszerült arra, hogy bizonyos strófákat megismételve is felhasználjon. A korábban bemutatott szövegpárhuzamok erről tanúskodhatnak. A 10. és 12. strófa egymás változatának tűnik, nem eldönthető, hogy melyik mintájára készült a másik. A 8. és 14. szakasz szinte szóról szóra azonos. Szilády Áron a szerzőtől független szövegromlásra gyanakodott, ám ezt az elgondolást éppen a szerzői akrosztichon teszi lehetetlenné. Hipotézisünk szerint éppen az akrosztichon létrehozása okozza az ismétlődést, tehát az akrosztichon megalkotója, maga Vásárhelyi András a felelős érte. A 13. és 15. strófa egymáshoz nagyon hasonló két-két sora éppen keretezi a megismétlődő 14. strófát. Képzeltetjük úgy, hogy a jelenlegi 13. strófa második sora után részben egy korábbi szakaszt, részben pedig saját két sorát megismételve Vásárhelyi helyezett el nyolc sornyi bővítményt. Az, hogy a 13. strófa két első sora nem rímel pontosan a 15. strófa két utolsó sorára nem jelent akadályt, hiszen a vers amúgy is összerímelteti egymással a mély és magas hangrendű toldalékpárokat. Végül a szerzés helyére és idejére vonatkozó kolofont is Vásárhelyi András kiegészítésének tarthatjuk.

³⁵ [SZÖLLŐSI Benedek], *Cantus catholici*, [Lőcse], [Brewer], 1651, 135 (RMNy 2381).

A 17. strófás, akrosztichonos változat keletkezése után több kéziratba is belekerül, ezek közül három ránk is maradt. A *Peer-kódex* és a *Thenrenk-kódex* egy β -val jelölt kézíraton keresztül jut a kissé már romlott szöveghez. A *Pozsonyi-kódex* hét soráról nem tudjuk eldönteni, hogy β -ból származik-e, de biztosan Vásárhelyi kibővített változatán alapszik, mert csak ebben a változatban áll második helyen a „Neked szólonk, szizeknek virága...” kezdetű szakasz. Ugyanez a 17. századi változatokban harmadik stróféként jelenik majd meg. A Vásárhelyi András-féle változat tehát a keletkezése utáni évtizedekben az írásbeli hagyomány részévé válik, de nincsenek rá adataink, hogy a kódexesség kora után ebben az alakban jelenne a hagyományban.

A 17. századi változatok azt mutatják, hogy az *Angyelenak nagyságos asszonya...* kezdetű „régí ének” megmaradt a szóbeli hagyományban. A gyülekezeti éneklés megőrizte, még hozzá igen stabil alakban, több különböző kézirat és nyomtatvány tanúskodik róla, hogy a strófákat azonos sorrendben, a szöveget szinte teljesen változatlan formában énekeltek a 16. század folyamán. Ez a változat arra a 10 strófás alapszövegre vezethető vissza, melyből Vásárhelyi létrehozta a saját akrosztichonos, kibővített verzióját. Ha így történt, akkor ez a 10 strófás változat valóban „régí ének” lehet, bizonyos, hogy 1508 előtti.

A szöveg 15. századi voltát persze nehéz bizonyítani. Ehhez nem elegendő a *Cantus catholici „régí”* minősítése. Mind Vásárhelyi, mind pedig a 17. századi változatok átírják a szöveget, eltüntetik a középkorias nyelvi alakokat. Talán a rímelés és a verselés vizsgálata jelenthet segítséget a vizsgálatban. Már említettük, hogy a cantiléna időnként magas és mélyhangú toldalékokat rímeltet össze. A virága – vigassága – tisztasága – dicsősége rímsor jól mutatja ezt. Vásárhelyi egyik feltételezett bővítése éppen egy ilyen régies rímsort küszöböl ki. Eredetileg ez lehetett a sorozat: tüköre – győzedelme – tanácsadója – megoltalmazója. A bővítés következtében megszűnik a magas–mély szembenállás: tüköre – győzedelme – hiedelme – töredelme, megszabadejtőja – megnyomorajtőja – jó tanácsadója – megoltalmazója.

A cantiléna versformája határozottan régiesnek mondható, négysarkú 10-es, ahol a sorok 4+6 alakban ütemezhetőek. Ez a versformája az ugyancsak a *Peer-kódex*ben fellelhető, határozottan középkoriasnak tartott *Idvezlég, kegyelmes Szent László király...* kezdetű versnek. A *Szent László-ének* régies rímtechnikájában, tartalmában és kifejezéseiben is emlékeztet az *Angyelenak nagyságos asszonyára*, a királyra részben Szűz Mária attribútumait ruházza. Az egyik versben azt olvashatjuk, hogy „Asszonyoknak szépséges tüköre”, a másikban azt, hogy „Szent királyoknak fényes tüköre”. Hogy a két éneket ugyanarra a dallamra énekeltek, az is igen valószínű. Mindez persze nem bizonyítja a vers 15. századi voltát, ezt a *Szent László-ének*

kapcsán sem állíthatjuk bizonyosan. A két vers közötti párhuzam azonban rávilágít arra, hogy mindkettő közel azonos korú, és ha nem is egy tőről fakadnak, de forrásvidékük közel fekszik egymáshoz.

|| Személynévmutató

- Aba → Balázs Jenő
Ábel 105
Ábrahám 105
Abrugi György → Abrugyi György
Abrugyi György 51
Ádám 102, 105
Ágoston, Szent 41
Ajakai Alinka 91, 131
Albert, Szent 23
Andrási Rafael 75, 76
Annás 105
Antal, Paduai Szent 73
Antal Andrásné Demeter Júlia 79, 88
Antegnati, Constanzo 17
Ányos Pál 27
Apáti Ferenc 165
Apollónia, Szent 28, 35
- Bach, Johann Sebastian 16
Bading, Henk 42
Bajáki Rita 91, 131
Bajezid, II. 164
Baka János 75, 82
Balás Ágoston 97
Balassi Bálint 49, 64, 156
Balázs Jenő, pater Aba 84
Balázs Judit 158
Balázs Mihály 53, 62, 155
Bali János 11
Balogh P. Piusz 131
Banchieri, Adriano 12–14, 17–19, 22
Baranyi Pál 35
Bárdos Kornél 48
Bartók Zsófia 131
Báthory Orsolya 42, 131
Báthory Zsigmond 15
Batizi András 142
- Bellotti, Edoardo 17
Benedek Mihály 80
Benoit, René 39
Beökh István 60
Bernát, Szent 41, 74
Blackburn, Bonnie 162
Blume, Clemens 40–42, 93, 153
Bocadius, Joannes 67, 68
Bogár Judit 42, 124, 131, 142
Bogáti Fazekas Miklós 48, 50, 52, 55, 61
Bonaventura, Szent 158–160, 163
Borbála, Szent 35
Boronkay Antal 60
Boros Márton 97
Borsa Gedeon 9, 67
Bozóki Mihály 81, 97
Bozóky Mihály → Bozóki Mihály
Bradshaw, Murray C. 19
Brewer Lőrinc 142
- Calepinus, Ambrosius 136
Čaplovič, Ján 67, 70
Cassai András 37, 73, 146
Cauissin, Youenn 42
Ceglédi Szabó Pál 60
Chevalier, Ulysse 40, 41, 44, 154, 160
Cima, Giovanni Paolo 18
Crüger, Johann 21
Czövek Judit 104
- Császár Elemér 154
Csepregi Zoltán 61
Csiki Alajosné 89
Csomasz Tóth Kálmán 47, 116, 151
Csörsz Rumen István 91, 131
Csutak Vilmos 110

- Dahlhaus, Carl 60
 Damján István 51
 Daniels, Hermann Adalbert 154
 Dávid, Szent 47, 49, 132, 139, 143, 147, 148
 De Argentina, Petrus Netere 41
 Dékány Vanda 25
 De Langoueznou, Jean 38–40
 Demeter Júlia 92
 Demeter Júlia → Antal Andrásné
 De Monfort, Jean, IV. 40
 De Monfort, Jean, V. 40
 Diamandi, Saviana 21
 Di Francesco, Amadeo 162
 Di Modona, Andrea 12, 21
 Diruta, Girolamo 15–17, 22, 23
 Dobszay László 77–79, 82, 83, 85, 86, 88, 90,
 126, 129, 139, 141
 Dodds, Michael 12, 14
 Domokos Mária 111
 Domokos Pál Péter 74, 77, 91, 108, 110, 115
 Dömötör Tekla 98
 Dreves, Guido Maria 40, 41, 154
 Drexel, Jeremias 44
 Du Manoir, Hubert 41

 Eber, Paul 64
 Ecsedi Zsuzsanna 59, 64, 142
 Eggebrecht, Hans Heinrich 60
 Erdélyi Gabriella 62
 Erdélyi Zsuzsanna 96, 104
 Erzsébet, Árpádházi Szent 131

 Fajt Anita 131
 Farkas Márta, Sz. 123
 Farmati Anna 37, 109, 139
 Fazekas Emese 106
 Fekete Csaba 63
 Fellerer, Karl Gustav 19
 Felvinczi György 57
 Ferenczi Ilona 22
 Foktövi Mihály 60
 Forrai Magdolna 78, 81
 Frick József 153, 157, 158, 160

 Fülöp, Szent 32, 34

 Gábor Csilla 155
 Gáborjáni Szabó Botond 63
 Gacs Emilián 25
 Ganassi, Sylvestro 16
 Geleji Katona István 158
 Gerézdi Rabán 165
 Gergelyi Ottmar 12
 Gergerés, G. B. 41
 Gesius, Bartholomäus 18
 Godena Albert 93
 Gönczi György 142, 143
 Görög Dániel 131
 Guitman Barnabás 131

 Györkösy Alajos 134

 Hajdók Judit 11
 Hajnal Mátyás 167, 168
 Hamischer, Johann Jacob 15
 Hargittay Emil 91, 98, 131
 Heltai János 67
 Herepei János 51
 Herl, Joseph 14
 Heródes 105
 Hervay Ferenc 67
 Hevesi Andrea 47
 Hoffhalter Rudolf 60
 Hoffmann Gizella 53
 Holl Béla 38, 41, 44, 67, 91, 111, 112, 116,
 123, 132, 142, 144, 146
 Hondemus, Johannes 135
 Horák, František 67
 Horváth Cyrill 153, 166
 Horváth Iván 67, 162
 Hubert Gabriella, H. 53, 59, 63, 67, 142, 159
 Hulková, Marta 22
 Huszár Gál 52, 142, 149

 Ignác, Szent 24
 Illés, próféta 143
 Illyés István 142

- Imre, Szent 36
 Imre Mihály 133
 István, Szent 36
 Izajás 78
 Izsák 105
- Jakab, Szent 32, 34
 János, Keresztelő Szent 135
 János, Nepomuki Szent 27
 János, Szent, apostol 85
 Jénáki Ferenc 91, 132, 134
 Jézus Krisztus 29, 30, 33, 34, 36, 70, 73–77,
 79, 83, 85, 86, 88–90, 93, 99, 100, 101,
 103–109, 119, 135, 137, 138, 140, 143, 145,
 147, 148, 150, 163, 165
 Joannides, Jiřík 68, 69
 Johannides, Jiřík → Joannides, Jiřík
 József, Arimateai 41, 93, 100
 József, Jákob fia 105
 József, Szent 82
 Júdás, az áruló 103
 Júdás, Szent 33
- Kacskovics-Reményi Andrea 155
 Käfer István 67
 Kaifás 105
 Kájoni János 18, 21, 22, 30, 31, 37, 38, 44,
 73–77, 79–81, 85, 87, 88, 91–94, 96–98,
 107–111, 115, 116, 124, 126, 131–140, 142,
 145–147
 Kanyaró Ferenc 51
 Kapitánffy István 134
 Kaposi Krisztina 91, 131
 Kardos Tibor 98
 Katona Lajos 155–157
 Kecskeméti István 137
 Kedves Csaba 108
 Kegelius, Filip 68
 Kelecsényi Ákos 67
 Kelemen, VIII. 12
 Kénosi Tőzsér János 53
 Kerényi György 89
 Keserű Dajka János 148
- Khuen, Johannes → Kuen, Johannes
 Kilián István 91, 96, 98, 104
 Király Jakab 60
 Kiss Gábor 111, 115, 123, 129
 Klaniczay Tibor 164
 Knezajich, Andreas 93
 Kochanowski, Jan 51
 Komlovszki Tibor 153
 Korondi Ágnes 154, 154
 Kovács Andrea 124, 139, 141
 Kovács Eszter 67
 Kovács Ferencné Vaszi Mária 83
 Kovács Sándor 53
 Kőszeghy Péter 133
 Kővári Réka 31, 73, 77, 83, 84, 97, 124, 126
 Kövendi János 48, 52, 54, 57
 Kuen, Johannes 44
 Kurcz Ágnes 153, 154, 162, 165–167
- Lancsák Gabriella 98
 Laskai Gáspár 60
 Laskai Osvát 110
 László, Szent 23, 163, 165, 169
 La Villemarqué, Théodor Hersart de 38
 Le Grand, Albert 38, 39, 42
 Lord, Albert B. 162
 Lőrinc, Szent 35
 Lövei Balázs 60
 Lucae, Andrej 68
 Lukács István 93
 Luther, Martin 14, 68, 70
- Maracsco Anzelm 97
 Mária Magdolna 96, 97, 102, 109, 143
 Mária, Szűz 16, 28, 32, 33, 37, 39, 40, 41, 43,
 44, 73, 77, 83, 85, 91, 93, 94, 96, 98, 100,
 102, 108–110, 115, 138, 143, 155–162, 165,
 169
 Marinelli, Giulio Cesare 12, 16
 Márkos Albert 53
 Markov, Anton 122
 Marót Károly 162
 Maróthy Szilvia 131

Martinius z Dražova, Samuel 68
 Maurice → Morice
 Medgyesy S. Norbert 34, 91, 93, 96, 97, 103,
 107, 108, 124, 131, 132
 Mihál Farkas 108, 124, 144
 Miklós, Szent 34
 Molnár B. Lehel 53
 Mone, Franz Josef 154, 159
 Monti, Giacomo 16
 Morell, Gall 154
 Morice, Hyacinthe 39
 Muckenhaupt Erzsébet 91, 131

 Náray György 79, 85, 111, 116, 120, 129, 142
 Nemes Katalin 104
 Németh István 83
 Nikodémus 93
 Nörminger, August 19

 Nyéki Vörös Mátyás 137

 Oláh Róbert 63
 Ong, Walter J. 162
 Orbán Csaba Frigyes 136
 Orbán Rozália → Tókos Péterné
 Oszkó Beatrix 155

 Paksi Márton György 97
 Pál, Szent 33, 100
 Pálffy Márton 108, 124, 144
 Pápai Páriz Ferenc 133, 139
 Papp Ágnes 21, 27, 111, 112, 122, 130
 Papp Géza 51, 57, 91, 111, 112, 124, 130,
 132, 139
 Parry, Milman 162
 Pataki Anna 134
 Paumann, Conrad 15
 Pázmány Péter 110
 Pécseli Király Imre 60
 Peltier, Adolphe Charles 160
 Péter, Szent 99
 Petrás Incze János 74, 91, 115
 Petri András 41, 109, 124, 144, 167, 168

 Piffaretti, Emilio 42
 Pilátus 105, 106, 147
 Pintér Márta Zsuzsanna 92, 93, 98
 Plintovitz, Adam 68
 Praetorius, Michael 16
 Pribiš, Daniel 68, 69

 Rajeczky Benjamin 78, 115, 126
 Réger Ádám 91, 131, 132, 139
 Regius Jakab → Király Jakab
 Richter Pál 18, 82
 Rimay János 49, 51
 Robin, Pascal 39
 Rókus, Szent 35
 Rozália, Szent 35
 Rupp Kornél 91

 Sadie, Stanley 11
 Salaün, Szent 39, 40
 Salicetus, Nicolaus 156
 Sámbar Mátyás 111, 112, 115, 116, 120, 126
 Sárosi Bálint 79, 88
 Schein, Johann Hermann 18
 Scribanus, Carolus 137
 Seprődi János 91
 Serédi János 60
 Severini, Francesco 19
 Simon, Szent 32, 33
 Skultéti Márton 60
 Sticca, Sandro 96
 Stockonger Mátyás 110
 Stoll Béla 25, 38, 47, 48, 51, 91, 111, 131,
 132, 142, 167

 Szabó András 62
 Szabó Flóris 157
 Szabó Gergely 26
 Szabó Károly 9, 70, 111
 Szabó T. Attila 25, 57, 106
 Szacsvai Kim Katalin 112
 Szádóczki Vera 141
 Szalay Olga 111
 Szathmárnémethi Mihály 60

Szegedi Gergely 50
 Szelepcsényi György 38
 Szelestei N. László 31, 110
 Szelim, I. 164
 Szenci Kertész Ábrahám 143
 Szenci Molnár Albert 53, 57, 60, 61, 133,
 142, 143
 Szendrei Janka 78, 115, 122, 126
 Szentmártoni Bodó János 143
 Szentsei György 97
 Szigeti Kilián 12
 Szilády Áron 153, 157
 Szilasi László 64
 Szoszna Demeter 144
 Szöllősi Benedek 44, 69, 168
 Sztárai Mihály 146
 Szulejmán, II. 165

 Taillandier, Charles-Louis 39
 Tamás, Szent 29
 Tarján Bence 67
 Tarnóc Márton 47
 Tatay István 60
 Tegye Imre 134
 Thordai János 47–57, 61
 Tímár Kálmán 155, 156
 Tobolka, Zdeněk 67
 Tókos Péterné Orbán Rozália 78, 81
 Tolnai Borbély Gergely 60
 Tordai Ányos 157
 Toroczkai Máté 49
 Tótfalusi Kis Miklós 53
 Tracq, Francis 42
 Tranoscius → Třanovský
 Třanovský, Jiřík 63, 69

 Uhl Gabriella 158
 Újfalvi Imre 50, 143, 145, 146, 149
 Ullmann Péter 80
 Ullmann Péter Ágoston 131
 Uzoni Fosztó István

 Vadai István 59, 64, 137, 142, 153

 Várfalvi Nagy János 57
 Varjas Béla 162
 Varga Ignác 26
 Varga Imre 47, 51, 54, 92, 97
 Vargha Damján 157, 159, 160
 Vásárhelyi András 153, 158–165, 168, 169
 Vásárhelyi Judit, P. 67
 Vaszi Mária → Kovács Ferencné
 Vekerdi József 165
 Viadina, Lodovico 18
 Viret, Pierre 42

 Weber, Johann 69
 Wurm, Karol 12

 Zágrábi András 93
 Zemlény János 124
 Zentai Mária 49, 51
 Zrínyi Miklós 156

 Zsupán Edina 136

